

Петро Сагайдачний
Гравюра М. Стратілата

1621
**Хотинська
Війна**

Г. ГРАБ'ЯНКА
С. ВЕЛИЧКО
Й. МЮЛЛЕР
М. АРКАС
О. ЄФИМЕНКО
М. ГРУШЕВСЬКИЙ
Д. ЯВОРНИЦЬКИЙ
В. ГОЛОБУЦЬКИЙ
М. АЛЕКБЕРАІ

КИЇВ
ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ ТА
УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ОХОРОНИ
ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ
1991

Науково-популярне видання висвітлює історію однієї з найбільших битв періоду середньовіччя — Хотинської війни 1621 року, в якій українські козацькі й польські війська завдали нечуваної поразки величезній армії Османської імперії. У цій війні невмирущої слави зажив видатний син українського народу, славетний полководець і державний діяч гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Книги включає фрагменти опису подій Хотинської війни козацькими літописцями Г. Грабянкою, С. Величком, німецьким дослідником Й. Мюллером, відомими українськими істориками М. Грушевським, Д. Яворницьким, В. Голобуцьким, а також М. Алекберлі та іншими.

Передмова академіка АН України

Петра Толочка

Вступна стаття та наукове упорядкування
кандидата історичних наук

Сергія Заремби

Ілюстрації **Миколи Стратілата**

Редактори

Юрій Каверін, Дарія Шаблій

X 0503020902—001
91 без огол.

ISBN 5-7707-1624-X

ШАНОВНИЙ ЧИТАЧУ!

Ця книга започатковує серію видань «Часи козацькі». Присвячена вона одній із грандіозних битв пізнього середньовіччя — Хотинській війні 1621 року, в якій українські козаки й польські війська завдали нищівної поразки величезній армії Туреччини. Формально козаки були союзниками Речі Посполитої у цій війні, фактично ж — боронили рідний край від поневолення Османською Портою і її сателітом-Кримським ханством. Славні запорожці зробили вирішальний внесок у переможне завершення битви, що змушені були визнати навіть польські зверхники. Особливо відзначився в цій війні гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, який виявив неабиякий талант військового полководця і державного діяча. Книга включає фрагменти опису подій Хотинської війни козацькими літописцями XVII — початку XVIII століть Г. Грабянкою, С. Величком, німецьким істориком Й. Мюллером, відомими вітчизняними дослідниками М. Аркасом, О. Єфименко, М. Грушевським, Д. Яворницьким, В. Голобуцьким, М. Алекберлі.

З сумом доводиться констатувати, що козацька спадщина ніколи не мала на Україні статусу найбільшого державного сприяння. В останні десятиріччя звертання до неї взагалі закінчувалися драматично.

Дослідники, які відважувалися на об'єктивне висвітлення цієї теми, нерідко оголошувалися націоналістами з усіма негативними наслідками цього визначення. З наукового обігу вилучалися кращі надбання вітчизняної історіографії. Багатюща джерельна база, у тому числі й знамениті козацькі літописи, лишалися цариною поодиноких, здебільшого втаємничених, ентузіастів-дослідників. Рукотворні моря заливали Запорозькі Січі, а войовничі атеїсти руйнували храми. Цілеспрямовано нищилася й корчувалася пам'ять про один з найважливіших періодів історії України. Сьогодні ситуація змінилася. Настав час спокути наших гріхів. Посильну участь у процесі національного відродження візьме й Українське товариство охорони пам'яток історії та культури.

На черзі видання «Історичної дисертації про козаків...» німецького дослідника Й. Мюллера, козацьких літописів, наукових розвідок з пам'яткознавства, низки інших серійних публікацій. Маємо намір приступити до висвітлення теми «Українці за межами України». Видавничий портфель Товариства поповнився цікавими працями з історії національно-культурного життя українців у Росії, Казахстані, Чехії й Словаччині, США, Канаді, Австрії та інших країнах. Окрім монографічних досліджень, означені теми знайдуть своє розкриття в історичному журналі Українського товариства охорони пам'яток історії та культури «Київська

старовина», котрий продовжить кращі традиції свого однойменного попередника, що виходив у Києві в 1882—1906 роках. Книга «Хотинська війна (1621 р.)» — данина не лише 370-літньому ювілею переможної битви. Віддаючи належне славним українським лицарям на чолі з Петром Сагайдачним, ми мусимо бути свідомі того, що саме такі події нашої історії найбільше сприяли відродженню української народності та її державності. Хотинська війна — це й позитивний досвід порозуміння сусідніх слов'янських народів, які зуміли згуртуватися перед спільною небезпекою. Величезне значення битви під Хотином полягало також в тому, що вона фактично поклала початок розпаду Османської імперії, стимулювала національно-визвольні рухи поневолених нею народів і держав... Історія — це народне самопізнання. У часи відродження української нації, її мови, культури, державності Українське товариство охорони пам'яток історії та культури вважає своїм найголовнішим завданням активно сприяти цьому процесові. Наше гасло — від самопізнання до самоусвідомлення. Шлях цей не простий і, на жаль, не короткий. Але ми мусимо пройти його, якщо хочемо прилучитися до ряду цивілізованих країн світу.

ПЕТРО ТОЛОЧКО,
академік АН України

Фрагмент з малюнка М. Самокиша

СЛАВА НЕ ВМРЕ, НЕ ПОЛЯЖЕ...

Амурат, турецький султан, часто повторював, що він і вухом не веде, коли гримлять на нього гармати володарів, і що тільки козаки, з'являючись з боку Польщі, можуть потурбувати його сон.

Й. Мюллер

70 літ виповнилося з часу звитяжної перемоги доблесного українського козацтва і вояків Речі Посполитої в Хотинській війні 1621 року. У цій вікопомній битві українські лицарі, очолювані гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним, зіграли вирішальну роль у розгромі величезної армії Османської імперії, що впродовж кількох століть кривавим турецьким ятаганом упокорювала народи Європи й Азії. Незчисленних пограбувань, спустошення і наруги зазнавала тоді й українська земля.

Споконвіку волелюбний, працьовитий і духовно багатий український народ не хотів миритися зі своїм невільницьким становищем. На захист багатостраждальної отчої землі постали

її вірні сини — козаки. У кровопролитній, виснажливій боротьбі з турецькими завойовниками й кримсько-татарськими нападниками вони зажили невмирущої слави й своєю доблестю та відвагою прислужилися рідному народові.

Та, на жаль, ще донедавна український народ не тільки не міг пишатися своїми прославленими прашурами, але й достеменно не знав про їхні діяння на терені історії. Ідеологічна машина змушувала багатьох дослідників конструювати минуле українського народу на смак і розсуд соціального замовника — держави. Тому часто доходило до штучного замовчування історичних фактів, явищ, а натомість вигадувалися неіснуючі події в історії українського народу. До того ж, планомірно виховувалася національна ущербність, що згубно позначилася на свідомості не одного покоління українського народу.

Оновлююча хвиля кінця 80-х років ХХ ст. дала можливість нашому суспільству очиститися від корозії, олжі, лицемірства, упереджень на кшталт «анти» чи «ізму». Відповідні умови склалися і для реабілітації українського козацтва, вивчення історії якого фактично досі було «небажаним» для офіційної науки. Натомість культивувалися концепції польської, російської історіографії, які в оцінці українського козацтва не завжди були об'єктивні й, передусім, відшукували «зрадників» серед українського козацтва: польська — з числа тих, які йшли на зближення з Москвою, російська — з кола осіб, котрі заключали угоду з Варшавою. Обидві, в свою чергу, ганьбили усіх, хто йшов на тимчасовий союз із Туреччиною, Кримським ханством або ж Швецією. Так російський царат, а за ним і вітчизняна історіографія, знеславили багатьох

українських гетьманів, в тому числі й видатного полководця, політичного діяча І. Мазепу, якого ще Петро I охрестив «зрадником» і цей ярлик досі не знято. Заслані до Сибіру були гетьмани П. Дорошенко, І. Самойлович, на Соловки — І. Калнишевський та інші. Не тільки українську козацьку старшину царські посіпаки вважали «зрадниками», але й цілі полки та усе низове козацтво. Наприклад, в лютому 1669 року українські козацькі війська постали проти насильства царських військ, яке чинилося в Переяславі. Тогочасні російські самодержці так поіменували низку документів про цю подію: «Документи про облогу м. Переяслава зрадниками-козаками»¹. А ще раніше, в лютому 1668 року, царські війська й смоленська шляхта під командуванням стольника князя К. Щербатова були послані «на придушення козаків-українців, які відійшли від Москви».²

Українське козацтво було вільним соціально-політичним станом українського суспільства і ніколи не визнавало над собою влади Османської імперії, Речі Посполитої, Російської держави. Та чи тільки царизм винен у нівеляції історичної пам'яті про українське козацтво, паплюженні його славного минулого?

На жаль, не краще поводитися й «славних прадідів великих правнуки погані»; їх «добрими руками» розрита могила легендарного героя Хотинської війни 1621 року, великого сина українського народу Петра Конашевича-Сагайдачного. Та хіба тільки його і чи тільки могили понівечені? Вакуум в історії українського ко-

¹ Центральний державний архів давніх актів (ЦДАДА), ф. 299, оп. 4, спр. 63, арк. 4–6.

² Там само. Спр. 65, арк. 1–622.

зацтва заповнювали праці авторів, які подекуди навіть вороже відгукувалися про нього. Такі дослідники, як М. Грабовський, О. Яблонівський, Ф. Равіта-Гавронський, Т. Корзон, Й. Ролле та інші, затушовуючи істинний характер панування шляхетської Польщі в Україні, подавали його як поширення «вищої культури» серед «дикого» українського населення й виконання шляхетською Польщею «високої історичної місії» на сході Європи. Вони характеризують козаків, як «грабіжників» і «розбійників», а народні повстання — як «бунти дикості й некультурності» проти «культури мирної й цивілізаторської». Аналогічні концепції поширювалися і в художній літературі.¹

Негативно ставилися до українського козацтва й російські історики С. Соловйов, В. Ключевський, а також деякі радянські вчені, які вбачали у ньому руйнівну силу й виправдовували знищення російським царизмом Запорозької Січі.

Значний внесок у вивчення історії українського козацтва зробили П. Симоновський, М. Костомаров, В. Антонович, А. Скальковський. Але й вони припускалися помилок. Так, А. Скальковський розглядав Запорозьку Січ тільки як військово-чернечий орден, де панувала повна рівність і головним завданням якого був захист православ'я та боротьба проти турецько-татарської агресії.²

Не зумів дати об'єктивної оцінки козацтву, зокрема видатному державному діячеві й полководцю І. Мазепі, й М. Костомаров. Водночас, саме йому належить далеко небезпідставне твердження, що «козацтво... по суті виникло вже в XII—XIII століттях»³.

М. Максимович, Н. Іванішев, С. Соловйов, М. Коялович у боротьбі українського народу проти шляхетської Польщі, а також Османської Порти, Кримського ханства вбачали передусім релігійні мотиви, не враховуючи того факту, що тоді йшлося про історичне виживання українського народу, його долю й незалежність України.

Цікавий і той факт, що М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський розцінювали повстання українського народу проти гніту шляхетської Польщі, насамперед, як зіткнення двох, властивих українському й польському народам, основ політичного устрою — українського демократичного й польського аристократичного.

М. Грушевський, зокрема, розглядає козацтво як втілення широкого демократизму української національної ідеї та державності й вважає, що необхідно розмежовувати його як побутове явище й певну суспільну організацію. На його думку, тільки з кінця XVI століття про українське козацтво можна говорити як про суспільну організацію, групу, козацький устрій, громаду тощо. Бо ж спершу воно, займаючись, здебільшого, «степовою поживою», «партизанською війною з татарами», лише боронило Україну від зовнішнього ворога.

Відомі українські вчені Д. Яворницький, І. Крип'якевич, К. Стецюк, В. Дядиченко, Ф. Шевченко, О. Апанович, В. Голобуцький, а також М. Киценко, І. Гапусенко, Я. Дзира, незважаючи на утиски, посильно намагали-

¹ Сенкевич Г. Оплем и мечом // Собр. соч. Т. II. М., 1983.

² Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Копна Запорожского. Ч. I. 3. Одесса, 1840, 1846, 1855.

³ Исторические монографии и исследования Николая Костомарова. Т. I. СПб., 1872. С. 69, 72.

ся утвердити історичну правду про українське козацтво. Великі надії покладаємо на молоду генерацію вчених, зокрема Ю. Мицика, В. Смоля, В. Щербака, О. Гуржія, В. Степанкова та інших.

Кінець ХХ століття, що ознаменувався злетом національного відродження, створив можливість для ґрунтовнішого дослідження козацтва й ліквідації «білих»¹ та «чорних плям»² на тлі історії великого народу.

Українська радянська історична наука завжди найпильнішу увагу зосереджувала на Великій визвольній війні українського народу 1648—1654 років. Але цю проблему історики висвітлювали тенденційно, називаючи її «визвольною війною за возз'єднання з Росією». Дивно, як це могли возз'єднатися дві держави — Україна й Росія (вони могли об'єднатися, укласти союз) і як взагалі розуміти поняття «визволення за возз'єднання»³. Б. Хмельницький із усіх лих на той час вибрав найменше, хоча, з часом і воно стало далеко не безболісним. Велика визвольна війна українського народу 1648—1654 років фактично була буржуазною революцією.⁴ Ця проблема, безперечно, потребує ґрунтовнішого дослідження й нового переосмислення.

Десятки джерел, у тому числі й іноземних, засвідчують, що українське козацтво виникло на зламі ХІІІ—ХІV століть як військова сила для захисту України від зовнішніх ворогів. Тож,

¹ Заомовчування історичних подій, фактів та явищ.

² Показ неіснуючих подій, фактів, явищ.

³ Термін «возз'єднання» вперше в науковий обіг увів перший ректор Київського університету М. Максимович. Деякі історики, зокрема и Д. Яворницький, вживали термін «приєднання».

⁴ Як відомо, козакм боролися за вічне суцільство без експлуатації.

мову необхідно вести про 700-літній ювілей українського козацтва, а не 500-літній, який невідомо з чийої «легкої руки» сьогодні відзначається в Україні. Тенденційно висвітлено в історіографії й питання відносин України та Росії в XVII—XVIII століттях. В окрему проблему виливається недостатнє вивчення останнього періоду існування Запорозької Січі та незалежної Гетьманщини в 50-х—середині 80-х років XVIII століття, коли завершився первісний етап нагромадження капіталу, який Україна пережила двічі ¹.

Історичній науці також необхідно чітко з'ясувати, що в період середньовіччя в центрі Європи існувала держава, в якій Запорозька Січ як суспільно-політичне явище набрала чітких рис республіканського характеру. Це, до речі, визнавали багато дослідників, мислителів, державних діячів минулого. Так, в інструкції сеймикам польський король Сигізмунд III у грудні 1625 року відзначив, що українські козаки, «...забувши обов'язок свій та підданство, утворюють окрему республіку» і «встановлюють свої закони» ².

Запорозьку Січ називає республікою й венеціанець Альберто Віміна, який відвідав Україну в середині XVII століття. У її політичній організації визнавали республіканські форми правління О. Герцен ³, М. Добролюбов ⁴, М. Чернишевський ⁵ і навіть В. Белінський, який ствер-

¹ Уперше ці успіхи здобуто в епоху великої революції XVII ст., втруте наприкінці XVIII ст.

Довесение венецианца Альберто Вимина о казаках // Киевская старина. - К., 1900. - Г. XVIII. - С. 70.

³ Герцен А. Полн. собр. соч. под ред. М. Лемке. - Л., 1919. - Т. IX. - С. 459.

⁴ Добролюбов Н. Собр. соч. в 3-х том. - М., 1952. - Т. 2. - С. 483-488.

⁵ Чернышевский Н. Полн. собр. соч. - М., 1918. - Г. IV. - С. 822.

джував, що «Малоросія завжди була плем'ям і ніколи не була народом», а її література «дихає простуватістю селянської мови й дубовістю селянського розуму».¹

На республіканські риси в організації козацтва вказував К. Маркс. Багато українських козаків — писав він — «...оселилися на захищених болотами й очеретами дніпрових островах; до них йшли руські (українські, — авт.) втікачі; так утворилася Християнська республіка»².

Зрозуміло, що соціальний та політичний лад в Запорозькій Січі відповідав ідеалам пригноблених мас і не тільки українських. Не випадково в роки селянсько-козацьких повстань та селянських воєн в Україні, Росії, Білорусії значна частина населення проголошувала себе козаками. Січ стояла на перешкоді царату в поневоленні України, тому 1775 року вона була ліквідована. Однак і після знищення Запорозької Січі Україна ще довго залишалася Козацькою й проводила героїчну боротьбу за свою волю та незалежність.

У контексті вивчення історії Хотинської війни 1621 року необхідно глибше дослідити проблеми міжнародних відносин між Україною та Кримським ханством, Османською імперією, Річчю Посполитою.

Необхідно при цьому зазначити, що позбавлена аргументації концепція деяких вчених, зокрема М. Рашби, про Хотинську війну 1620—1621 років. Війни в таких хронологічних рамках не існувало. Поєднання Цецорської (1620 р.) і

¹ Белинский В. Собр. соч. в 3-х том. — М., 1948. — Т. I. — С. 145.
² Архив К. Маркса и Ф. Энгельса. — М., 1946. — Т. VIII. — С. 151.

Хотинської (1621 р.) є штучним й антиісторичним. Обидві ці війни відрізняються як за характером, так і за завданням. Вони проходили в різний час і на різних територіях. Неоднозначні і їхні підсумки. Крім того, в Цецорській війні український народ не брав участі (окрім невеликого козацького загону).

Як відомо, 1475 року ханство потрапило у васальну залежність від Османської Порти, яка відчутно впливала на внутрішню та зовнішню політику Криму. У свою чергу, від політики кримських татар залежали дії Малої Ногайської орди¹. При цьому необхідно мати на увазі, що агресії сприяла мусульманська ідея «джихаду», яка спонукала до військових зусиль. Окрім цього, ханство завше виношувало мрію про відродження Золотої Орди в колишніх межах.

Козацтво стояло біля джерел відновлення української державності, тому дана проблема потребує глибинного аналізу. Відтак, начальним є вивчення внутрішнього устрою українського козацтва, його судочинства, побуту та звичаїв, а також переосмислення політичної та державної діяльності багатьох козацьких вождів. Це стосується й полководців Хотинської війни 1621 року, зокрема Я. Бородавки, П. Сагайдачного, М. Дорошенка та інших.

Як відомо, наприкінці 1619 року виписні не-реєстрові козаки, які були невдоволені політикою шляхетської Польщі стосовно себе, обрали гетьманом запорозького козацтва відважного козака Яцька Бородавку (Неродича). Це був

¹ Ногайські племена з'явилися в Приазов'ї в II-й половині XVI ст.

важкий період для України: насувалася грізна небезпека вторгнення турецько-татарських завоювальників. Загроза війни поширювалася і на Польщу, тому вона змушена була шукати союзу з військовими силами України, й, передусім, з реєстровим козацтвом, очолюваним Петром Конашевичем-Сагайдачним. Тому 15—17 червня 1621 року в урочищі Суха (Черняхова) Діброва¹, що на Київщині, відбулася спільна рада реєстрового й нереєстрового козацтва, на якій прийняли пропозицію польського сейму про участь у війні проти військ Османської імперії.

Командувати козацьким військом чисельністю в 41 520 чоловік рада доручила гетьману Я. Бородавці², який користувався популярністю на Україні завдяки тому, що визнавав козацькі права за всім показаним населенням. Як засвідчують сучасники, тоді в містах і волостях не лишилося людей: «усе живе йшло в козаки». Зрозуміло, що для шляхетської Польщі Я. Бородавка був небажаним союзником, до того ж, при варшавському дворі прекрасно усвідомлювали, що він пішов на вимушений союз із Польщею тільки перед загрозою турецько-татарської агресії. Королівська влада вбачала в особі Я. Бородавки вождя козацьких низів, які в будь-який час можуть повернути зброю і проти шляхти. Тому, наприкінці липня 1621 року польський король дає чітку вказівку коронному гетьману К. Ходкевичу: «Добре, якби вдалося помінати старшого. Застосуй для цього придатні й дієві

¹ Черняхова Діброва була місцем зібрання багатьох козацьких рад, в тому числі і в період Великої визвольної війни 1648—1654 років.

² Жерель, *Історія України-Руси*. Львів, 1908. Т. 8. С. 248, 250.

засоби. Доки Бородавка буде в них за старшого, жодних послуг не отримає від них Річ Посполита. В разі зміни, особливо, якби Сагайдачного або кого-небудь іншого справного взяли, можна було б щось від них отримати»¹. Як відомо, під Хотиним Я. Бородавка був усунутий від гетьманства й страчений. Про це свідчить й один із сучасників з польсько-шляхетського табору: «Під покровом ночі Бородавка і 80 бунтівних козаків були зашиті в мішки й кинуті в Дністер»². Гетьманом було знову обрано Петра Конашевича-Сагайдачного.

Оправдати страту Я. Бородавки важко, оскільки він активно підтримував П. Сагайдачного у відновленні православної ієрархії на Україні, фактично провів підготовку українських військ до Хотинської війни. Та й сам П. Сагайдачний перед смертю наказав внести до поминальника серед родичів і його ім'я («Яков гетман»³). Але П. Сагайдачного не слід звинувачувати у смерті Я. Бородавки. До страти останнього засудила козацька військова рада. С. Величко звинувачував Я. Бородавку в тому, що він зволював зі з'єднанням козацьких і польських військ напередодні війни та «бавився в дорозі здобиччю».

Безумовно, Я. Бородавку засудили до страти за тактичні прорахунки. Так, переправившись через Дністер, він розпустив кілька загонів козацького війська для здобуття продовольства, фуражу тощо. Деякі із цих загонів досягли

¹ Pisma S. Zółkiewskiego kanciera koronnego i hetmana 1584–1621. Lwow. – 1861. – С. 200.

² Османская империя в первой четверти XVII в. // Сб. док. и материалов. М., 1984. – С. 36.

³ Каманин М. Очерк гетманства Петра Сагайдачного // Чтение в ист. о-ве Пестора-летописца. 1901. – Кн. 15. – С. 28.

Сучави та Ясс і зіткнулися з турецькими військами. В нерівній боротьбі загинули сотні козаків. Тож, Я. Бородавка не зумів забезпечити військо продовольством, недопустимо роз'єднав його на території противника, погано організував розвідку, що й призвело до загибелі кількох козацьких загонів. Козацтво вчинило з Я. Бородавкою згідно з суворими законами війни. Щодо самого П. Сагайдачного, то він, безперечно, був великим політичним діячем України XVII століття, активним поборником визвольного руху, людиною освіченою й талановитою, яка багато зробила на культурно-освітній ниві. Разом із українським козацтвом П. Сагайдачний вступив до «Ліги Християнської міліції» (заснована 1617 р.), яка ставила за мету вигнати турків з Європи. Фактично, українське козацтво було єдиною реальною силою в боротьбі проти Османської Порти. П. Сагайдачний перший з козацьких гетьманів клопотав про військовий союз із Російською державою¹. Також відновив він на Україні православну ієрархію, знищену після Брестської унії 1596 року, в цілому, проводив досить самостійну політику. Але слід погодитися, що при цьому він завжди сповідував правові принципи феодальної держави².

Під час Хотинської війни П. Сагайдачний був тяжко поранений і невдовзі помер. Поховали

¹ Деякі радянські історики, перекручуючи даний факт, стверджують, що влітку 1620 року П. Сагайдачний відправив до Москви козацьке посольство на чолі з П. Одиєм клопотатися про возз'єднання України з Росією. Насправді вилось про військовий союз у боротьбі проти Кримського ханства та Османської Порти. Див.: Воссоединение Украины с Россией // Сборник материалов в 3-х томах. М., 1954. Т. I. С. 3-7.

² Котляр Н. Смодий В. История в жизнеописаниях. К., 1990. С. 167.

його в церкві, розташований «на Подолі в дому братства церковного»¹.

Заслуговує на увагу ще один герой Хотинської війни 1621 року, запорозький полковник, у майбутньому гетьман реєстрового козацтва, Михайло Дорошенко, який на чолі трьохтисячного загону запорожців бився біля стін Хотина проти турецько-татарських нападників. Відомо, що він був соратником П. Сагайдачного, учасником селянсько-козацького повстання проти польської шляхти в 1625 році (тоді ж обраний гетьманом). Саме М. Дорошенко провів реорганізацію реєстрового козацького війська (створив шість реєстрових полків). Він героїчно загинув у 1628 році при облозі Кафи (Феодосії).

У цілому історія Хотинської війни недостатньо досліджена. Вкрай бракує інформативних матеріалів про українсько-молдавські, українсько-турецькі та українсько-польські стосунки напередодні й після війни, про її наслідки для розвитку України в європейському контексті. До того ж, українська історіографія при вивченні Хотинської війни недостатньо використовує джерела турецького та кримсько-татарського походження, майже зовсім не послуговується румунськими джерелами та літературою², а здебільшого, надає перевагу польсько-шляхетським, зокрема щоденникам Якова Собеського та Мацея Титлевського.

«Історія Хотинського походу» Якова Собеського, опублікована в «Мемуарах относящихся к

¹ Древний помечник Киево-Печерской Лавры. Сообщил С. Голубев // Чтение в обществе Нестора-летописца. К. 1892. Кн. 6. Дополн. С. VI.

² Заслужують на увагу праці Богдана Хашчеу, Іону Джуреску, Віктора Атанасіу, Іона Сирбу та інших.

истории Южной Руси», широко використана дослідниками, тому коментувати її чи публікувати окремі фрагменти з неї — не варто. Стосовно щоденника Мацея Титлевського, то вперше він був надрукований італійською мовою й ввійшов у перекладі українською до літопису Самійла Величка. Літописець використав ще невідомі для нас записи про війну українсько-козацького походження; цікаві й особисті його коментарі та висновки.

Оцінка Хотинської війни 1621 року, яку подають козацькі літописці Григорій Грабянка та Самійло Величко, становить великий інтерес для сучасного читача і має певне наукове значення. Ці літописи¹ з повним правом можна занести до списку перших узагальнених праць з історії України². Автори використали значну кількість джерел, проаналізували описані суспільні явища, зрештою, створили чітку історичну концепцію.

Г. Грабянка був гадяцьким осавулом, обозним, суддею, а з 1729 року — полковником. Брав участь в Азовських походах (1695—1696), Північній (1700—1721) та російсько-турецькій (1735—1739) війнах, відігравав помітну роль в економічному й політичному житті Лівобережжя. У 1723 році Г. Грабянка втрапив до Петропавлівської фортеці за клопотання перед Петром I про скасування Малоросійської колегії й відновлення виборів гетьмана. Звільнили його 1725 року, після смерті Петра I. Помер від поранення близько 1738 року.

¹ Повна назва літописів вказана нижче при подачі фрагментів з них.

² На цей час на Україні були відомі ще й такі історичні праці як «Обширный Синопис Руський» П. Кохановського, «Кройника» («Хроніка») Ф. Софоновича та «Київський синопис» — перший короткий нарис вітчизняної історії.

Погляди Г. Грабянки на місце козацтва в історії українського народу та роль історичних знань у підвищенні свідомості й культурного рівня народних мас заслуговують детального аналізу. Він висловив низку прогресивних для того часу історичних ідей.

Цікавою постаттю є також С. Величко. Це була високоосвічена людина, талановитий історик та письменник. Окрім української, він володів російською, церковно-слов'янською, латинською, польською, італійською, німецькою мовами. Після закінчення Київської академії потрапив на службу до військової канцелярії, де працював канцеляристом у генерального писаря В. Кочубея, а згодом служив у Генеральній військовій канцелярії. Є свідчення, що він був писарем у гетьмана І. Мазепи. У 1708 році С. Величка усунули з посади генерального писаря й він переселився до маєтку Кочубеїв (с. Жуки під Полтавою), де й помер після 1728 року.

С. Величко пильно стежив за розвитком історичних подій в цілому, добре орієнтувався в тогочасній міжнародній обстановці, але основну увагу в своїй праці він приділив історії козацтва. Закликаючи народні маси до єдності, вболіваючи за долю всієї України, пошматованої різними державами, він з великою тривогою констатував: «...Паде, паде красная Козацкая Україна... аки древній оній Вавілон, град великий»¹.

Окрім оцінки українськими козацькими літо-

¹ Летопись С. Величко. К. 1848. С. 8, 36; С. Величко називав Україну «Козацькою Україною», «Україною Малоросійською», «Малою Росією», «Руссю», хоч його твір називається «Істониє поди в Південно-Західній Росії». Наслідуючи літописні традиції Київської Русі, деякі літописи XVI-XVIII століть термінами «Русь», «Мала Русь» позначали власне Україну. Багато й сучасних літераторів, журналістів невірно ро-

кому народу й М. Грушевський — видатний український історик, академік, політичний та громадський діяч, який уперше у вітчизняній історіографії створив зведену працю з історії України до середини XVII століття¹, найфундаментальнішу в українській історіографії і до сьогодні. Для написання «Історії України-Руси» вчений використав величезну кількість архівних джерел, виявлених не тільки в Україні та Росії, але і в Польщі, Швеції.

Він автор ще й таких відомих праць, як «Нарис історії українського народу» (1904), «Ілюстрованої історії України» (1911), «Початки громадянства» (1921), «Історія української літератури» (т. 1—5, 1923—1927) та інших. Деякі з них з 1990 року почали перевидаватися. На часі передрук і багатотомної «Історії України-Руси».

М. Грушевського незаслужено звинувачували, його праці обливали брудом (здебільшого посередні історики). Можна сперечатися про оцінку, дану ним деяким історичним особам, та про його концепцію історичного розвитку українського народу, але факт незаперечний — це видатний вчений XX століття.

Твори академіка АН України Д. Яворницького, який усе життя присвятив дослідженню історії запорозького козацтва, приваблюють не тільки фахівців-істориків, етнографів, краєзнавців, а й широке коло читачів. Це й не дивно, бо вчений об'єктивно висвітлює одну з найславетніших сторінок історії українського народу.

Наукова спадщина Д. Яворницького нараховує понад 150 друкованих праць з історії,

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. Київ—Львів. 1898—1936. У 10-ти томах, 13-ти книгах.

археології, етнографії та низку рукописів. Із опублікованих найвагоміші: двотомник «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (1888), тритомник «История запорожских казаков» (1892, 1895, 1897), «Вольности запорожских казаков» (1890), «Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман войска запорожского низовых казаков» (1894), «Гетман Петр Конашевич Сагайдачный» (1913), «Дніпрові пороги» (1928); безцінним є «Сборник материалов для истории запорожских казаков» (1888) і двотомник «Источники для истории запорожских казаков» (1903).

До 1917 року твори вченого публікувалися російською мовою (українська заборонялася). Перші праці Д. Яворницького про козацтво були надруковані у 1883 році журналом «Киевская старина». Тоді ж прізвище «Яворницький» (походить від слова «явір») змінили на «Эварницкий» і до 1917 року його праці виходили саме під цим іменем. Тільки нещодавно перевидано тритомник «История запорожских казаков», «Дніпрові пороги». На часі видання повного зібрання праць вченого.

До цього збірника включено й опис історії Хотинської війни сучасного історика В. Голобуцького, взятий із багатотомної «Історії Української РСР». Він автор кількох праць з історії українського козацтва.¹ Його дослідження відзначаються фундаментальністю, глибиною аналізу історичних джерел, об'єктивністю та концептуальністю.

¹ Голобуцький В. Черноморское казачество. К. 1956; Запорожское казачество. К. 1957; Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734-1775. К. 1961; Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. К. 1962 та ін.

Працю професора М. Алекберлі «Хотинская война (1621 г.)» подаємо в повному обсязі. Він автор понад 20 наукових праць, серед яких є розвідки, присвячені міжнародним стосункам українського козацтва. Його робота цікава, передусім, з точки зору використання багатьох джерел турецького походження. До того ж, вона — чи не єдине узагальнене видання на цю тему.¹ Деякі застарілі положення (за згодою автора) редколегія опустила, а дещо поточнила...

То ж заглибимося, читачу, в сиву минувшину. Схилимо голови перед звитягою наших предків. Бо людина, що зреклася своєї материзни: історії, мови, звичаїв рідного краю зійде в небуття жалюгідним манкуртом. Тільки правдою й вірою, шанобою та любов'ю до свого народу, до землі прадідів можна сягнути найвищих духовних озорінь, свободи й незалежності...

*Там, де сном убитим сплять
Наші козаки,
На хрестах у них висять
З каймами платки.*

Слава козацька не вмере, не поляже!

СЕРГІЙ ЗАРЕМБА,
кандидат історичних наук

¹ Можна назвати ще одну науково-популярну розвідку: Василенко Г. Хотинська війна. — К. 1960.

ХОТИНСЬКА ВІЙНА УСТАМИ САМОВІДЦІВ ТА ІСТОРИКІВ

ГРИГОРІЙ ІВАНОВИЧ ГРАБЯНКА *

(р. н. невідомий — прибл. 1738)

По сем также, в року 1606, Петр Конашевич Сагайдачний гетман Запорожській озвася, и хочючи извідати ** щастя своего, ходил з войском Запорожским водними суди под Кафу, Турецкое місто; его же мощно повоевавши и з неволи християн множество висвободивши, з пребогатиими користи з Чорного моря возвратися, за что великую ласку и прихильность мѣл от Запорожского войска и поляков. Также року 1608, за Жикгмонта короля полского, не требуючи уже к себѣ в помощь войска Запорожского, собра з

* Дійства презильной и от начала поляков кравшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского, с поляки, за найяснших королей полских Владислава, потом и Казимира, в року 1648, отправо-
ватися начатой и за літ десять по смерти Хмельницкого неоконченной, з
розних літописцов и из Діаріуша, на той війні писанного, в градѣ Гадачу, тру-
дом Григорія Грабянки, собранная и самобитних старожилов свидѣльстви
утвержденная. Року 1710 // Издана Временною комиссією для разбора
древних актов. Киев. - 1854. С. 25-27.

** У староукраїнських текстах буква «ять» позначала звук «і». З техніч-
них причин замість літери «ять» друкуємо курсивну літеру «і».

У староукраїнській орфографії назви народів писалися з великої букви,
в кінці слова після твердих приголосних ставився «ь», після м'яких —
«ъ». Згідно з сучасною орфографією етноніми пишемо з малої букви,
«ъ» не вживаємо.

Украини козаков, и потяг гетман коронний Жолковскій на Цоцору з ляхами и з козаками. Между же ими бі в то время и Михайло Хмельницькій сотником над козаками...

...Но между сим, в року 1621, егда Осман, царь Турецкій, избивши на Цоцорі полскую силу, прійде в год на Полскую землю з неисчетными силами, тогда Жикгмонт, кроль полскій, послал сина своего Владислава з Полскими войсками противу турков; а занеже далече болшія сили турскія бяху паче полских, того ради в кріпком обстоянніи и тісноті Полское войско бі от турков. Тогда Жикгмонт посла по козаки за пороги, призывая их на помощь, и мзду серебром и свободою дати обіщевая. Петр же Сагайдачній, убивши Бородавку гетмана за непоспіх для ратунку Кролевичови за пьянством, принял на себе повторе гетманство и собрал шесть тысяч козаков реестровых и запорожских такожде виборных, поїде Кролевичу в помощь под Хотін, яко найскорій, и пробившися чрез войско з великою турецкою шкодою, ста при Кролевичу во облеженю; иде же егда брани прійде время, поставлено бі войско Запорожское напереді, на него же огонь и меч турки испустиша и всю свою силу, але оперлися аки о мур кріпок и быст того дне січ великая, и много тогда паде турской силы, козацкой же и полской мало. Тако Богу защищаюшу от поган христіяни, нашедшей же ноши турком спящим, козаки впадоша в обози их, и всю нош убиваху турков по наметах; и егде бысть утро, узрівше турки безчисленных своих побитых, возвістиша царю своему, ужасеся сердце его, и начат просити мира у Владислава кролевича, и сотворися мир вічний. За что Сагайдачній у кроля и у Річи Посполи-

той зъєднал милость и свободу великую народу малороссійскому; и когда би гетман сей Запорожскій Сагайдачній з козаками туркам и татарам не воспятил, то би турки в Россіи и Полші з церквей и костелов для коней стояли поробили. Року 1622, Петро Сагайдачній, славній гетман Запорожскій, великій защитник православной віри й ктитор Братского монастыря и школ латинских, преставися; тіло же его погребенно в Кіеві, в монастырі Братском, з великим плачем Запорожского войска и всіх людей православных.

САМІЙЛО ВАСИЛЬОВИЧ ВЕЛИЧКО*

(1670 – прибл. після 1728)

По оной неполітичной листовной короля Польского и цесара Турецкого корреспонденції, паки полагаю о наступуючой войні Хотінской річ Матфея Титлевского порядком ея сице.

Отправляются убо в Полщі сейми, и войною ити на віроломного непріятеля поставляют; новій войска генерал, Кароль Ходкевіч обірается, муж великого мужества и искусства в ділах воинских. Таже посылают до околичних начал-

* Литонись событий в Югозападной Россіи в XVII-м вікі. Составил Самойл Величко, бывшій канцелярист канцелярии Войска Запорожского. 1720.- Издана Временною комиссією для разбора древних актов // Приложения к первому тому. Киев - 1848. С. 5-28.

ников християнских послов своих, дабы махину войны оной з неприятеlem имени християнского провозвістили, и помощи просили; яже аще во иностранных панов християнских и отречеса, обаче одинако полскій король неперемінен пребыл в своем наміреніи, на Божію помощь и своя возложшися сили, двойним вселенія пострахом турчину и татаринові противу изійти уготовляется. А тим часом козаков десять тысящей чрез Евксінское море, абы руиновали панства турецкіе и запаси их переймали, виправляет. Донелі же Кароль Ходкевич, новопочтеній в генерали, собравши (елико в скором времени собрати бімощно) конников в зелізном оболченіи, копіями вооружених, дванадесят тысящей, панцирного воинства чтири, козаков з гетманом их Петром Сагайдачним четиридесят, піхотних поляков тридесят, прусов а з ними и поморанщикова осм тысяч, угров же платних три тысящи воинства, на встрічь турчинов, в землю Волоскую под распростертими изійде хорогвами; а переправившися з войском сим за ріку Дністр в Волощині, на містцу зіло приличном, в день пріюстатній місяця августа, року от рожества Спасителя нашего 1621, поставил своя обози. День остатній августа и первій місяца септеврія, на укріпленіе обозов был отложеній.

По свидітелству еднак рукописного козацко-го літописца, августа в день остатній, прибыло под Хотін, в обоз полскій запорожцев 3.000, з гетманом своим Бородавкою, леч вскорі Бородавка от началу своего извіржен, а войско его вручено Сагайдачному гетману; а то за тое Бородавка обвинен, что не поспішал з войском своим до главного обозу полского, да бавился в дорозі здобич...

ДНЯ 2, М/СЯЦА СЕПТЕВРІЯ

Возвіщають вивідчики полскіи, яко отоманин с трема стами турков а сотцем татаров тисящами близко уже притягаєт. Пред сим, дня осмого, виправил был генерал наш (глаголют поляки) козаков ніколикос тисящей, аби неприятели на кривинах путних наїздами пакостили; ті неліииво діло совершивши, дня сего з неприяте́лем біющєся, ко обозу показалися. А яко тилко иеприятель пред очима нашими отвел свои обози, чудесное в сердцах нашего воинства было желаніє, ежеби з ним абіє потребу иміти. Но обаче во бранех искусним гетманом здалося не-полезно тогда на неизвістній подвиг виставлять тако Королевства Полского, яко и всего христіянства сили, в поволности паче первим гніва запаленієм шумящому противитися неприяте-леві. Того самого дне партія войска турецкого под обоз полскій подступила, и уставичними наїздами з войском полским пресияшєся, з ко-торих тысяща и осмдесят турков упало; многіи же з близка копіями, шаблями, а от подаль арматою раненіи, в своем их обозі умираху вар-вари; поляков пятидесят нестало, тридєсят было поранєних. Се первое было воинское привітствіє. Пред вечером засилаєт отоманин нікіих волохов знаменитих, образом привіта, до генерала полского, самою же вєщю, да иді же усмотрят благоугодно, зажгут обози поляков. По одправі убо привітствія, єдин з тіх волошин на испытаніє ятій, откривши оное их злоє наміреніє и тоя зради віявил содругов; иже егда на мученіи... де сознали, вси на том же місцу так кріємо смертію пострадаша, яко неточію... но ниже пол-ляком всім о смерти их сотворися. Таже генерал

полській, вночі, окрест обозу на многи місця сухих дров наносити, и тим во едином сложенім огонь подложити повеліває, а изведши козаков десят тисящей и піхоту прускую, сію на чолі, оних же из боку посаждает; где турчин плами виспр восходящія егда увиділ, мня же событие зради, тимже на опламененіи поляков обози воина своего охотного выпускает; но на самом ко обозу приході, нечаемо от козаков и піхоти, на то устроених, пріяти бывають варвари. Брань меча острієм абіе течаше; потом же, когда уже молви ради и смятенія ниже совіт, ниже повелініе исполняти варвари можаху, воздыханіем умирающих, паденіем уязвляемых или звуком желіза пристрашни суще; в ярости неистовій сліпо на забой ріхуся, инніи отвергши оружіе, и ті в трупов купи впадши углебаху, иних же ко бігству уже обратившихся паки гоняху ко брани идущих полки. Об всю ночь сію бишася жестоко, день войну сію разведе; турки в своя обози отидоша.

ДНЯ ТРЕТОГО МІСЯЦА СЕПТЕВРІЯ

Видит император турецкій яко его оболстиша; того ради от трех сторон на обоз наших устремителні скрежещущи нападает; то ест от страни оной, на нейже наших остіня (глаголют поляки), обози козацкіе стояли, аж до посліднего полка полской дивизіи. Всего дня сего бишася жестоко, от стана поляков на непріятеля ядром пушечним праволучно метаху; а пред заходом слонца турки до обозов своих уступили.

Світлійший принц Владислав дня сего во обози притяже, з тридесятма тисящами легкого воинства и многим военним припасом. Нощи

теди и дня мимошедшаго, убито неприятеля боліе нежели двадесят тысящей. Сему же тако содѣвающуся, великій князь Московскій собравши множайшее воинство, на княженіе сіверное находаше, а на трактат и сотвореное примире непамятствуячи, вся ограбляше. Такожъ и король Свѣйскій Адолфъ Густавій моремъ Ливонскимъ зъ ряснимъ флотомъ подпливши, Ригу градъ столечній Ливонскій, славній пристанищемъ, взявши в обсѣденіе, добываше и оній предателствомъ нѣкихъ, иже от римской релігіи тужди бяху, получаетъ.

ДНЯ ЧЕТВЕРТОГО, МІСЯЦА СЕПТЕВРІЯ

...слонцу, императоръ турецкій всіми силами войска своего на обози козацкіе натираетъ, ибо на челѣ от обозовъ его были; зъ армати, такожъ и прочаго оружжа огненаго ручнаго палили ужасно, и ажъ чрезъ пять годинъ усилній наїздъ сей пребываше. Козаки зъ крѣпости отбивалися великодушно, неприятели же во великой силѣ и устремленіи на обозъ ихъ нападаше, и того ради великому множеству варваровъ не малое бысть паденіе. Во оній же самій часъ напускаетъ Отоманъ великую янчаровъ силу тамъ, гдѣ стратигъ силы полскоя стоялъ зъ своими военачалниками; но отъ поляковъ конно сопротивъ изшедшихъ бывають янчаре сотрени, и не многіи отъ нихъ до своихъ уходятъ. Такожъ и повтора со всѣмъ войскомъ до обозу поляковъ турчинъ выпадаетъ, но вотще трудившися, великимъ своихъ паденіемъ принужденъ, уступаетъ; обаче не безъ поворота; ибо и еще предъ захожденіемъ слонца, якъ би за одну годину, болшимъ уже яко первіе обозовъ козацкихъ добываше насиліемъ, и уже сверіпому варварскому налогу

видяхуся уступити козацкіе обози, но обаче Бог неотступен со своими бяше. Козаки бо учинивши випор с конца обозов, а сложивши сили своя з копіеборним конним, в помощь от генерала присланим воинством, близко на турков пришедши, и кровавую битву показавши, многочисленія полки чуждых в бѣгство обратиша, а так великую им пагубу содѣлавши, гнаху их даже до стана их. Много сею войною армат взяша, великим же добытіем наполнени, настоящей уже нощи, кровію варварскою очервлени суще, во обози, не многих своих уронивши, возвратишася. Сам турецкій император, иже на позор сей произшел бяше, принужден з баталіи, убіже во обози. Дня сего убито турков и татаров боліе нежели пятнадесят тысящей, янчаров теж три тысящи, з наших же едва двух сот неставало. Но сію толикую супостатов, так на мимошедших до обозу приступах, яко теж и на баталіи открытой поражку, немногих же поляков упадок, Божіей вмінати силі а не чѣловічестій, яже поляком Свишше поспішествоваше.

ДНЯ ПЯТОГО, МІСЯЦА СЕПТЕВРІЯ

На обоей страні сталося примиріе. Погребаніем мертвих упражняхуся, да не от возмердінія оних в стану сущіи вреждаются; толика бо от солнечного паленія трупов юга, страшная видінію, и самих варваров ужасаше, яко нужда им бысть нощію со возженими походнями оніе погрібати. Того дне турки воспят да... обоз свой подвигнувши, новій приступ до обозу поляков приуготовляху. Но и поляк немедленно Бога на помощь призвавши, а изведши от боку обозов часть войска своего ко брани, велико-

душно стоя, ожидаше супостата. Но уже турков воспятъ полки хотящія, яко скоти ко брани гоняхуся; но понеже пред полуднем дожд проліяся, ничтоже в той творити день покусишася.

ДНЯ ШЕСТОГО, М/СЯЦЯ СЕПТЕВРІЯ

Избіжа от обозов турецких козак нікій, которій седм літ в Сарацинской пребывал неволі; сей утверждаше глаголя, иж на преждебывших ко обозу полскому приступах, полегло янчаров чтири тисящи, шпагов триста, турков же з татарами множае нежели четиредесят тисящей убито; коего паденія тако варвари устрашишася, о гладі же, иже в их обозі кріпяшеся, тако си стужиша, яко многим им от стана біжати. Шестого дне турки почиваху, сего ли ради, яко их император ко приступу охотнійших сотворяя, денги воином раздаяше; или яко обоз турецкій, которій по пригорбках широко был протяжений, того дне стісняшеся. Он же козак и се возвіщаше: что во обозі своем турки проговоруя — дванадесят суден, узброених арматою, на морі Евксинском козаки емши потопиша, избывшіи же в Константинополь убіжаша; их же даже до самих стін града козаки гоняше, всіх Царигородцов устрашиша; сея новини перваго провозвістителя гнівом неистовящійся отоманин повеліл удавити; в день же грядущій заповідя ко обозу поляков сильное готовить приступленіе. Тое-ж самое и турки многіи, на стражи ятіи, единодушним согласіем глаголюще, утверждаху.

ДНЯ СЕДМОГО СЕПТЕВРІЯ

Янчаре и иншіи многочисленніи полки турецкіи, учинивши ужасній крик, скоротечні на обози

козацькі нападають; а изведши на гору сопровит лежашую армати, горящими их кулями досягають.

Весь день навалность войска турецкого не-устрашенній козак на собі сдержует, тисящю и пятмасти пушечних ядер сміряемій, не мало своих уронивши, помощь от піхоти пруской имі-яй, врагу кріпко сопровитляється. Таже по полудню непріатель от обозов козацких свернувши, свіжим людом на поляков ударяет. Толь возсверіпиша варвări, и дерзаху на обози поляков, которих гвалтом уже добыти иміяху, яко з гніва лютости, сліпо на оружіе поляков пряхуся, и яко скоти всюду закалаеми бываху. Тім же уже вали и раскати, окрест стана бывшіи, з коней мешущися, турки прелізаху. Но не меньшая отвага наших от варварского сверіпого неистовства бяше: ибо поляки на поле от обозов з тисячами двома копіеломного воинства, з боку на непріателя выпадают и новій бой сочиняют. Числом варварин, но великодушіем поляк превосхождаше; укріпившися убо зіло гусарного воцнства своего силами, во полціх вражийих, зіло многих сухих, погрязает; и тако предній полк непріательскій преломивши, со другим боряшеся. Посилаются послнки з обозов на отвратившогося непріателя, которіи з лівого краю нападають; их же устремителное нападеніе даде ухилятися непріателскому баталіону; такожде же и козаки з обозов уже на вдаючіяся ордини янчаров бистро ударяют. Откуда толиким людей поломом и оружія, на немже войско варварское стояло місто наполниша, яко чрез оное едва не труднійшее было прошествіе, неже чрез сотісненніе войска супостатов. Таже конное полское воинство полки своя совокупивши,

которими турецкій баталіон збило, а от другія страни такожде козаки, чрез купи трупов и оружія, по лужах крови, даже до обозов турецких гоняху вслід побіглшаго непріятеля. Нош близ уже бывшея викторіи воспяти теченіе. Онїи же турки, иже обозов передній окоп уже прехождаху, вси до единого тамо избієни суть. Чрез увесь день сей всеусилно обози поляков, но вотще, з великою своих пагубою Отоманин яти нуждашєся; ибо убієних на полю и в ровах пред обозом боліє нежели четиредєсят тисящей упало. Поляков же (кто не видит яко единого Бога рука покривашє?), едва в столь лютом з пушек на ня стріляніи, варварских же наездах, толико на кровавой со сонмом непріятельским бывшей брани ниже тресотное число отторжєся; турецких двох башей убито.

В час ноши третій, турки великим гуртом на поле, где была потреба, со світили изидоша; возвисивши же смутнія плачевнія гласи, побієніи трупи в рови и гроби зношаху; нікогого же мужа великого именита тілєсе тщєтно искаху. О чесом абіє наших, яко и о новом ко обозу приступі турки, ноши тоя'ятіи, увідомили. Сєго ради генерал полскій образом посіщенія ношію во обози козацкіє прійде, и утверждает глаголя, не боятибєся супостатов, иже до тол ниже в благополучіи ни во великодушіи нам равни явишася. Повеліває такожде даби партія войска козацкого на окопах, партія же на конєх приуготовлєних обрїталася; примісивши же к им полк піхоти прускоя, под руководством воеводи Кулменского, тіх между козаками на остіненіи поставляєт. Пішєходи бо сїи так на брани откритої, яко теж и от обозу мужєствєно з ручниц вєвавша. А так во обозах полских копієоружній

воин, уже на битву изійти имущій, стоя труби ожидаше.

Того-ж дня Бородавці, гетману Запорожскому, голову оттято в обозі полском, за вину его прежде, августа остатнего, в сей гисторіи выраженную.

ДНЯ ОСМОГО, МІСЯЦА СЕПТЕВРІЯ

Едва точію день возсія, егда партія войска турецкого на полю битви повстала, на челі янчаре, по обои же сторонах великое множество татаров, сотворивши крик, на сопротив лежащіе обози козацкіе устремляются; где козаки велми тихо стояли, дабы непрітель ближе подступившій могл удобіе стрілкою язвитися. Но уже татаре окрест обозу объездящіи, звиждущіе испущаху стріли, янчаре до рову вскаковаху; егда внезапно оная устроеная піхота со стіненія повстает, и из мушкетов зблизка огню дает. Тогда яко огнем горяще были обози козацкіе, в диму же и піску взбитом, битва была недоуміваная; таже безоружніи татаре от обозов отбігают, янчаре же кріпко стоят в приступі, а инших, плещи уже дающих, шпаги на оружіе козацкое яко безсловесное животно з росказу императорского гоняху; иже от пехоти пруской преломленіи в свои обози отступают. Мало годин не чотири, з великим супостатов крови пролітіем, сей наїзд пребываше; в самих бо фоссах пред обозом, янчаров три тысящи, а шпагов сот три упало; их же тілеса пруси піхотніи, содранія, от стана даліе на купи сметаху, огнем смрад трупов по полю валяющихся отражаючи. З наших немнози были убіенни, ибо от соостіненія сопротивляхуся, где янчаров фурія вредити неможаше.

ДНЯ ДЕВЯТОГО СЕПТЕВРІЯ

Повелитель турецкій, по часі полуденном, все свое войско на поле битви произведе; но ниже генерал войска полского отвлачаше дати баталію, ибо приутотовивши войско за обозом, непріятелеві своему сопровит стояше. Обі войска устроєні, даже до пришествія сонечнаго на запад на полю пребыша, ни единому ко брани початок дающе, от кріпостей точію и раскатов з пушок зривалися. Под вечер же янчаре ко обозу козацкому усилно штурмуют; но сих от обозов своих козаки прогнали. Предатель, иже ноши тоя до поляков преложиша, возвіщаше: яко шпагов, которіи по указу своего императора в приступі до обозу козацкого преди янчаров идяху, боліе двох сот пропало, янчаров же дві тисящи.

ДНЯ ДЕСЯТОГО, МІСЯЦА СЕПТЕВРІЯ

Турки толикими бідами предтружденіи почиваху, чрез мост же на ріці Дністрі от боку полских обозов состроєній, многія пушки перевозяху. В той же день хан татарскій з войском своим на брези ріки, то есть на оном містцу где путь до Полщи бяше, залегл обозом, и партію войска своего, яжебы сограбляти и разоряти все Подолля міла отпустил. Престрашила новость сія сердца поляков; супостат бо вся пути обдержаше, яко ни едина з обозу во отчество датися, или от туду воспрійматися відомость можаше, и не бі ни чаема, прочее войску полскому голодом уже бідні страждущему, кіим-либо худошеством или силою помощ стяжатися. Димяшеса пред очима поляков сожженое от татаров Подолля;

тоlikое же людій и скотов добыте пред лицем их в стану неприятелском было раздѣляемо. Горяше убо воин полскій остатнею войною з неприятелем сразитися, а козаки хотяху, пребывши ріку, з татарами вдаритися, и тѣх от облеженія путій прогнати обіщавахуся. Сія вещь в совѣтъ была воспріята, и усовѣтовася нераздѣляти бы силы, ибо удобіе раздѣленной неприятели з толикими войсками одолѣти видяшеся; на той землѣ или умерти, или окрутному сопротив стояти неприятели мужество и благополучная нѣнь, даже до селі, фортуна увѣщаает. Другого дня... Владислав принц и генерал полскій, подобно для уставичного бдінія, в болѣзнь фебра именуемую впадоша, что войску Полскому великія печали бѣше; вся бо сила воинства Полского и Крoлевства на онѣх двою залежаше.

ДНЯ ЕДИНАДЕСЯТОГО СЕПТЕВРІЯ

Війшли з обозов турки, а устроивши юрдини войска своего, в половинѣ німецкой милі от обозов наших, на войну приуготовлени повстали; зараз и генерал войска Полского, барзо уже немощній, трубою войну провозвѣстивши и наізников предпославши, половину войска своего, на образ орла крилі простирающаго, древним отческим обычаем устроеную, ко брани изводит. Узрѣвши отоман знаменія наших; и яко войну готови суть дати, стоял нікое время недоумівая, яко удивлен; таже свивши хоругви, страха ли то ради, или по смотренію Божію, во обози возвращается. Полское войско весь день стояло, но гласом трубы супостат ко брани многажды визиваемій не изійде: глаголаху, яко нікіим злополучія прознаменованіем был претраше-

ній. Того дне о сопровит лежашего ріки берега, на обози козацкіи безпреставним стріляніем бил непріатель; но яко в людех так и в конех значного не учинил упадку. Ніціи татаров тисящи, на другом брезі ріки з великим криком устремившися, мост поляков розирвати нуждахуся; але от двохсот піхоти полскоя, которая на заставі у мосту стояла, в бігство обратишася.

ДНЯ ДВЕНАДЕСЯТОГО СЕПТЕВРІЯ

По часі полунощном, оставивши з доволним воинством ко защищенію в обозі сіятелнійшаго принцепала, яко немошнаго, войско наше війшло, аби на врага нечаянно напасти; и едина партія его, от тилу войска непріателского здалека лісами зашедши, другая же з чела и от боку застановлена была; но дожд велій проліявшися, воспятил наміреніе, обаче надіяхуся погоднійшого времени тое учинити; ибо войско полское до стана своего возвратилося, ни едину о хитрости наміреваемой непріателєві відомость подавши.

ДНЯ ТРИНАДЕСЯТОГО СЕПТЕВРІЯ

На обоих сторонах был постановленій фришт, на погребаніе трупов.

ДНЯ ЧЕТВЕРТОГО НАДЕСЯТ СЕПТЕВРІЯ

Знову проносилося в обозах турецких, яко ніколико суден флота отоманского козаки в морі Евксинском затопили. Тою новиною на ярость возбужденій турчин, кріпкому приступу до обозов в день градушій заповідал быти.

ДНЯ ПЯТОГОНАДЕСЯТ СЕПТЕВРІЯ

Скоро тилко зійшло слонце, зараз турки и татаре на обози полскіи и козацкіи от трех сторон наворачнули; тол же много и силно з пушек и иншого дробного оружжя палили, яко и самая земля трастися и горіти видяшеса. Сам император на місцу височайшом стоя смотраше, нимало же на людей толь многих, бідні погибающих, уважаючи; на приступ ко обозом оніх, по обичаю скотов, дреколми гонити веляше. Был чрез весь день сій гвалтовній приступ; но Бог Преблагій, Всесилній, по благодати Своей сотвори се, яко от всіх сторон вражіе нападеніе суєтно и безуспішно бяше, з превеликим их паденіем, наших же з немногим врежденіем. Таже испитавши все штурмом ко обозу, а уронивши турков и татаров тридесят тысящей, янчаров также и шпагов три тысящи, з превеликим встидом на отступ вострубив непріятель. Устланное поле оное, соравненіи обоих обозов фосси варварскими трупами, воинству нашему так додавали сердца и отваги, что нетилко брамами з обозов випиралися; но чрез вали и рови прескакующи, близко с турками в чудесні силі потребу отправляли. На сей потичці, Баша, губернатор главного места Буди, еже в Панноніи, муж передній между турками и самому імператору зіло любезній... во первых кулею в чело пострілений; иже мало пред сим до обозу императорского, з двадцятми турков тысящами притягл был, и хваляшеса бі тоє щастя от Махомета зліцінное міти, еже-б поляков обози добыти. Тую-ж смерти чашу испил, ибо подобним образом погиб и Насаф Баша, муж чудесной кріпости и отваги. Плакашеса турецкій император того своих зло-

получія, и ничтоже в весь той пищи..., или сего ради найпаче, яко новая вість зайде иж пресвітлейшій Кор...ская король, з кріпким воинством генеральной виправи притяга.. чего ради прешрашеній непріатель, остатного на войні той щасте ... скоро хотяше. Тім же ко обозом паки быти в приступі уставил, ибо чаяше яко уже войско наше изнеможе, голом истаявшее, а уставичною стражію томимое.

ДНЯ ШЕСТОГОНАДЕСЯТ СЕПТЕВРІЯ

Радился генерал войска Полского, созвавши гетманов, полковников и сотников, чтобы благо о войску голом уже утісняемом провидіти. Мнози многіи совіти изношаху; инніи снійстися с непріателем бранію, и на баталію всеконечную отважитися, не иміти сомнінія о кріпости воинства своего, ему же даже доселі фортуна благопоспешествоваше. Сей глас мало не всіх бяше. Нііи точію уступити до Камянца, міста самим натуралним положеніем кгрунтовно, и там би войско живностію посиловати, а дожидатися иного войска от королевского величества, совіт подаяху. Таже на сіе сложилися: умрети паче, врагу сопротивляючися, нежели на едину стопу, аще и малійшую, уступити варваром; аби отступленіем тім не подати приступленія до отчизни, купно же и смілости ослабівшему непріателеві.

ДНЯ СЕМОГОНАДЕСЯТ МІСЯЦЯ СЕПТЕВРІЯ

Ніколикось сотень войска козацкого во обози непріателскія ношію вшедши, много наметов вирізали, боліе тисящи непріателей без груку,

шаблями убили, и сами здоровы, ни единого з своих погубивши возвратилися. Такожде тоя-ж ноши, тіи-ж де, у мосту от турков збудованного, Циреаша Башу, которому страж мосту была порученна, з множеством турков и сотцем янчаров умертвили и многих пліниша, великую же добыч отнесши, в цілости до своих привернулися. Все воинство полское в чудесном желаніи бляше, сего тилко хотяху, даби им світлійшого князя Владислава в первобытном здоровіи яко скоріе на коні узріти, иже воистину ко благоподвижной доблести великое подущеніе которого быти видяшеся.

ДНЯ ОСМОГОНАДЕСЯТ СЕПТЕВРЯ

Другим разом козаки в обоз непріятелскій ношію тихо вшедши, боліе шестисот от полка неприятельского убиша; где добыли много наметов, коней, драгоцінного одіянія, верблюдов, волів, злата же и сребра; такожде же и два янчаров знаменія, сами суще невреждени, в свой обоз внесоша и вдаша Владиславу сіятелнійшому князеві. Легкій бой з обоих сторон бывал даже до дне двадесят четвертого, в он же Кароль Ходкевич генерал, тажкою болізню разслаблений, плач всім сотворши, преставися в замку Хотінском. Получивши убо варварин відомость о смерти толикого мужа, возиграся радощами и прорицаше глаголя: яко уже поляки стративши сего щасливого и великодушного вожда, от него же он многожды был утіснений и на толиких бранех поражений, стратили и благополучіе.

Чого не обрілося в сем Титлевского, войну Хотінскую описавшого, діаріуші, тое приложилось тут в двох днях з рукописнаго літописца козацкаго.

СЕПТЕВРІЯ ДНЯ ДВАДЕСЯТ ВТОРОГО

В ночі килко сот добрих молодцов козаков отважно на тую Дністра сторону тихо переправившись, напали на турков и побили их не мало, где и двох башов забили, а вейзер ледво утік до ліса; и по таком отважном рицерстві з немалою здобичью повернули в цілости до обозу свого; а вейзер аж о полудні з ліса прибыл до обозу своего.

СЕПТЕВРІЯ ДВАДЕСЯТ ТРЕТОГО ДНЯ

Знову козаки охочіє килко сот собравшись, к ним же и піхоти полскои до двісті товариства прилучившись, и чрез Дністр мостом своим ночной doby тихо прешедши, вдарили на турков, где убивши их до тисячи, и в Дністр нагнавши немало потопили; своих зась тилко трех пострілених взявши, повернули до обозу своего, но не з такою уже здобичею, якая дня вчерашнего им досталася.

ДНЯ ДВАДЕСЯТ ПЯТОГО СЕПТЕВРІЯ

От всіх сторон турчин на обози поляков находит, и всіми силами своими так конним, яко и всім піхотним воинством оних добывает. Нашим убо аше вожд и не бяше, много паче болізнену сушу сіятелнійшому князю, в нем же едином вси упованіє полагаху, но мужество с дерзновенієм единаче не оскудіваше; ибо за поводом Станіслава Любомирского (мужа в отечесві воистину единого, которому сіятелнійшій принц немошній суше, по смерті генерала, в то время всего войска правленіє за добрим всіх изволенієм приручил бяше) наїзд непріятельс-

кій тако отбили, яко того дне боліе неже осм тисящей войска турецкого на оном приступі упало.

ДНЯ ДВАДЕСЯТ ШЕСТОГО СЕПТЕВРІЯ

Когда уже отоманин отверглся своего благополучія, и уже обозом моши завладіти егда не надіяшеся, силам же войска своего яко день от дне множае умалятися видяше, чтирех славних башей и толико тисящ на показаних баталіях воинства своего погубивши, иже пред сим не многими денми ярмо работи на глави нашн возложити гордостно кленяшеся клятвопреступній, мир уже избрати желаше; сослал бо во обози наши з листами Баптусту Вінеллія италіянина, ижеби ко возновленію через толико літ з домом Отоманским бывшаго покою намовил поляков, и потребовал комісаров ко постановленію оногo. Убо вещь сія, се есть на таковій конец война поизшедшая, воспріяти покой война полского отрицающагося, но уже гладом изнемошаго, радостна творяше, непріятелєві обаче толикокротне в правді неприбывшему не вірили.

ДНЯ ДВАДЕСЯТ СЕДМОГО СЕПТЕВРІЯ

Турчин аще и поискал был мира, но обозов козацьких з армат многих и долго добываше, которими яко успіл ничтоже, зблизка ко обозом начат приступ чинити; но егда козаки готови на брань за обози изійдоша, непріятель воспятися. В сей день князь сіятелнійшій воставши от сумнительной и небезпечной болізни, ею же зіло великою а с ним и все войско немоществоваше,

воинству радостними от всюду восклицанми привітствіє ему сотворяющу, обози об'їздяше. В сіяж-де дни козаки на обоз непріятельскій нечаянно нападши, и много их положивши, великим страхом и трепетов войско непріятельское наполниша, пребогатою же користію обременени, ціли до обозов своих возвратишася.

ДНЯ ДВАДЕСЯТ ОСМОГО СЕПТЕВРІЯ

Император турецкій намірив о крайнем щастію войною спитати, и о том первіе хана татарского увідомивши, дню возсіявати начинающу, войско великими ротами заводити начал, а яко вінцем полскіє окружил обози з их кріпостями; и многіє от трех краев обозу утвердив армати, переправивши такожде тридесят окрімішних, обон пол ріки берег осадил, з которых оба обози, полскій и козацкій, чрез нікое время розбиваше; обаче ничтоже успіл, ибо в обозах наших три точію пушечним ядром ударени погибоша. Но егда от двох ворот обозу з многих палил непріятель пушек, где у едних главній воевода з своим полком, а в других воевода Кулменскій з прускими полками стояли, и от всіх сторон когда великій натиск належаше, мешущимся з коней турком, и себе до пішого войска и янчаров присоединяющим, окрест поляки от варваров, яростію неистових, во великом утісненіи бяху.

Была тогда сопротивници взятія обозов надією тако запалени, яко уже поляков в руках иміти мняхуся, и чрез нікое толко малое время тіх животу и здравію пребыти чаяху; уже бо варвари чрез рови, своими трупами соравненіи, в обози поляков валилися, утружденніи же врага січенієм, наши со остіненія уступаху. Что

посмотрівши князь сіятелнійшій, абіе на помѡщ подал воинов в обозі сторонам изнемогшим, и ко противостоянію врагу паки обрати, глаголющи тако: «ність се кріпости полскоя, изнемогшему уже толикими войнами и штурмами непріятелеві, в сей єдиній час податися, когда и овшем стояти и умрети приналежит; непріятель бо крайнего щастя сею войною испитуєт, по которой з нами боліе уже не приложит брань творити». Се изрекши сам во первых з двома копіеоружнаго конного воинства тисящами на непріятеля випадаєт, от боку обозов ворота растворивши. А так, когда добрі з непріятелем біющися подвизашеся, сей израдного воина и великодушнаго вожда примір толико воинов сотвори мужествених, яко от обозов всюду проистекшим, се уже находящаго врага отвратити, и уходящаго до своего стана гонити во великом сердца дерзновеніи. Сіятелнійшого князя, женущаго и даліе во слід непріятеля, с ним бывшіи вои удержаша, да не враг убігающій, уже заходящу слонцу, разсипавшихся з обозу поляков обійдет коею хитростію. Под той час многіє полки татаров в обози наши з онаго ріки брега переплисти килкокротне покушались; обаче яко поляки в своем устроєніи стоят не боязненно, кріпко же и благополучно противу турков поборяют, егда увідиша, всеу покусившись, не без урону сили бісурманскоя отхождаху. Убито дне сего боліше неже двадєсят тисящей непріятеля; янчаров и шпагов пять тисящей полегло, наших ниже двосотное число, но мнози раненніи.

ДНЯ ДВАДЕСЯТ ДЕВЯТОГО СЕПТЕВРІЯ

Веліє было в обозах турецких тихо; трупи побитих в обоих войсках погрібаху.

ДНЯ ТРИДЕСЯТОГО СЕПТЕВРІЯ

Уже отоманин усердніє покоя хотяше, тім же и пославши людій от себе знаменитих заставу, миротворцов, ижебы о покою трактовали, в обоз к нему прислани бывше, взійсковаше. Наречени бывають от сіятелнеімаго князя и войска Полско-го комісаріи, а удержавши заставу, в турецкіє обози висилаються со избраними двосотнаго числа воинами. Сих два баши з ніколиким числом турков, на посереднем между обозами полю стоя ожидаху; таже когда снідошася, и сотворену бывшу обычно воинскому привітвію, един з комисаров полских рече: «мир и брани вам и вашему принесем повелителеві». На се, нічто воздхнувши, турки единосредним гласом отвещаша: «мир нам и повелителеві нашему уже вожделиній принесіте. «Когда же обози турецкіє были входяще, всіх очеса варваров и тіх лица наши в себі утоплена иміяху; благодравні от императора турецкого были воспріяти, и яві пред всіми слово покоя иміяху.

ДНЯ ПЕРВОГО ОКТОВРІЯ

Вишелл был немногими пред сим денми, з виборною піхоти рукою, от обозов полских за Камянец капітан Віленскій, дабы могл оттуду гладом уже изморенному хліба войску притяжати. Сей егда уже ко обозом возійти хотяше, турки и татаре на пути заступили, а животу би

то всего войска нашего, о сей точію единою пищи в прочее жити время, юже он оттуду принести иміяше. Что он чрез вівідчиков своих познавши, осм дній под Камянцем со всім своим полком стоял, и многократне ити покусившись, на том же паки містцу пребыти нуждашеся, многочисленіи бо по широком полю купи татаров видяхуся, иже вся пути обдержажу. Но поляк, даби оболстити непріятеля, ношію на страну десную уклонил пути своего шествіе, и до ріки Дністра, не відушу непріятелю, далечайшим путем пройде; цілу-же сохрнену сушу воинству и з оним хлібному запасу, став под обозами. Се увидівши татаре на его набігали; но от обозов и от замку Хотіні кгда на татар з армат стріляно, отвернули. Тогожде дни до сіятелнійшого князя прійдоша посланици от козаков, крайну при ріці Волгі населяющих; их же посланія діло сія бжше: яко козаки з войском числа двадцятотисячного во обози сіятелнійшого князя по тріех днях прибыти иміют, скорую же и вірную помощь дати ему на той війні, против общаго христіянского непріятеля наміривают. Пріяти убо суть от сіятелнійшого князя щедролюбні; реченно же им, да аще когда прійдут, знаменія и хорогви распрострут приходящи королевскія.

ДНЯ ВТОРОГО ОКТОВРІЯ

Поймани суть ніціи от сопротивних, ніціи же до наших самоволні предашася; сіи утверждали єдинословні глаголюще, яко турки уже стужашася на війні той, и покоя усердствуют, до которого усиленіи прошеніи своего императора яві накланяют.

ДНЯ ТРЕТОГО И ЧЕТВЕРТОГО ОКТОВРІЯ

Пастуси полскіи частіи потички з турками отправляли которими немалую шкоду непріятелєві учинили, ибо коней много до своих обозов турецких загнали; чего ради на желаніе турков в обоих войсках указами оголошено, або воинство на время оружія отложило, и звади не чинило, донелі же или мир или война будет поставлена.

ДНЯ ПЯТОГО, ШЕСТОГО И СЕДМОГО ОКТОВРІЯ

О уставах покоя от обоих сторон было слово. Такожде и войско уже Полское во великом живности оскудініи обрѣташеся, голлям добовим коней своих пасли; и сего ради великое их число на шкоду войску болшую пропало. Кая вещь покой паче избрати, нежели за неизвѣстною побѣдою уганятися увѣщеваше, и яко лучшій и безпечнѣйшій есть честнѣй покой, нежели надѣемая вѣкторія, не без боя зново быти видяшеся, толиких отпоров и браней з непріятелем благополучіе на неизвѣстнѣй единой години жребій поставляти. Турчин еще множае воинства в числі имѣяше, а еже ко сложенію покоя удобство все в нашей руцѣ бѣше, что на остатнѣй баталіи уже во волѣ истиной фортуны было би.

ДНЯ ОСМОГО ОКТОВРІЯ

Пред вечером покой учинили, на сих постановленіях:

1) Даби император турецкій вопервих з своим войском и оружіи, смотрящу и во устроеніи яко ко брани войску Полскому сущу, четвертого

дне по состоянїи мира, з поля битви рушил, и войско все немедлено превел в Фракїю.

2) Аби замок Хотін, кріпость Волощини и приступ до панства турецкого, вічними часи до Королевства Полского належала.

3) Все неволники, так на мимошедших, яко настоявших войнах взятїи, аби были взаим возвращени.

4) Даби Волощина жила по давних правах, от Казіміра Ягелла короля полского, а от Магумета императора турецкого виданих.

5) Татаре в добра Полскїи, а козаки в панства турецкїи для добичи даби не вбїгали; еже аще было би, убо шкоди починенїи награждати.

6) Даби татарскїй хан на всякую потребу короля полского, во всіх виправах военных, сопротив кїих колвек Королевству его супостатов был з войском своим готовїй; за что хановї король полскїй мїет по тридцать тисящей золотих, чрез нїколько лїт, жалованя давати.

7) От сторони императора турецкого един баша, а от сторони короля полского сенатор царственїй, сей до порти Отоманской, ов же до короля полского, присягнути на постановленїях даби были прислани; и так ствердивши примиренїе, турчин в дворї поселском Корони Полской, король же у Порти Отоманской да имїют своих резидентов; и тим способом вічну междо собою заховают прїязнь, если толко сія от которои колвек сторони не будет разорена.

Тї статья сложивши и примирїе учинивши, всю нош дня находящаго турки з армат на radoшах стрїляли; что теж и поляки дню возсіавати начинающу, учинили.

ДНЯ ДЕВЯТОГО, ДЕСЯТОГО И ЕДНОНАДЕСЯТОГО ОКТОВРІЯ

Между войсками турецким и полским купля діяшеся; много драгоціних коней тысящей наши на малой ціні у турков покупили.

МІСЯЦА ДВНАДЕСЯТОГО ОКТОВРІЯ

Рушати турецким обозом и уступити з поля день возсія предуставленій. Все же войско полское на полю битви от сіятелнійшого князя, на образ орла крилі простирающего, вооруженное бывает устрояемо; сам сіятелнійшій князь, по верху оружія блещагагося облекшися в порфиру, на челі войска своего місце иміяше. И так пред часом полуденним, турецкій император войско от обозу изводит, и устроиватися оному по подобію луни середней повелівает; а сам такожде стал на челі войска своего. Тіми образи войска устроєнніи яко час исполнь нерушимо стояли. В то время посилает отоман слоня дивнаго величества и коня в наряді виборного в дар сіятелнійшему князеві; но и сіятелнійшій князь такого-ж коня нарядного и дві армати благохудожні соділаніи за дар такожде посилает. Воспріяти суть от обою дари; таже по сем турки, преклонивши своя вія, с ними же и воинская знаменія, поляков жегнают; полское же воинство глав покиванем отклонилося. Толь довольно и преизобилно чудес Ділатель Бог, в таких и толиких нападеніях вражіих вдающемуся Королевству Полскому благопоспѣшествоваше; яко оное единими своими силами отпор давши двом премошним Азіи Монархом — Турчину и Татариніві, а убивши боліе ста и шесдесяти тысящей варваров, ниже на тысящу своих погу-

биша. Сам Бог Преблагій Всесилній з нашими в потребі сей баше; Ему же всегда присутствующу, падет от страни нашея тысящами и тма одесную нас.

Сумма обоих Христіянских и бісурманских войск, под Хотінем и на мору Чорном, року того 1621, войну з собою имівших, з того-ж діаруша войны Хотінской мною Самойлом Величком виныта и изчислена:

Поляков было 87,000, а особно з принц Владиславом пришло 30,000, козаков з гетманом Сагайдачним 40,000, и того всего 157,000. Особно на морі Чорном, того-ж літа флотом водним под командою Богдана Хмельницкого знайдовалося козаков по указу королевском 10,000: яко свідителствуют сей войны описатель, Матфей Титлевскій, септеврїя шестого, и войны Хмельницкого сказатель Самоил Твардовскій, в книзі своей на листі пятом. Еще теж особно козаков от ріки Волги ишло на помощь против бісурман войску Полскому 20,000; но уже на войну тую не застало. З того всего поляков и козаков на оной Хотінской войні чрез бісурман убито 753 чоловіка; а ранено поляков и козаков много, и самого гетмана Петра Сагайдачного. Там же под Хотінем было войска турецкого 300,000, а татарского 100,000. З того чрез козаков и поляков вбито, турков и татаров, 139,600 чоловік, спагов 4800, янчаров 13,100 чоловік; башей знаменитих 5 чоловік. И того всего турков и татаров, спагов и янчаров з башами вбито тогда 157,505 чоловік.

На морі особно (яко септеврїя шестого в сей войні Хотінской виражається) козаки з Хмельницких, по свідителству Твардовского и сего діяріушиста Титлевского, 12 суден з арматами ту-

рецькими розбили и потопили, а другіє судна аж под стіни Цариградскія загнали, и самому Цариграду превеликое смятеніе и страх учинили, от всюду оно́го поро́хом ору́жейним окури́вши. Потом другим разом того-ж літа, на том же Чорном морі, тіе-ж козаки ніско́лко суден турецких з арматами их розбили и потопили; що Османові царю турецькому, под Хоті́нем з поляками бію́щемуся, не мило было́ слишати.

ЙОГАН-ЙОАХІМ МЮЛЛЕР *

(XVII ст.)

...Для держави (йдеться про шляхетську Польщу,— ред.) козаки водночас були небезпечною отрутою і видатною обороною, бо своїми набігами вони або створювали загрозу на Чорному морі, або, вступаючи в бій з турками і московитами на суші, приносили користь Королівству.

§ 1. Отже, козаки були здатні не тільки на погані, але й на добрі вчинки і, здебільшого, прагнули до війни з турками на суші та морі. До морської війни запорожці добре пристосовані й завжди готові шукати в ній здобичі. Зрубавши товсті, але разом з тим піддатливі для обробки липи, вони видовбують їхній стовбур

* «Історична дисертація, представлена у приміщенні філософського факультету на публічний розгляд під головуванням Месіра Готфріда Вайса з Горні у Пруссії. Автор — Йоган-Йоахім Мюллер із Зоммерфельда у Сілезії, багачавр філософії. У колегії великого князя 7 червня 1684 р. Лейпциг. Друкарня Крюгера».

Використано один із примірників оригіналу твору, який зберігається у відділі рідкісної книги Центральної наукової бібліотеки АН УРСР ім. В. Вернадського в Києві (шифр: І-н. 620).

Переклад з латинської мови Роксолани Олішук.

так, щоб за формою він нагадував човен, у якому на плаву розміщується 60 чоловік. Після цього зсередини його оббивають шкірою, а з боків прив'язують скріплені в'язки очерету, щоб під час раптової бурі плисти по розбурханих хвилях у повній безпеці, а в разі необхідності якнайшвидше втекти на мілководдя (за свідченням Пясецького в «Хроніці», стор. 54, а також Анджея Максиміліана Фредра в «Історії Генріха I», стор. 218 і далі).

§ 2. На таких ось човнах вони спускаються по Борисфену до Понту Евксинського (давньогрецька назва Чорного моря,— ред.) й нападають на приморські міста, завдаючи клопоту турецьким сторожовим залагам. Так, 1614 року, коли турецький султан приймав послів Польського Королівства, які всіляко скаржилися на набіги татар, запорозькі козаки перейшли на 100 човнах Понт Евксинський і напали на багатолюдне укріплення Синоп. Захопивши надзвичайно коштовну здобич і вирізавши населення міста, вони винищили вогнем турецькі околиці, настрахавши сам Константинополь. У 1615 році вони спалили 24 турецькі триреми, спустошили Фракію, Віфінію й Пафлагонію та знищили Трапезунд з портом, арсеналом і триремами. У 1624 році козаки перейшли через Понт Евксинський аж до передмістя Константинополя й, приставши до берега, не тільки підпалили знамените містечко Янгікоє, з якого взяли цінну здобич, але й напустили такого жаху на султанську столицю, що флот, який виступив на триремах, не наважився зав'язати з ними бій. Тому Амурат, турецький султан, часто повторював, що він і вухом не веде, коли гримлять спрямовані на нього гармати володарів, і що тільки козаки, з'яв-

ляючись з боку Польщі, можуть потурбувати його сон (див.: М. Гарткнох, кн. II, розд. 8, § 16).

§ 3. Лишається перенести оповідь з Понту Евксинського в межі Русі (України,— ред.) * й нагадати, як запорожці та низовці, б'ючись із турками й московитами, обороняють на суші Польську Річ Посполиту. Так, 1581 року, лишившись малою групою охороняти острови від нападу варварів, козаки своїми наскоками завдали значної шкоди туркам і татарам, бо випалили їхні поселення, частину людей забили, частину забрали в полон, [а потім] напали на Орлик і повністю його зруйнували. У 1618 році 20 тисяч козаків пішли в похід на Московію, взявши з боєм знамениті міста Шацький (Saczko) ** та Єлець (Jelesko) і спустошили околиці вздовж і вшир, а місто Калугу зрівняли з землею.

У 1621 році за владарювання Жигимонта III 30 тисяч запорозьких козаків явили чудові взірці відваги під Хотиним. Коли турецький султан Осман II з величезним військом напав на обоз запорозьких козаків, який вони називають «табором» і укріплюють виставленими в ряди возами як найміцнішу фортецю (див.: Я. Собеський, «Про Хотинську війну», кн. II, стор. 109 і далі; Ш. Старовольський, «Польща», Гданське видання, стор. 284), запорожці його хоробро відбили. Пригнічений такою поразкою настільки, що відмовився в той день їсти, султан обіцяв 50 золотих кожному татарину, який приведе хоч якогось козака (а йому привели 2 тисячі селян

* Під Руссю тогочасніях розуміли Україну. Українські літописці в історичних джерелах вживали термін «Україна Русь» (ред.)

** Тепер м. Шацьк Рязанської області (ред.)

замість козаків). Однак козаки під проводом гетьмана Конашевича, до яких потім приєдналися й поляки, примусили його до втечі, вигнавши з табору, на який він покладав такі великі надії (див.: Пясецький, «Хроніка», арк. 407). У 1626 році ті ж самі воїни, надавши допомогу полякам, одержали ще одну славетну перемогу над татарами, які не змогли використати своїх луків, змокрилих під дощем. І чи є хоч один, хто б не знав, якої славетної поразки завдали козаки цього 1684 року (йдеться про перемогу під Віднем,— ред.) туркам і татарам, котрі прийняли їхні умови миру. І якщо б я хотів повніше описати цю величну перемогу, мав би, здається, писати другу «Іліаду» після Гомера, але окреме свідчення про неї тепер надруковане й невдовзі буде випущене в світ. Слід молитися богу, щоб допомагав славним зусиллям козаків, подарував їм довголіття й з кожним днем зміцнював зв'язки укладеного союзу...

МИКОЛА МИКОЛАЙОВИЧ АРКАС *

(1852--1909)

...Сталося те, що Турецькому урядові надоскучило все жалітись та жалітись Польщі на козаків, а нічого з того не виходило. Тоді він надумав зібрати таке велике військо, щоб піти на Польщу і Україну і геть їх зруйнувати,— щоб пустиня тільки осталася, та й та була під турецькою владою. Турецький султан зібрав більше як 300 000 війська, а Польща ледве спромоглася на 57 тисяч.

* Аркас М. Історія України-Русі. К. 1990. С. 147, 150.

Не було ради — треба було до козаків вдатися. Отут Сагайдачний і скористувався шасливою нагодою, щоб здобути права для України.

Попереду всього він подбав про те, щоб оновити українську церкву. Після смерті князя Константина Острожського у 1608 р., православна Україна осталася без своїх митрополитів та єпископів, котрі перейшли на унію, і не мала собі оборонця; братства духовності,— про них річ буде далі,— хоч і боролися з унією, але великої сили вони не мали. Гетьман, братчик найстарішого в Україні Львівського Ставропігійного братства, сам пристав і все військо козацьке вписав братчиками до Київського Богоявленського братства. Тоді найважливішою справою всенародною вважалося обороняти православну віру, бо вона була мов би знаком Української народности супроти Польської. Боронячи віру, козаки виступили оборонцями самостійности своєї національности. Але найбільшу поміч Сагайдачний зробив православній церкві тим, що його заходами відновлено було ту церкву. Треба пригадати, що до року 1596, тоб-то до унії на Україні, усе духовенство, од дяка до митрополита, було виборне: народ сам собі обірав дяка та попа, священники — єпископа, а єпископи — митрополита. Одколи ж зайшла унія, цей порядок було скасовано. Духовенство почало настановляти начальство, та ще ж дотого не православної віри, а уніятське духовенство. Треба було цю погану новину вивести. Як-раз у той час, у 1620 році переїздив через Київ, вертаючись з Москви, патріарх Єрусалимський Феофан. Сагайдачний з українським панством повідали йому про тяжке становище

православної церкви і упрохали його поставити їм митрополита та владик на місце померлих та тих, що на унію перейшли. Феофан висвятив на митрополита київського ігумена Михайлівського монастиря — Іова Борецького, і єпископів у городі: Полоцк, Володимир (Волинський), Луцьк, Перемишль, Холм і Пінск,— це по тих єпархіях, де єпископи попереходили на унію.

Дуже лютували польські пани, як довідалися про те. Певно, вони б ніколи на те не пристали, як би їм не треба було козаків проти Турків. Справді, уже у 1620 р. Турецький султан вислав своє військо на Польщу, бо гнівався на неї за козаків. Козаки гнівалися тоді на правительство і не пішли Польщі помагати. Гетьман польський Жолкевський виступив в похід з самим лишень польським військом, і от коло містечка Цецори, на р. Пруті, зішлись вони. Тут Турки тяжко побили Поляків, коронного гетьмана Жолкевського вбили, а голову його одправили у Константинополь. У тому бойовищі був убитий Чигиринський сотник Михайло Хмельницький; молодий син його Зіновий (Богдан), побачивши мертвого батька, так розлютувався, що раптом кинувся у саму гущавину Турків, але тут його схопили і узяли у неволю, і там він пробув аж два роки.

Але на цьому не був край,— на другий год виступив на Польщу Турецький султан іще з більшим військом. Поляки бачили, що вже їм кінець приходить. Кинулися вони до Сагайдачного; пообіцяли, що й митрополита та владик українських не чіпатимуть, і права козацькі не ламатимуть, і що-року жалування платитимуть. Тоді Сагайдачний з козаками згодився подати помочи. Але попереду зажадав, щоб було

забезпечено козацькій громаді більшу автономію (порядкування самим своїми справами). Раніш «старшого війська Запорозького» настановляв коронний гетьман і він же брав гроші од Польського уряду на себе і на військо. Той самий коронний гетьман настановляв так само та стверджував усю військову старшину. Таким способом козаків позбавлено було автономії — тих порядків, котрі вони самі за-для себе склали та позаводили, і правила їми ніби польські урядовці (чиновники). Сагайдачний став на тому, щоб «старшого» завжди обірали самі козаки, з-поміж себе, а уряд Польський повинен був його затвердити. Тепер Сагайдачний був ствержений од Короля кошовим війська Запорозького, а козаки почали його йменувати Гетьманом.

Тоді Сагайдачний виступив з козаками в поход. Турецького війська було величезна сила: самих лишень Татар, без Турків, було 100 000, а всього — коло 300 000. Султан став табором коло Хотину на р. Дністрі, де вже стояли Поляки із коронним гетьманом Ходкевичем і королеви-чем Володиславом. Туди прибув і Сагайдачний з 40 000 козаків. Він підійшов до Хотину уночі і раптом напав на турецький табор, повбивав вартових і вскочив у середину; козаки кинулися на Турків і повбивали їх кілька десятків тисяч. Так Сагайдачний перейшов через увесь турецький стан до табору королеви-ча, і з ним поєднався.

Після сорокаденної облоги козацького табору і польського, осібно від козаків, Турки усіма силами насунули на козаків, але вони їх одбили і погнали аж до самого стану турецького і там так притиснули, що Турки думали вже піддати-

кевич на той час дав був помочи. Але він не зробив того, бо не схотів оддати слави козакам, і замирився з Турками.

Тільки з поміччю козаків Полякам пощастило з невеликими силами подужати велике турецьке військо. Сагайдачний врятував од Турків не тільки польське військо, але й усю Польську державу.

Але не дешево достався Хотинський поход козакам: Сагайдачного було дуже поранено під Хотином, і королевич виправив його до Київа у своїй калясці і з ним послав свого лікаря. Протслабувавши мало не цілий год, на весні 1622 року Сагайдачний помер од тих таки ран. Перед смертю він написав заповіт, і в ньому більшу частину свого добра пожертвував на школи львівську, київську й інші. Ще за життя свого заложив він у Київі ту школу, що через 12 літ після його смерті стала зватися Київо-Могилянською колегією.

Сагайдачний був чоловік визначний і дуже корисний для народнього діла. Він вернув Україні споконвічний громадський виборний устрій в житті світському та церковному і тим додав Українському народові сили на дальшу боротьбу.

Поховано Сагайдачного у церкві Богоявленського Київського Братства; але могили його тепер знайти не можна, бо якраз на тому місці, де вона була, у початку XVIII в. постановлено стіну нової церкви; там під нею могила й зосталася...

ОЛЕКСАНДРА ЯКІВНА ЄФИМЕНКО *

(1848---1918)

...У той час на чолі запорозького війська стояв гетьман Петро Конашевич (тобто Кононович) Сагайдачний — людина, високі достоїнства якої однаково визнавалися як росіянами, так і поляками. Біографічних свідчень про нього збереглося небагато: знаємо, що він був родом русин (українець, — ред.) із Галичини, навчався в Острозькому училищі. Всюди, де він з'являвся, ставав господарем становища — водночас справним полководцем і розумним дипломатом, але, передусім і завжди, людиною, глибоко й цілісно відданою батьківщині та її інтересам.

Блискучі походи козаків на Чорне море здійснювалися під його проводом. Однак у всіх своїх безпосередніх стосунках із представниками польської державності він тримав себе і військо цілком лояльно, не даючи жодного приводу до репресивних дій. Та і в Ольшанській комісії, будучи старшим представником запорозького козацтва, він погодився на всі поступки, яких вимагали поляки, включаючи сюди навіть і обмеження війська однією тисячею чоловік. Це було неможливо, але він, певно, розумів, що фактична неможливість такою і залишеться, якими б формальними запереченнями її не обставляли. І обставини виправдали його сподівання якнайкращим чином. Ледь закінчилася комісія, як терміново знадобилася допомога Сагайдачного з його військом для порятунку

* Єфименко А. История украинского народа. К. 1990. - С. 205 - 207

королевича Владислава, який гинув під Можайськом (1618). Звичайно, тепер, уже не було ні гадки, ні мови про тисячу і Сагайдачний повів до Московського царства рівно 30 тисяч козаків. Завдяки цьому походу не тільки був врятований королевич із своїм військом, але Польщі була повернута Сіверська земля. Однак козацьке питання залишалося не вирішеним, тим паче, що козаки, не отримавши утримання за московський похід, знову лаштувалися, за звичаєм, на південь шукати козацького хліба. Знадобилася нова козацька комісія, яка і зібралася 1619 року на р. Роставиці, нижче Паволочі. Тут козакам запропонували ще важчі умови: окрім інших обмежень, їх зобов'язували знищити човни, на яких ходили в море, а головне — коритися панам, на території яких вони тимчасово або постійно осідали. Хоча Сагайдачний під час Роставицької комісії стояв під Білою Церквою зі своїм козацьким військом, яке сміливо могло помірятися силами з польським, але він, очевидно, і не гадав про опір.

Великим зусиллям і терпінням домагався він певних поступок та обмежень панських вимог, але, загалом, виявляв повну готовність скоритися всьому, від чого мирно уникнути було неможливо. Коли наступного 1620 року молдавські справи спричинили до нових зіткнень Польщі з Туреччиною, то в битві під Цецорою, яка завершилася важкою поразкою поляків, смертю Жолкевського і полоненням Конецпольського, зовсім не було ані Сагайдачного, ані його війська: козаки мали залишатися вдома й виконувати рішення Роставицької комісії — виселятися із панських помість, якщо не хотіли перетворитися в панських підданих. Звичайно, вони не

поспішали встановлювати новий лад, рівнозначний самознищенню, а цецорська трагедія засвідчила, що їм і не варто було поспішати: Польща знову потребувала їх, до того ж — більше, ніж раніше.

У 1621 році султан Осман II виступив у похід, особисто очоливши величезне військо в декілька сот тисяч чоловік з метою завоювання Польщі. Небезпека нависла чи ненайбільша, допомога з боку козацького війська була тепер для Польської держави питанням: бути чи не бути? Сагайдачний не відмовився допомогти, хоч і висунув при цьому деякі свої умови і привів під Хотин уже 30 тисяч козаків. Блискучою Хотинською перемогою, що врятувала Польщу, поляки були зобов'язані лише Сагайдачному та його козацькому війську. Сам Сагайдачний помер від ран, отриманих у бою під Хотинном, наступного 1622 року.

Смертю цієї чудової людини завершилася мирна епоха козацько-польських відносин, яку можна назвати епохою Сагайдачного. Незважаючи на вкрай напружене становище, яке, здавалося, кожної миті могло спричинити до вибуху, його не сталося, а козаки в той же час будучи юридично обмеженими, фактично залишилися при своїх старих правах. Це було справою рук Сагайдачного. Але такого результату неможливо було досягти без більш-менш важких суспільних жертв за рахунок селян та панських підданих. Вони також прагнули козацького становища, але козаки задля особистого порятунку змушені були їх відштовхувати. У цьому випадку Сагайдачний діяв із свідомою рішучістю, що, цілком ймовірно, впливала зі широкого переконання в неможливості іншого ладу. Як би

там не було, у постановах Роставицької комісії є один пункт, згідно з яким запорожці зобов'язуються виключати зі складу війська всіх ремісників, шинкарів, вийтів, бурмистрів, різників та інших; про кріпаків немає ні слова — очевидно тому, що питання про них не викликало ніяких сумнівів ні з одного, ні з іншого боку. Проте фактична сила козацького війська під проводом Сагайдачного, незважаючи на комісії та їхні постанови, не тільки не зменшувалася, а навпаки — завдяки війнам ще й значно зросла. Під її прикриттям здійснився факт такої величезної значимості, як відновлення православної ієрархії. Уперше козацтво виступило дійсною опорою руської (української, — ред.) народності в одній із найсуттєвіших її потреб.

Усі важкі протиріччя українського життя, з котрими якимось уміла ладити міцна рука, яскраво виступили назовні, як тільки її не стало. Україна вступила в епоху (1625—1638) потрясінь, що повторювалися одне за одним у найкоротші проміжки, допоки не прийшов десятирічний відпочинок, за яким настав жахливий, кінцевий вибух, що змінив суспільний лад, який не прищепився до українського населення.

Смерть Сагайдачного захопила українське козацтво в таку мить, коли воно, як ніколи, потребувало талановитого й енергійного ватажка...

МИХАЙЛО СЕРГІЙОВИЧ ГРУШЕВСЬКИЙ *

(1886—1934)

...Козачина не ждала результатів посольства для свого походу. В серпні, коли в Варшаві тільки ще збирався сойм для наради над способами боротьби, армія Османа вже перейшла Дунай і святкувала байрам, в середині серпня н. ст., під Білгородом, а армія польська, що мала стрічати її над Дунаєм, ще доперва тільки збиралася над Дністром та по довгих надумуваннях заходила перекрестити його. Отже алярм на всі боки, заклики до скоршого приходу — в тім і до козаків. Треба було спішитися, не чекаючи королівських відповідей на козацькі петиції.

Правда, момент був того роду, що можна було змусити правительство до уступок, поставивши йому тепер певні *conditio sine qua* поп. Але се не були безстыдні політики, що тільки чигають на корону, аби поставити їй свої домагання, коли вона опиниться в труднім положенню. Се були поштенні земляки, до верху наліті лояльністю для корони, всегда нині і присно.

В останніх днях серпня н. ст., коли польська армія, ставши напроти Хотина, збиралася переходити на молдавський берег Дністра, козацьке військо під проводом Бородавки стояло вже на долішнім Дністрі, й займалося спустошенням Молдавської сторони. Пустошили околиці Сороки і Оргієва, захопили десь сторожу господаря, і тим так його настрашили, що він з Яс утік до турецького війська. До польського

* Грушевський М. Історія України-Руси. Київ-Львів. 1909. Т. VII, — С. 467—480.

війська прилучитися козаки не хотіли, доки воно не перейде за Дністер: так заявили вони через посольство, в відповідь на заклики польських гетьманів; толковано се тим, що козаки не вірять полякам і побоюються якої небудь зради з їх сторони (видання туркам, як головних провинників і привидців турецького походу). Се було одною з причин, що дали у поляків перевагу рішенню перейти за Дністер, і польське військо почало братися до переправи. Довго не могли собі дати ради, поки якийсь «чоловік на постать простий і плохий», мабуть місцевий селянин, — «одні казали, що русин, иньші — що литвин», піднявся за 100 зол. поставити міст на Дністрі, і зробив се дуже дотепно і сміло, викликавши велике здивування і радість серед польського війська. До 20. VIII н. с. польське військо перейшло і стало табором під Хотиним та нетерпеливо чекало козаків, висилаючи до них гінців за гінцями.

Замість них приїхав несподівано Конашевич, вертаючися з Варшави (21. VIII н. с.). Він думав, що козацьке військо вже злучилося з польським, і з тим їхав сюди. Його прийняли з великою радістю. Гетьмани обдарували його різними дарунками і придавши йому для безпечности дві хоругви козацькі і кількадесят польських вояків, просили щоб як найскорше їхав до козацького війська і вплинув на козаків, аби скорше йшли до польського війська. Перед лицем турецьких і татарських орд польське військо почувало себе дуже сиротливо, і боячися та недовіряючи Бородавці, великі надії покладало на Сагайдачного і його впливи, як людини широко прихильної річипосполитій.

Виявилось одначе, що Сагайдачного вислано

даремно. Два дні пізніше прибуло посольство від Бородавки — «Дорошенко, полковник з доброю репутацією у молодців за свою хоробрість і завжди зичливий для короля і рідчипосполитої» (пізнійший гетьман), з товаришами. Вони донесли гетьманови про починені спустошення в Молдаві і питаючи розпоряджень, куди мають іти, обіцяли всяку послухність. Гетьман Ходкевич переказав до Бородавки, аби спішився до польського табору.

Але слідом розійшлися тривожні вісти, що турецько-татарське військо задумало упередити злуку козацького війська з польським, і користаючи з того, що значна частина козацького війська була розсипана по Молдаві на підїздах («чатах»), задумало затримати козацьке військо й ударити тим часом на польський табір. В таборі настала велика тривога: «кождий і найменший знав, як нам потрібні козаки», записує очевидець. Ходкевич вислав на звіді своїх вояків, але їм не удалось пробитися. Згодом прийшли вісти більш утішні. Татарам і туркам справді удалось погромити декотрі козацькі чати, що позагонялися в глибину Молдави, але затримати козацького війська не удалось. Частина їх, три тисячі, з тих що були на чатах, пробилися тогож дня до польського війська; головне козацьке військо тягнуло слідом. При тім оповідання про нечувану відвагу й енергію показану козаками в сих битвах з ворогами незвичайно втішили й підбодрили польське військо.

Особливо оден епізод набрав великого розголосу, серед поляків і турків. Татарське військо перестріло козацькі чати, коло 300 люда, що верталися з під самої Сучави. Неможучи їх

здобути, дало знати султанови, й той з цілою армією рушив на ту горстку козацьку. Менша частина їх, коло 100 душ, засіла в скалистій печері над Прутом, і там боронилися кілька день, відстрілюючися й відбиваючися від турецьких військ, поки нарешті султан не стримав сих атак, наказавши взяти козаків димом. Розложили огні, запалили порохи, і справді підкурили козаків. Оден по одному виходили вони з печери і попадали під шаблі яничарів. Друга, більша частина, окопалася в лісі на другім боці Пруту. Баші з великим військом і арматою даремно добували їх табор цілий день. Султан, засівши в шатрі над високим берегом, даремно підбадьорював своє військо, роздаючи багаті дарунки кожному, хто приносив йому голову козацьку. Турки понесли величезні утрати в своїх людях, а табору козацького таки не здобули (оповідано в польським таборі, що в битві з тим марним козацьким відділом кілька тисяч яничарів згинуло). В ночі козаки викралися з табору і розділившись на дві частини, почали відступати лісом. Коли ж надійшов день, вони знову заложилися табором, повикопували собі шаблями лежжі, й землею засипавши вози, розставлені наоколо, з них зробили собі імпровізований вал. Знову цілий день турецьке військо здобувало їх і під вечір, «по росі», здобуто невеличкі останки сього війська — всього тридцять душ їх було; иньші погинули за сі два дні, декотрі встигли утікати. Всього наловлено з чат козацьких більше як двіста бранців, і султан знову урядив собі з них хижацьку забаву; рубано їх на кавалки, розстрілювано з луків і рушниць; кількох сам султан застрілив власноручно. А двох лишив жи-

вими: одного лишив у себе закладнем, як античний тиран, оспіваний Шілером, а другого післав до козаків, намовляти їх відстати від поляків, а пристати до турків — обіцяв їм за те всяку поміч і опіку, і столицею козацькою брався їм дати яку хочуть, чи Київ чи Камінець¹.

Серед тих маршів турецько-татарських військ на переріз козакам ледво не згинув Сагайдачний, так необачно висланий польськими гетьманами на осліп через загрожену неприятеlem територію. Де стояло козацьке військо, в польським таборі не знали; пустившись наздогад, Сагайдачний з товаришами натрапили на широкий слід від війська, і думаючи, що се слід козацький пустилися ним. Була вже ніч; здалека видно було дим і огні якогось великого табору, і в тім переконанню, що має перед собою козацький табір, Сагайдачний сміло попростував туди, спішачися як скорше. Та коли почало світати, приглянувшись сьому таборови, Сагайдачний завважив фатальну помилку: перед ними виднілися намети турецькі. Треба було чим скорше тікати назад. Але турецька сторожа встигла завважити ворожий підїзд і кинулася за ним. Бачучи, що з своїми потомленими кіньми все одначе він не втіче від свіжих коней турецьких, Сагайдачний сміло вдарив на сю погоню. Але тим часом в турецьким таборі розійшлася вість про неприятеля, все що живо полетіло в поміч своїм. Сагайдачний в сій битві дістав небезпечну рану — прострілено йому

¹ Се була не перша проба збунтувати козаків. Один агент оповідав, що з Андріанополя ще вислано було на Україну «12 шпигів з листами патріаршими до русинів-схизматиків» — Теки Нарушевича № 111 № 145, і в днешню т. зв. Любомірською читаємо, що султан перед приходом своїм порозсилав до козаків бранців і черниців з патріаршими листами, намовляючи против Польщі (с. 68).

руку. Побачивши, що турків все прибуває і сили стають зовсім не рівні, він кинувся в чагарі, і лишивши коней, почав скрадатися пішо лісами. Проблукавши цілу добу в сих лісах, без провідників і дороги, змучений тяжкою раною, яка таки й не загоїлася і звела його в могилу — він все таки уйшов бісурменських рук. Добрався до Дністрового берега, і переправившись на другий бік, дістався до козацького табору, що стояв коло Могилева.

Приїзд Сагайдачного зробив перемену в козацьких відносинах. На Бородавку серед козаків було велике невдоволення. Він чи не доріс до ролі вождя в більшім стилі, чи не пощастило йому, — але в кождім разі справа пішла лихо. Незручно розкидавши чати, дав туркам і татарам половити й побити багато козаків, а не встиг поробити потрібних запасів для коней, і тепер уже не можна було сього поправити, коли турецько-татарські війська присунулися під сам фронт. Навіть не легко було зійтися з польським військом, і турки могли відтяти від нього козаків. Неприхильні Бородавці направили й круги через се брали гору. Коли Сагайдачний заявився в козацькій таборі, його витали оваційно. З похвалами прийнято його реляції про результати з посольства до короля, про стрічу з королевичем, що поспішав з своїм полком до хотинського табору, і переговори з польськими гетьманами в хотинській таборі. Тактика Сагайдачного, що наказувала можливу льояльність і служність для речіпосполитої, щоб зреалізувати обіцянки дані королем (а мабуть і королевичем) — була одобрена. Бородавка чи через якісь перешкоди, чи тому що таки не мав широкої охоти вкладатися в польські потреби й

ставив інтереси козацького добичництва над інтереси кампанії, мусів покутувати свої помилки. Рада не тільки скинула його з гетьманства і проголосила гетьманом Сагайдачного, — на Бородавку піднесені були різні обвинувачування, його закували в кайдани і кілька день пізніше, уже під Хотиним, судили, засудили на смерть і стяли в колі козацьким, дня 8. IX н. с. Вини на нього зложені сучасник описує так: «він немудро, а по правді сказавши — нещасливо розслав чати в землю Волоську, ідучи до табору, і через те кілька сот козаків згинуло»; иньший більше, з польського становища, додає до того вини опізнення до польського табору. Правдоподібно, брак припасу для коней який виявився зараз по приході до польського табору й викликав розрух серед козаків, був чи не найголовнішою причиною такого кінця нещасливого гетьмана: на нього, на його злу справу» зложено всю вини сих клопотів — що козаки мали велику шкоду в конях і боялися останнього знищення через пізний прихід і неприготованне сіна. Зовсім фантастичними натомість були, розуміється, погослови, що ходили в польським таборі — ніби то за Бородавкою знайшлися підозріння, що хотів зрадити, передатися туркам і т. п.¹.

Таким чином булава ще раз, уже в останнє перейшла в скалічену руку Сагайдачного, що стільки разів носила її. Не знати, на скільки до-

¹ ...Третяк припускає, що на Бородавку справді були підозріння, що він має зносини з турками, хоче передатися до них, а Сагайдачний відчував, що Бородавка, пробуваючи в обози, може підняти козачину проти нього, і для забезпечення своєї влади «вчинив справу з Бородавкою перед козацьким колом» (с. 151). В такім разі справа «зради» була б виразніше зазначена в иньших, докладних дневниках. Ще инькше оповідається сей епізод у деяких наших істориків. В «Бесідах» пок. Антоновича Сагайдачний жадає, аби

бивався того він сам. В звітках сучасників — поляків про упадок Бородавки ні одною рисою не підкреслюються якісь особисті заходи Сагайдачного, але ці звітки короткі й побіжні¹. Але кінець кінцем мав він змогу повести справи відповідно своїм поглядам, своїй тактиці.

Сю тактику ми знаємо — «заслужитися» перед королем і забезпечити тим способом здійснення даних ним обіцянок. І ведені залізною рукою Сагайдачного, козаки, що до себе, вповні сповнили се завдання і зробили з історії Хотинської кампанії історію незрівняних подвигів відваги і самовідречення на користь і честь держави-мачохи, що наповнили подивом і признанням очевидців — поляків, а нас, потомків сих героїв наповняють мішаними почуттями гордості, жалю і стиду за ці рабські геройства на користь ворога — пана, непримирено-ворожого режиму, кожда прислуга якому кінець кінцем, як виявлялося, була злочином перед власними національними інтересами.²

Перед усім перед Сагайдачним лежало трудне завдання — провести козацьке військо до польського. Татарська орда і передові полки ту-

поляки, видали йому Бородавку, робить йому процес за зраду, як вірному слугі поляків, ведить розстріляти перед польським табором, і по сім прилучається до польського війська (с. 44). У Каманіна козаки вибирають Бородавку, поки Сагайдачний їздив до польського табору і блукав потім. Вони думали, що Сагайдачний знів (т.п. автор не знає, що Бородавка був гетьманом півтора року). Вернувшись до обозу, Сагайдачний, «щоб вернути собі власть, винайшов якісь вики за Бородавкою і стяв його. Його смерть таким чином лишилася на совісті Сагайдачного, і щоб облекшити сумління, він перед смертю каже: записати Бородавку до свого помянника» (с. 26).

¹ Навпаки один з дневників пригадує то Бородавці, що він рік тому *retrogressis factionibus ac machinationibus* перебив булаву у Сагайдачного (дневник Публ. бібл., подібно Остроґа с. 23). Симпатії поляків були рішучо по стороні Сагайдачного, се теж не треба забувати.

² Ся історія Хотинської кампанії, менше інтересної для нас по собі, чим на описани й подробицями козацької участі, характеристичними з історично-побутового становища й інтересними для оцінки відносин польського правительства й суспільности до козащини.

рецькі вже врізувалися між ними, грозячи відтяти їх. Але Сагайдачний зручними рухами вмів зробити дорогу своєму війську, з усім обозом. Се потривало цілий тиждень, але завдяки тій зручності обійшлося без великих страт; хоч цілий час приходилося йти «оборонною рукою», відбиваючися від ворога,— оден польський дневник записує, що тільки одного козака вхопили турки й привели перед султана, а той довідавшись, що то козак, казав його розстріляти. І дня 1 вересня, н. е. вечером, маючи на пятах татарську орду, козацьке військо добилося під польський табор, і стало «на стріл з луку» від нього, на лівім крилі. Було того козацького війська, по польським відомостям, до сорок тисяч¹; реєстр так описує його склад: полк Сагайдачного 3 тис. коней, полк Івана Зискаря (?) 2. 320, Богдана Куроші 1. 600, Тимоша Федоревича 1. 400, Мойсиха (?) Писарка 2. 500, Федора Білобородька 3. 200, Данила Дерекала 3 тис., Адама Подгурского 3. 700, Сидора Семаковича 3. 500, Василя Луцкевича 4. 100, Яцка Гордієнка 2. 700, Цецюри Севрука 3. 200, Івана Гордія 2 тис.

Гармата козацька складалася з 20 мідяних гармат і 2 залізних з запасом пороха і куль. Польського війська було 35 тис., разом з полком королевича Владислава, що прийшов слідом по козаках. В тім числі було ще коло 8—10 тис. регулярних козацьких хоругов. Артилерія поль-

¹ Третій в своїй розвідці приймає цифру козацького війська 30 тис., як подано у Собєського, Пясецького, і в недрукованім реєстрі тек Нарушевича 111 с. 403 (з приміткою, що пораховано тільки таких, що мали бодай рушницю). Реєстр виданий у Науллі подає 40 тис., як і Вассенберг. Детальний виказ, виданий в Жерелах VIII ч. 151 (як нижче) має більше значення, ніж ці сумаричні цифри: він подає число козаків на 41.520.

ська була дуже дрантива, багато гармат були не знаряджені, ані не мали куль. Організація за-
провіантовання була теж дуже лиха. Неругу-
лярне, сливе неплачене, убоге військо козацьке
не в однім стояло далеко ліпше від державного
війська, особливо під залізною рукою такого Са-
гайдачного. Турецького війська гідного до бою
раховано на 150 тис. (а з усякою службою до
300 тис); окрім того була велика орда татар,
кількадесят тисяч.

Сагайдачний в сам час привів своє військо,
бо слідом, другого ж дня турецьке військо при-
сунулося під Хотин. І першим ділом ударило на
козацький табор, висунений наперед і ще не ук-
ріплений добре, а при тім на козачину головню
мали турки й татари завзяте, а може й рахува-
ли, що знищивши козаків, без труду упорються
з військом польським. Не вважаючи, що військо
козацьке було стомлене трудним маршем і не
встигло добре ще й розташуватися, трималося
однак добре і підтримане польськими полками
дало добру відправу. Другого дня напад пов-
торився, знову турки «всю фурію свою звернули
на козаків запорозьких», і козаки знов «дуже
мужно витримували весь той імпет» по словам
очевидця, а навіть перейшли самі в атаку. Але
ще більша битва сталася третього дня (4. IX),
коли турецьке військо ударило ще сильніше,
всіма силами, і знов особливо на козаків. Сам
султан виїхав придивлятися турецьким тріум-
фам. Але сим разом козаки не тільки відбилися,
але вийшовши з табору перейшли в атаку і
підтримані поляками збили турків з позицій, по-
нищили їм гармати, впали в обоз турецький,
і тільки невитримавши — почавши грабувати
обоз, дали спромогу турецькому війську попра-

витись і вибити їх з табору. Взяли одначе кілька значних персон, і одного башу Сагайдачний Ходкевичу в дарунку прислав. На турків такий страх се все нагнало, що збералися тікати, і про султана оповідали, що плакав зі злости.

Потім було кілька днів спокійніших. Турки від часу до часу поновляли свої атаки, ударяючи головню таки на козацький табор. Обстрілювали з гармат. Ногайська орда Кантеміра зайшла за Дністер і розірвала комунікацію з Камінцем. Все се вказувало на довгу і затяжну війну і трівожило тим і польське і козацьке військо. Довіз запасів переривався, бракувало різного припасу, навіть пороху; коням бракувало вівса і паші, вони хорували й здихали в великій масі. В війську польським багато вояків також хорувало. Почалася серед нього дезерція, і Ходкевич умисно казав не направляти мосту, щоб не дуже тікали. Багато шляхтичів навіть з найліпших фамілій, оповідає польський мемуарист, ховалися до возів, що мали йти по провіант, аби тим способом утікти з табору; їх нерозв'язували звідти і з ганьбою водили по таборі.

З огляду на такі небезпечні симптоми упадку й деморалізації старшина польська і козацька вважали потрібним постаратися сильним ударом привести кампанію до кінця. Сміла козацька атака на турецький табор піддала гадку вночі напасти на турків. План сей, підданий мабуть козаками ж і горячо підтриманий на воєнній раді польській Сагайдачним, рішено здійснити вночі під 12. IX. Головну роль мали відіграти козаки: мусіли підлізти під обоз турецький, в числі 20 тисяч, і з ними піхота угорська. Конні козаки, регулярні, мали тоді перші ударити, за ними козаки запорозькі піші з піхо-

тою угорською мали впасти в табор, а кіннота польська вчинити великий шум, і з музикою, трубами, бубнами рушити на турка. О півночі дано знак і військо почало ладитися; досить довго потягнулися сі збори, і вже починало дніти, поки вийшли з таборів. Запорозці одначе, по землі лізучи, встигли скрастися під сам табор, поки ще розвиднілося; були вже під самими шатрами турецькими, а їх не помічали турки. Але в сю хвилю пішов дощ. Козаки стали боятися, що їм позамокають рушниці й самопали, й не можна буде стріляти. Дали знати Ходкевичу, що з нападу мабуть нічого не вийде, і війську дано наказ вертатися назад, а цілий план затаєно.

Ся неудача, відсуваючи на неозначений час кінець війни, була приводом до того, що в козацькій таборі почалися розрухи. Як вище було сказано, через опізнення не було приготовлено запасів, і військо козацьке терпіло біду. Коні гинули без паші, і козаки боялися зістатися зовсім піші. Тягалися по польським таборі, просячи сіна, і польські вояки з ласки, як жебранину, кидали їм вязки сіна, хто що міг; ділилися з ними сухарями. Але прошеним хлібом не розживешся, тим більш що й польське військо не роскошувало: за браком сіна годували коней дубовим листем, та й його не легко було дістати. Невдоволення козацтва збільшалося. Жертвою його впав Бородавка, статий 8. IX. По невдалій експедиції 12. IX слідом вибухло знову в козацькій таборі. Козаки докучали Сагайдачному, жадаючи, аби кинув поляків і вертався на Україну. Інші ходили до польської старшини, представляючи, що для мізерної заплати — 40 тис. золотих, яку мовляв мали дістати за свою

службу (та й то був ще журавель у небі!) не можуть ризикувати пропасти тут без хліба і паші. Конашевич дав знати Ходкевичу і кор. Володиславу. Кор. Володислав, дуже популярний серед козаків, лежав хорий і сам не міг посередничити. Рішено було, що він вишле від себе комісарів — воеводу познанського Опалінського, Стан. Любомірського, що заступав тоді гетьмана польного, і Як. Собеского (автора найцінніших мемуарів про сю кампанію). Вони були запрошені на козацьку раду і тут Собеский, добре знайомий з козаками ще з московської війни, держав до них мову, вихваляючи їх заслуги перед річею посполитою, давніші й нинішні, та просив для особи Володислава витривати до кінця в кампанії, а обіцяв іменем польських комісарів додатку 10 тис. золотих, з тою умовою, що вертаючися, козаки не будуть чинити ніяких насильств, а спокійно будуть чекати виплати, де їм скажуть. Се був марний додаток, та ще в такій далекій перспективі, і рада козацька досить нерадо прийняла солодкі річі Собеского, нарікаючи, що гроші малі, а ще й коли їх виплатять, не знати. Але Сагайдачний і иньша старшина козацька пустила в рух свої впливи, і завдяки їх авторитету і популярності королевича, для якого все се мовляв робилося, вдалося козаків заспокоїти й намовити їх лишитися до кінця кампанії. Тільки зажадали, щоб їм то все обіцяне комісари і сенатори, які в польським війську, письмом ствердили і се зроблено. І коли старий гетьман Ходкевич кілька день пізніше скликавши військову раду (з Сагайдачним і полковниками козацькими також), випробовуючи настрій війська, запитав, чи не ліпше завчасу відступити, уважаючи на недостатки й демора-

лізацію війська — козацька старшина рішучо спротивилася такій гадці і достроїлася до загального настрою польських вождів. «Хоч не шляхтич, доказав що відвагою може помірятися з найвизначнішими рицарями», наївно завважає при тім польський мемуарист про Сагайдачного. А серед затиша, яке наступило потім, козаки для забави на власну руку здійснили план нічного нападу, в менших розмірах тільки, раз і другий, з чималим ефектом; побили турків, пограбили і пополохали башів; самого Гусейна башу, бувшого візира, трохи не зловили — втік до лісу і там в ямі лежав ледво живий в страху аж до раня, а козаки з тріумфом принесли до табору його дорогу шубу соболину, золотоголовом криту, й інші річи. Заохочене сим успіхом два дні пізніше уже в третє ударило козацтво на турецький табір за Дністром, при мості, й погромило його, тільки знову «против заборони гетьмана свого» злакомилося на грабування й дало час туркам прийти до себе.

Серед таких немилих сюрпризів і невдалих атак на польський і козацький табір встиг простигнути воєвничий запал султана, що з початку нічого не хотів чути про якусь згоду. Переговори, розпочаті ще по тій невдалій нічній атаці, за посередництвом господаря молдавського, але не підтримані тоді турками, тепер піддержані були ними. Ще раз, коли до них прийшла вість, що старий, схорований Ходкевич умер (24. IX), попробували вони, чи не вдасться з того скористати. Хоч смерть сю затаєно, турки знали про неї зараз, і другого ж дня, сподіваючися скористати з замішання, всіми силами вдарили на польське і особливо козацьке військо. Але як і ся битва не удалася, другого же дня зажадали

вислання послів для рішучих переговорів. Правда, попробували, може польсько-козацьке військо, покладаючися на переговори, буде менше обачне, і ще раз задали всіми силами битву — сильнішу ніж усі попередні (28. IX), але була вона і остання. Польське і козацьке військо, якому турки «міццю і силою всею докучали», відгромило їх і задало сильні втрати, і ся битва стала останньою. Невважаючи на побіду, польська старшина теж жадібно прагнула кінця війни з огляду на просто розпучливе своє становище: не ставало ні пороху ні куль уже зовсім, комунікація була перервана, татарські загони буяли в тилу армії, а про помічні полки з Польщі, про загальний шляхетський похід, давно ухвалений, не було чути, неважаючи на всі принаглення з-під Хотина. Тому другого ж дня вислано послів до переговорів; в інструкції поручалося уложити згоду на умовах *quo ante bellum*, а для того щоб зробити турецькі сфери прихильнішими, послам дозволялося дати впливовішим вельможам «дарунки».

Одначе хоч султан простиг добре вже з свого запалу, все таки миритися на сих умовах не хотів. Турецькі відпоручники ждали для Порту річного харачу і укарання козаків за їх наїзди. Польські послы не годилися. Що до козаків, то тільки на будуще запевняли, що від них більше наїздів не буде; повторяли старі оповідання, що козаки множаться через татарські наїзди, а морські походи виходять в переважній частині від донських козаків — вони то ходили в останній похід; валили на мертвого Бородавку — що то він був головним привідцею, але за те вже заплатив життям: самі його козаки стяли. Тепер же, казали, мови не могло бути про карання

козаків, після того як вони відбули сю кампанію спільно з поляками і поляки заручили їм, що їх не полишать. «Не годиться нам відступити й карати тих, що чинять таку службу нашій отчині, а товариші наші, взяті на службу і платню річею посполитою як і ми». Крім таких благородних мотивів, якими поляки дуже були пишні, тут були і більш практичні: дати поріжнити себе з козаками було дуже небезпечно, бо самі ж турки могли таке поріжнення використати. Тому послы не прийняли й ради одного з посередників: здурити турків і видати їм яких небудь в'язнів з камінецької або иньшої в'язниці назвавши їх проводирями запорожців; послы зміркували, що се поріжнило б козаків з ними і «позбавило б польський табор добрих вояків». Але подібну фікцію в справі харачу допущено: обов'язати річпосполиту давати султанови річну данину послы не згодилися рішучо, але пристали на те, щоб дати дарунки султанови і хоч розуміли, що сі дарунки візир перед султаном представить, як харач, данину,— не протистували против сього. Щедрі дарунки, обіцяні головнішим дорадникам султана, вигладили всі иньші трудности, і в днях 3—5. X угода була прийнята, а 9. X формально довершена, і подана до відомости козацької ради. «Ще за життя небіжчика вел. гетьмана (Ходкевича) обіцяно їм було під честю і сумліннем, що їх не відступимо, туркам не видамо і без зносин з ними ані не приступимо до трактату ані тим менше не уложимо, і завсіди гетьман Сагайдачний з старшинами і полковниками важнішими бували на найтайніших радах, тому і тепер в їх колі здав я докладну реляцію з усіх переговорів і докінчення трактатів, а zarazом іменем королевича і п. гетьмана за-

питав їх гадки в справі порядку маршу військ під Камінець; вони заявили вдоволення з умов згоди й обіцяли сповнити те, що до них належало, в послушности, яку обов'язані вони показувати річипосполитій», — записує один з послів Як. Собеский. Малася на гадці тут перша умова трактату — що козаки не будуть ходити на море. Старшина мусіла розуміти, що без того згода з турками не прийде до кінця, і — мусіла заявити згоду, все інше покладаючи на те, що «якось то буде». Що до маршу Сагайдачний заявив готовність приладитися до розпоряджень королевича. Але потім не тримаючися сих розпоряджень спішно в ночі козаки рушили за Дністер, не ждучи польського війська: правдоподібно боялися, щоб не вважаючи на всі шляхетні запевнення польські не скропилося на них. Тут стали табором під Брагою й довгою стрільбою витали королевича, коли він їхав повз табору¹.

¹ Дневники с. 181. Ніяких подробиць про прощання козацького війська чи Сагайдачного дневники не подають; для нього і не було місця супроти того, що козацьке військо тихенько поспішило чим дуж забратися з польського табору. Через те багаті подробиці про всякі знаки печальности кор. Володислава для Сагайдачного, різні дарунки йому на прощання, з такими пригаданими деталями розповіджені в збірці Велічка й поданій там ніби то автентичній кореспонденції Сагайдачного з кор. Жигимонтом, мусять уважатися фантастичними. Ці листи — фальсифікати, правдоподібно самого Велічка; оповідання його — фантастика в тім же дусі. Третяк, принагідно ці листи апокрифами «утвореними правдоподібно за часів Хмельницького» (в дійсності — за часів Мазепи, як показує їх мова), хотів бачити в Велічковім оповіданню образ того, «як в переказах козацьких відбилася фігура королевича і відносини його до козаків», і децю з того таки не витернів, щоб не взяти до тексту (с. 194 — він відкликається до передсмертного листу Сагайдачного, друкованого в Актах Юж. и Зап. Рос. II ч. 47, але лист сей взятий з Велічка, і дод. с. 47, так само як і оповідання Лукомського ibid IV с. 175). Каманін покористувався сими велічковіськими документами й звістками також, і викликав тим їдкі дотинки Корзона (див. прим.). Жукович супроти Корзонавих заміток був обережнішим, хоч в його словах і звучить певне недовіре до такої гіперкритики і децю таки він узяв з тих апокрифів, хоч з остеререженням (III с. 190—1). Але, розуміється, їх треба раз на все викинути з історичного інвентаря, як і всяку иньшу велічковщину.

Вислали також, виходячи, посольство до короля. Обіцяли на будуче службу і послушність, прирікали згоди з Туреччиною не порушати, на море не ходити, а за те, з огляду на положені заслуги, незлічимі жертви кровю і житєм для речі посполитої, просили ріжних полекш і вигід, і між иньшим — «заспокоєння віри нашої старинної грецької».

Просили в сій справі вставитися перед королем королевича, гетьмана, комісарів — свідків їх «крівавих заслуг і вірності»...

Хотинська війна була апогеєм козацької слави в річипосполитій польській. Поляки учасники і сучасники війни не знаходили слів похвали і признання для заслуг, положених козаками для спільної отчини, для їх воєнних подвигів, відваги, мужности. Їх порівнювали з клясичними взірцями відваги і патріотизму, ставили навіть вище тих античних героїв — більше понадто неможна було сказати в тих псевдоклясичних часах. Їх уважали головними спасителями Польщі від страшної турецької тучі — сучасний український мемуарист шляхтич Єрлич, далеко не прихильний козачині, передаючи погляди своїх кругів, признає головні заслуги в сій війні Сагайдачному: «він тримав на собі весь тягар війни, і давав їй раду, а що радив, то приймали панове гетьмани і королевич й. милость». Правда, він при тім поясняє, що сей Сагайдачний був чоловік не простого уродження, а шляхтич з Самбора. Але поляки, не підозріваючи того шляхетського походження Сагайдачного, великодушно признавали, що він і иньші його товариші, не будучи шляхетського роду, рівнялися своїми чеснотами з прирожденними шляхтичами.

Але подвиги ці були вчинені, славослов'я прошуміли, і на сцену виступала звичайна історія — «раб зробив своє діло, нехай раб собі йде». Козацьке чесне воїнство на свою голову громило турецькі орди. Наставляючи груди свої за рідносполиту, забезпечуючи її від воєнної небезпеки, робило непотрібними свої услуги в ближній будучності. Воно підкопувало той ґрунт, на якому стояло *raison d'etat* козаччини з становища польських державних інтересів...

ДМИТРО ІВАНОВИЧ ЯВОРНИЦЬКИЙ *

(1855—1940)

...Остаточно покинувши московську землю, козаки звернули свою увагу на Низ Дніпра і здійснили ряд нападів на татаро-турецькі володіння й цього разу спільно діяли, впродовж кількох літ, як, власне, запорозькі, так і українські козаки, тож вісті того часу стосуються як одних, так і других. Згуртувавшись, козаки, насамперед, спустошили європейське узбережжя Туреччини на Чорному морі і захопили турецьке місто Варну, про яку згодом склали пісню: «Була Варна здавна славна, славніш Варни козаки»; потім суходолом ударилися під Перекоп і побили там силу татар.

У березні місяці 1620 року до Москви заявився отаман низових козаків, посланець Петра Конашевича-Сагайдачного, Петро Одинець із товаришами і розказав про всі подвиги козаків

* Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. К. 1990. С. 153-155.

того часу, висловивши цілковиту готовність гетьмана служити московському царю. «У нинішньому 1620 році прислали до царської величності від усього війська посланців своїх Петра Одиця з товаришами і з грамотою, а в грамоті своїй царській величності писали і на словах приказним людям посланці мовили, що гетьман, отамани, сотники і все військо, пам'ятаючи те, як предки їхні, усі запорозькі гетьмани і все військо попереднім великим государям повинність учиняли і їм служили і за свої служби милість і утримання собі мали, так у тій же повинності й тепер царській величності хочуть бути і, за порогами перебуваючи, службу бажають супроти всіляких неприятелів чинити; і зараз ходили на татарські улуси, багато татар побили і в полон упіймали, а було їх із 5000 чоловік, було їм із кримськими людьми діло по сей бік Перекопу під самою стіною; татар було на Перекопі з 7000 чоловік, а на заставі з 11 000; божою милістю і государевим щастям, татар вони багато побили, народ християнський великий із рук татарських визволили; з цією службою і з язиками татарськими прислані вони до государя: у волі божій та їх царської величності, як їх пожалують, а вони всіма головами своїми бажають служити його царській величності і його царської милості до себе тепер і надалі шукатимуть».

Думний дяк Грамотін, похваливши козаків за службу, спитав у їхнього посланця: «Тут у російській державі чутка було прокотилася, що польський Жигимонт король учинив із турським мир і дружбу, а на їх віру хоче стати, то вони б звідомили, як польський король із турським папою і цесарем? і на віру від поляків якихось зазіхань чи немає?» — «Зазіхань на нас від поль-

ського короля ніякого небувало; з турками у нього мир, а на морі нам на турських людей ходити не дозволяється із Запорожжя, але з малих річок — можна; про цесаря та папу ми нічого не знаємо, а на Крим нам ходити не заборонено. Навесні всі ми йдемо в Запорожжя, а царській величності всі б'ємо чолом, щоб нас государ пожалував, як своїх холопів».

Відпускаючи Петра Одинця з Москви, цар послав Сагайдачному 300 карбованців легкого утримання і написав йому в грамоті таке: «Надалі ми вас нашим жалуванням не забудемо, дивлячись по вашій службі; а на кримські улуси нині вас не посилаємо, тому, що кримський цар Джанібек-Герай, царевичі, князі й мурзи на наші держави війною не ходять і людям нашим ніяких шкод не чинять і наші люди кримським улусам також не шкодять».

Походи козаків завершилися блискучою перемогою Петра Конашевича-Сагайдачного в 1620 році над турками під Хотиним. На цю вирішальну війну вийшов сам султан Осман II із півмільйонною армією, сподіваючись роздавити Польщу й обернути її на турецьку провінцію. Поляки півмільйонній турецькій армії могли протиставити лише 57 000 чоловік на чолі з королем Владиславом і коронним гетьманом Ходкевичем. Побоюючись жахливої загрози Владислав, як і під час московського походу, особисто звернувся до Сагайдачного з проханням про допомогу. Але гетьман не одразу виконав прохання царевича, він поставив для цього такі умови: по-перше, щоб польський уряд офіційно визнав владу козацького гетьмана на Україні; по-друге, щоб відмінив усі обтяжливі розпорядження щодо козацтва; по-третє, щоб зни-

щив посаду козацького старшого. Королевич на все це погодився і видав Сагайдачному козацького старшого Бородавку. Після цього Сагайдачний зібрав армію із 40 000 чоловік і попрямував до Хотина.

Очевидець козацьких подвигів, польський вождь Яків Собеський, батько Яна Собеського, згодом польського короля, детально описав дії козаків того часу, а також представив цікаву характеристику на них у своїй праці «Записки про Хотинську війну». Втім, Яків Собеський був більше прихильний до козаків давнього часу, «коли вони із частою удачею боролися проти турків на полях очаківських і, надаючи перевагу славі перед багатством, не переставали морськими походами спустошувати турецькі володіння». До козаків пізнішого періоду він ставився не так співчутливо: «З плином часу вже воїнами називалися не за хоробрість і заслуги, а за свої злодіяння: невибагливість перетворилася в них у грабунок, порядок — у боріння, покірність — у сваволю; тоді наймення козака давали всякому землеробу чи реміснику-втікачу із російських володінь; цей слабкий селянський натовп не міг поважати старих воїнів і породжені від того заздрість і чвари розгнівали давній склад козацтва». Однак не варто забувати, що це писав польський аристократ і католик, тобто ненависник всього того, що носило звання мужицького й православного. Наскільки мало відповідає характеристика сучасних Якову Собеському козаків видно з їхніх дій під Хотиним: козакам цілковито належить успіх цієї битви з турками і порятунок через те від жахливого лиха, що загрожувало всій Польщі. Перед початком битви запорозькі козаки замкнули своє військо у

валки; валки пообводили канавами, укріпили палями й захистили валами. Турки й татари, наблизившись до козацьких валок, восьмого вересня кинулися з усім запалом східних людей на ці валки. Козаки дозволили їм наблизитися до рову, але потім, зійшовши на вали, дали такий сильний і влучний залп зі своїх мушкетів, що супротивники одразу покинули свою позицію й подалися назад, покинувши в самих тільки фасах (ямах) 3000 яничарів й 300 чоловік-шпагів убитими. У цій війні запорозькі козаки виступили героями і, позабувши різницю між вірою і народністю, всюди виручали від лиха поляків, як про це пише сам Яків Собеський. Але в тій же війні сам Сагайдачний отримав тяжку рану, від якої через рік помер (квітня 10 дня 1622 року) і був похований у Києві, в Бого-явленській церкві Братського монастиря. «Але місце його могили даремно шукав би тепер шанувальник місцевих старожитностей: під час перестройки церкви на початку XVIII століття вона втрапила під нову стіну храму й зникла від поглядів нащадків».

Замість подяки, яку козаки справедливо заслужили за похід під Хотин, на Хотинському мирі Польща зобов'язалася заборонити козакам виходити до Чорного моря, за що султан обіцяв не пускати своїх татар у польські українні.

Та козаки, як і раніше, мало звертали уваги на цю заборону.

Водночас із діями Сагайдачного під Хотином, на морі воювали 10 000 відважних запорожців на чолі з молодим Богданом-Зіновієм Хмельницьким. Спустившись Дніпром на своїх «моноксилах» у відкрите море, в серпні місяці 1621 року

запорожці розгромили 12 турецьких галер, а решту турецької флотилії переслідували до самого Константинополя, після чого, захопивши здобич і полонених, повернулися назад...

**ВОЛОДИМИР ОЛЕКСІЙОВИЧ
ГОЛОБУЦЬКИЙ ***

...Турецький султан, що цілу зиму 1620—1621 рр., а також весну 1621 р. напружено готувався до походу на Польщу, зібрав величезне військо. Були витрачені колосальні кошти на озброєння й припаси. Велику кількість військового майна мав нести караван із 6 тис. верблюдів, частину вантажили на судна, щоб переправити до гирла Дністра. Зрештою приготування закінчилися, і десь у травні (або на початку червня) султан з військом виступив із столиці. Остерігаючись нападу козаків з моря, турецькі воєначальники посилили охорону західного узбережжя Чорного моря й Стамбула. Але це не допомогло. Козацька флотилія, яка несподівано з'явилася на морі, захопила кораблі, що йшли на Білгород з облоговими гарматами, потім напала на один із стамбульських фортів, зруйнувала його й повернула назад. Турки вислали погоню, але змогли захопити лише двох козаків і зараз же відправили їх до похідної квартири Османа II (під Адріанополь). Оскаженілий султан звелів посадити бранців на палю. Однак вісті про напад запорожців на столицю й про те,

* Голобуцький В. Історія Української РСР. У восьми томах десяти книг. Т. I. Кн. 2. - К.: 1979. - С. 247-251.

що вони палять прибережні міста, посіяли тривогу в турецькому війську. Воєначальники настійно радили султану повернутися до Стамбула.

Запорожці, між тим, продовжували свої напади. Коли турецька армія перейшла Дунай, вони поділилися на дві частини: одна напала на Трапезунд, друга — на білгородських татар. Останні з худобою кинулися до Ізмаїла, під захист турків. Проти козаків були відряджені галери на чолі з Галілом-пашею (вони стояли в гирлі Дунаю і стерегли тут міст). Але козаки потопили галери, знявши з них 15 великих гармат.

У липні турецька армія вже наближалася до Білгорода. Турецькі сили вражали сучасників своєю чисельністю. За словами Ованеса Каме-нецького, вони налічували 250 тис. турків і 210 тис. татар. Польські сучасники подають більш правдоподібні цифри. Юрій Воротський, наприклад, називає 162 тис.: 75 тис. турків, 30 тис. арабів, 47 тис. балканських християн і 10 тис. султанської гвардії — яничарів (не згадуючи про татар). Турки мали численну артилерію. Щоб настрахати «невірних», Осман II вів за собою невідомих у цих місцях тварин — 4 бойові слони.

Хоч ворог уже наближався до кордонів Речі Посполитої, польське військо збиралося дуже повільно. Польський уряд звернувся по допомогу до Рима й Відня. Але папа обмежився співчуттям «благочестивій ревності Сигізмунда III в справі захисту християнства», не давши жодного гроша; австрійський цісар, на якого польський уряд, як писав біскуп П. Пясецький, покладав найбільші надії, не дозволив навіть

вербувати в своїй країні жовнірів для польського війська. Не краще були справи і в самій Польщі. Жовніри всіма способами зволікали. Начальники скаржилися: якщо одних «не тільки королівським універсалом, а й києм не виженеш, [то] другі... розбігаються з-під коро́гов». Хоч почали збирати військо ще зимою, але реальних сил не було навіть у квітні. Новопризначений коронний гетьман Ходкевич, який стояв із своїми загонами у Львові, в листі литовському канцлеру Л. Сапезі нарікав: ворог близько, а війська не надходять, що ж до артилерії, то про неї не тільки нічого не чу́тно, а й неві́домо навіть, до кого звертатися, щоб до́відатись. «Якщо так йдуть справи спочатку,— песимістично закінчив Ходкевич,— то що ж буде далі?» Зрештою військо таки зібрали і десь у серпні відрядили під Хотин. Воно налічувало близько 40 тис. чол. при 38 гарматах. Характерно, що магнати ухилилися від участі в поході: до Ходкевича прибули лише князь Д. Заславський з 600 чол. та белзький воєвода Р. Лещинський із своєю надвірною сотнею.

Хоч Ходкевич мав значні сили, він, дійшовши до Дністра, спинився на лівому березі біля с. Браги проти Хотина. Коронний гетьман боявся переправитися на правий берег, щоб не опинитися сам на сам з турецьким військом, і чекав Бородавку з козаками. Але гетьман Бородавка, з свого боку, не хотів приєднатися до коронного війська доти, доки воно не перейде на правий берег, в Молдавію. Зрештою польське військо близько 6 серпня перейшло по мосту на правий берег ріки і зайняло позиції під Хотином, що охоронявся невеликою польською залогою.

У цей час турецька армія була вже не так

далеко від Хотина. Однак турки ще не мали плану операцій. Воєначальники сперечались. Одні пропонували переправитись на лівий берег Дністра й напасти на Ходкевича з тилу, поки не з'єдналися з ним козаки. План цей здавався привабливим, але, як говорили інші, мав одну істотну хибу: козаки могли прибути до польського війська в дуже небезпечний для турків момент, і в такому разі останні опинилися б між двох вогнів. Кінець кінцем було вирішено швидко рухатися на Хотин і знайти спосіб розгромити поляків до з'єднання їх з козаками.

Але турки зустрілися з козацьким військом на чолі з Бородавкою раніше. 40-тисячне козацьке військо з 20 мідними й 3 чавунними гарматами, переправившись через Дністер, зруйнувало фортецю Сороки в Молдавії і рушило назустріч туркам. Наляканий несподіваною появою козаків, молдавський господар Томша, турецький ставленик, покинув Ясси і втік до султана. Невдовзі козаки розпочали бої з передовими частинами турецького війська. Хоч турки й мали чисельну перевагу, козаки, як писав королівський комісар при польському війську Яків Собеський, «щасливо і з славою билися з турками». Це підтверджував інший сучасник, Ованес Каменецький. Зустрівшись у Молдавії з турками й татарами, козаки, говорить він, «8 днів вели великі бої з ними, поки не вбили силістрійського пашу Гуссейна і багатьох інших». Військо Бородавки з боями повільно наближалось до Хотина.

Польське військо зайняло вигідні позиції. Табір Ходкевича був звернутий своїм фронтом на південний схід, упираючись флангами в крутий берег Дністра. Хотинська фортеця, таким чи-

ном, лишалася в його тилу. Ходкевич хотів поставити під корогви обозну челядь. Але пихата шляхта запротестувала. Через кілька днів під Хотин прибув з 16-тисячною армією королевич Владислав.

У польському таборі нетерпляче чекали козаків, бо, як висловився очевидець, «кожний і найменший [у війську] знав, як нам потрібні козаки». Одного разу, пише Я. Собеський, «пройшла чутка, ніби запорожці зовсім не прийдуть; на обличчях жовнірів і начальників виднілася розпука; голови опустилися; коли цю сумну новину переказували по наметах, чулося тихе нарікання».

Невдовзі в польський табір прямо з Варшави прибув Сагайдачний. Коронний гетьман радо зустрів його, щедро обдарував і негайно вирядив до козацького війська, щоб прискорити з'єднання останнього з головними польськими силами. Щойно, однак, Сагайдачний виїхав, як з'явився посланий Бородавкою полковник Дорошенко із звісткою, що козаки вже біля Могилева (близько 150 верст від Хотина).

Прибувши до козацького війська, Сагайдачний зробив усе, щоб якнайшвидше усунути Бородавку. На марші, коли козаки були вже не далеко від коронного війська, Сагайдачний при підтримці своїх прихильників схопив Бородавку, звинуватив «у багатьох злочинах» і через кілька днів стратив. Козацькі низи втратили мужнього ватажка.

22 серпня козацьке військо *, на чолі якого

* В одному офіційному списку козацьке військо визначено числом 41 520 чол. (3 кінних і 10 піших полків); кінноти 6920, піхоти -- 31,9 тис., решта -- обслуга артилерії та обозу.

тепер стояв Сагайдачний, зайняло відведені йому позиції на лівому крилі польського табору, де було також 200, а за іншими даними, — 700 донських козаків.

Другого дня до Хотина підійшла турецька армія і розташувалася на горі, за милю від поляків, татари — поблизу неї. Над табором височіла ставка Османа. Вона була така велика й розкішна, що, як каже очевидець, нагадувала «радіше цілий ряд палаців, споруджених кількома монархами в спокійний і квітучий час, ніж воєнне житло одного султана». Навколо табору, який, до речі, не мав польових укріплень, стояли гармати. Одні сучасники свідчили, що їх було 200, інші — 500. Турки мали як польові, так і облогові гармати з ядрами до 55 кг.

Коронний гетьман Ходкевич, завжди рухливий і енергійний, коли йшлося про придушення народних повстань, тепер несподівано став прихильником оборонної тактики. Він вирішив, каже Собеський, «за всяку ціну триматися в оборонному стані й обережно очікувати воєнного щастя». Великі надії Ходкевич покладав на свої шанці, «з-за яких він намірявся, — зазначає той же Собеський, — обстрілювати ворога... [і] стримувати їх [турків] приступи».

24 серпня, на другий день після приходу під Хотин, не давши своєму війську перепочити, султан повів його на польський табір. Він самовпевнено заявив, що обідатиме тільки там. Усю силу свого удару турки спрямували на козаків з тим, щоб розгромити спочатку їх, а потім уже покінчити з коронним військом. Почався жорстокий бій. Військо султана зустріло таку могутню відсіч, що мусило повернути назад. Козаки переслідували ворога.

Після першої невдачі турки змінили тактику. Тепер основний удар скеровувався на позиції, зайняті польською шляхтою. Вдосвіта 26 серпня, перегрупувавши військо, султан напав на польський табір з кількох сторін одночасно. Серед шляхти сталося замішання. Дорогу ворогові заступила обозна челядь, тобто ті, кого панство завжди зневажало. Турків не тільки відтіснили, а й погналися за ними й увірвалися у ворожий табір. Їх підтримали козаки, які, пише очевидець, «відбили кілька турецьких гармат, але, не маючи можливості везти їх, бо гармати були скуті ланцюгами, порубали під ними колеса» *. Заслуга в успіху й цього разу належала не шляхетству, а рядовим воїнам. Собеський говорить: «Натовп черні..., а не зброя могутнього рицарства захитала грізну турецьку силу».

Увечері 30 серпня несподівано для ворога козаки, разом з кількома польськими загонами увірвалися в табір Османа. Серед турків почалася паніка. Осман з двома обозами втік із табору й спинився лише за три милі. Але замість того, щоб подати козакам і польським загонам допомогу й досягти остаточного розгрому турецьких військ, коронний гетьман під приводом настання темноти наказав припинити бій.

Після несподіваного вторгнення запорожців у табір Османа, за словами Собеського, турків охопила паніка — люди всіх звань і станів були в тривозі, яку не можна передати словами. Сам Осман, котрий ще так недавно думав, що нема нікого в світі могутнішого від нього, тепер на

* Ходкевичеві доповіли, що, крім 50 тис. турецьких вояків, убито трьох папів і двох забрано в полон, захоплено більше 10 гармат і знищено 16 наметів.

власні очі побачив усю непевність свого становища.

Султан поклявся, що не буде ні їсти, ні пити доти, доки не покінчить із козаками. В безсилій люті він нарікав на своїх воєначальників: «Ті, хто присягав мені битися як леви, самі безсоромно тікали з ляку». За кожную доставлену йому козацьку голову Осман обіцяв видавати нагороду в 50 злотих *.

Переконавшись врешті-решт, що польські воєначальники уникають наступальних дій, султан вирішив перейти до облоги польського табору. Тим часом відряджені на Україну, татарські орди плюндрували Поділля, Буковину, Брацлавщину, Волинь і дійшли до Галичини. Захоплених там людей приганяли під Хотин. З татарського табору чувся стогін цих нещасних. Злочини татар і бездіяльність польських воєначальників викликали обурення у козаків. «Нарікання і ремство,— зазначав Собеський,— з кожним днем зростало серед козаків». Щодня приходили вони з скаргами до Петра Конашевича-Сагайдачного. Незабаром протест став набувати відкритого характеру. Сагайдачний повідомив Ходкевича й комісарів ** про це і просив заздальгидь допомогти йому, щоб не допустити бунту у війську. Представники Ходкевича, відправлені до козаків, благали їх битися й далі з ворогом, обіцяючи, що за всіма, хто зараз у війську, будуть визнані козацькі права й т. ін.

* Молдавський літописець Митрон Костян (1633—1691) дає в цьому зв'язку: «І стади татари нападати на навколишні селенця, на селян і привозили під гори селянських голів до султанських наметів, видаючи їх за козацькі».

** Сейм 1621 р. призначив дев'ять комісарів (у їх число був і Я. Собеський), які пров. Ходкевич виконували обов'язки радників.

Після 30 серпня, протягом майже трьох тижнів воєнні дії обмежувалися зовсім невеликими сутичками. Лише по приході підмоги — 25-тисячного війська Каракаша-паші — султан зважився на штурм. Від 11 год. ранку до самого вечора гриміли турецькі гармати. На козацькі й польські позиції безперервним потоком сунули ворожі сили. Козаки завдали наступаючому ворогові несподіваного удару в тил. Вдертися в польський табір туркам так і не вдалося.

Хоч усі атаки ворога були відбиті, становище в польському таборі весь час погіршувалося. Бракувало продовольства, свинцю для куль, ядер, доброго пороху. Спалахнула дизентерія. Військо стало танути. Невдовзі помер великий коронний гетьман Карл Ходкевич, і його булава перейшла польному гетьману Станіславу Любомирському. А про посполите рушення, яке король збирав у Польщі, не було жодних звісток*.

Усе це примусило польських воєначальників розпочати переговори. Любомирський відправив своїх представників до султана з пропозицією укласти мир. Турки, зазнавши під час війни величезних втрат, теж прагнули до цього. 29 вересня було укладено мирний договір. Першим найважливішим пунктом, на якому особливо наполягав султан, було зобов'язання Польщі заборонити козакам нападати на турецькі володіння і карати їх за це. Польський король повинен був також платити кримському хану «упоминки» (данину). Султан, з свого боку, зобов'я-

* Тільки наприкінці літа король вийшов з Варшави до Ланкова, де готував збирати посполите рушення. Але до цього прибула, як пише бєскуп Пясенький, лише п'ятеро чотирьох воєводств.

зувався стримувати білгородських, кримських та інших татар від нападів на Польщу, а також призначати на молдавський трон лише дружніх польському урядові осіб.

У Хотинській війні турецький султан фактично зазнав поразки, не досягши найголовнішої мети, яку ставив перед собою, — загарбання польських і українських земель. Престиж Речі Посполитої значно зріс. Поневолені Туреччиною народи, а також ті, кому загрожувало поневолення, вітали переможців.

У Хотинській війні українське козацтво своєю мужністю і військовою майстерністю вписало нову славу сторінку в історію спільної боротьби свободолюбних слов'янських та інших народів проти турецької і татарської агресії.

Участь у війні взяло також місцеве українське й молдавське населення. В околицях Кам'янця і в інших місцях селяни й міщани винищували татарські загони. Вони ж групами по 100—200 чол. зі зброєю в руках і припасами пробивалися на Хотин.

Для Османської імперії поразка в Хотинській війні не пройшла безслідно. Похитнулися позиції Туреччини як на міжнародній арені, так і в підвладних їй країнах...

МАМЕДКЕСИР АЛЕКБЕРЗАДЕ
АЛЕКБЕРЛІ *

1621
**ХОТИНСЬКА
ВІЙНА**

* Алекберли М. Хотинская война (1621 г.). — Черновцы — 1957.

Переклад і літературне упорядкування: Юрія Каверіна, Дарин Щаблій

КОРОТКИЙ ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Історія Хотинської війни 1621 року, як і весь літопис визвольної боротьби українського народу проти турецької навали, недостатньо досліджена.

У працях вітчизняних істориків М. Карамзіна, С. Соловйова, В. Ключевського, М. Костомарова згадується про неї мимохіть. Так, С. Соловйов у своїй «Истории России» висвітлює лише деякі моменти, зокрема, вказує на «добру службу» Петра Сагайдачного, його роль у визвольній боротьбі з турками й татарами. «Козаки його (тобто Сагайдачного — авт.), — писав С. Соловйов, — відіграли головну роль у знаменитій Хотинській битві (1621 року), у якій Польща була врятована від нашествия султана Османа...»¹.

Проблеми історії Хотинської війни не стали предметом спеціального дослідження і для радянських істориків. Тільки окремі висловлювання про ці події зустрічаються в працях Н. Смирнова², О. Новосельського³ та деяких інших вчених. Загальні відомості про Хотинську війну подаються і в підручниках та багатомних виданнях з історії України.

Важливі факти з цього питання подибуємо в документах, зібраних й виданих з передмовою видатного історика І. Крип'якевича¹. Ці матеріали охоплюють період із середини XVI століття по 1631 рік. До них належить листування між державними діячами Польщі, Туреччини, Криму й запорозького козацтва з військових, політичних і міжнародних питань. Документи, певною мірою, дозволяють з'ясувати деякі аспекти козацького питання у взаєминах між Польщею, Туреччиною і Кримським ханством. Вони повідомляють про походи козаків до берегів Туреччини й Криму, а також про часті напади татар на польські володіння. Особливо великий інтерес викликають документи, пов'язані з історією Хотинської війни. На жаль, інших видань, що висвітлювали б ширше коло питань з історії Хотинської війни, немає.

Загальні відомості про Хотинську війну проникли до праць зарубіжних істориків, здебільшого, завдяки мемуарам сучасників та учасників Хотинської епопеї.

Війна Туреччини, розпочата з метою завоювання польських земель, і відбиття турецької навали козацько-польськими військами, для сучасників були історичним актом першорядної ваги. Не тільки українські козаки й поляки, які безпосередньо були зацікавлені в успішному результаті боротьби, але й усі народи Європи напружено спостерігали за подіями кампанії 1621 року, що розгорнулася під Хотином.

На початку XVII століття Туреччина ще користувалася престижем непереможної держави, яка чисельністю й організацією своїх бойових сил перевершувала всі країни Європи, Азії та Африки. Військова могутність Османської імпе-

рії, що кінцево визначилася в XV столітті й досягла найвищого ступеня розвитку в кінці XVI, не зустрічала досі суперника, який зумів би зупинити її наступальний порив. Проводячи завойовницьку політику, вона упродовж двох віків владування своїх султанів підкорила численні народи й регіони в трьох частинах світу.

Хотинська війна поклала край наступальному рухові турків і тому була зустрінуто всіма європейськими народами як вирішальна перемога, отримана над грізним, досі непереможним ворогом. І хоч вона не була остаточною, але сам факт успішного захисту був знаменною подією (як і битва при Лепанто), засвідчивши послаблення військової могутності Туреччини. Після Хотинської війни ця, колись грізна для сусідів, держава повільно й неминуче відходила на другий план у політичному житті Європи.

Напружена боротьба з турками й вдале завершення Хотинської війни сильно вразили сучасників. Багато її учасників занотувували перебіг військових подій. Дещо згодом було опубліковано в різних збірниках. Важливе значення мають щоденники Якова Собеського⁵ й Мацея Титлевського⁶.

Серед письмових пам'яток європейської історіографії з питань історії Хотинської війни найповнішою і найціннішою є історична монографія Якова Собеського, написана на основі власних спостережень. Собеський збагатив матеріали щоденника різноманітними історичними фактами й опрацював їх як історичний твір.

Цінність його записів зумовлена високим рівнем освіти автора, а також тим громадським становищем, яке він займав у Польській держа-

ві. На сеймах його чотири рази обирали маршалом (головою — ред.), уряд постійно призначав його комісаром для участі в найважливіших і найважчих політичних та військових справах.

Під час Хотинської війни Яків Собеський входив до складу призначених польським сеймом комісарів, які приймали участь у засіданнях військової ради, були присутні на прийомах гетьманів, послів і самі виступали як посланці до турецького табору для переговорів про умови миру з турецькими сановниками, складали угоди, завідували фінансами армії. Тож, Собеський не тільки добре знав про всі події, що відбувалися, але йому були відомі явні й таємні мотиви вчинків, а також погляди й думки керівних осіб.

Праця Якова Собеського має певне значення для дослідників. На неї посилаються усі наступні вчені, які вивчали історію українського козацтва й епопею Хотинської війни. У книзі автор розповідає про підготовку королівської Польщі до війни з Туреччиною, характеризує стан військової справи й економіки Польщі, повідомляє про звернення польського сейму до західних країн за допомогою, про польсько-козацькі стосунки й діяльність козацького ватажка Петра Сагайдачного. У ній також йдеться про приготування до війни турецького султана Османа II, про військові сили турків і татар та передислокацію військ у район Хотина, за Дністер.

Однак праця Собеського має низку недоліків. Зокрема, автор абсолютно не торкається докорінних проблем Хотинської війни. Такі питання, як класова суть війни, її характер, причини виникнення, ним не висвітлюються. Собеський був ідеалістом у розумінні історії

й законів розвитку людського суспільства. Тому багато цінних повідомлень, поданих автором, носять описовий характер й інколи позначені надмірною деталізацією. До числа важливих недоліків його праці належать також ухиляння від подачі повної картини всієї війни з характеристикою її наслідків як для шляхетської Польщі, так і для Турецької імперії. Причиною війни він вважає зажерливість молодого «тирана» султана Османа II, який прагнув особистої слави. Неспроможність подібних суджень очевидна.

У монографії автор зупиняється на епізодах військових подій. Тут багато взаємовиключаючих положень як в оцінці військової могутності турків, так і в становищі польсько-козацького війська під Хотином. Крім цього, Собеський розцінює запорозьке козацтво як допоміжну силу у війні проти Туреччини, заперечує його вирішальну роль у Хотинській війні.

Не доволі виразно повідаючи про складні взаємини між головнокомандуючим польськими військами Карлом Ходкевичем і ватажком запорозьких полків Петром Конашевичем-Сагайдачним, Собеський відзначає, що Ходкевич не забажав ділити славу перемоги над турками під Хотином із Сагайдачним. Не робить честі авторові й надмірна нескромність в оцінці своїх особистих заслуг при врегулюванні стосунків між запорозьким військом і польським командуванням під час укладення перемир'я з турками. Дещо поверхово повідомляє він про ставлення запорозьких козаків до умов перемир'я, які, по суті, спрямовувалися проти українського козацтва.

До числа цінних праць на цю тему належать

«Записки» Мацея Титлевського. Самійло Величко при перекладі додав до мемуарів цього автора цікаві запозичення з якогось козацького щоденника, що не дійшов до нас ⁷.

Порівняно з Собеським Мацей Титлевський подає низку цікавих фактів, зокрема про Цецорську війну 1620 року між Польщею й Туреччиною, про надану 20 000 загоном донських козаків допомогу запорожцям під Хотиним, про полеглого на цецорських полях батька Богдана Хмельницького та полонення майбутнього гетьмана турками. Велика перевага записів Титлевського ще й у тім, що в них описано майже всю війну день за днем, з підбиттям своєрідних підсумків згадуваних подій. Повідомлення автора рясніють цифровим матеріалом щодо військ воюючих сторін і їхніх втрат як по днях, так і в цілому. Але автор не торкається питань причини виникнення війни, підготовки до неї воюючих сторін, не дає характеристики епохи тощо. Деякі повідомлення Мацея Титлевського малоймовірні. Так, приміром, він пише, що 1620 року під Цецорою Богдан Хмельницький потрапив у полон до турків, де знаходився два роки, доки козаки не викупили його. Це вірно. Однак Титлевський стверджує, що під час Хотинської війни Богдан Хмельницький з 10 000 козаків успішно боровся з турками й, начебто, в одному з морських боїв з ними потопив понад 20 турецьких військових кораблів ⁸.

Очевидно, цим повідомленням скористався О. Левицький, який помилково писав, що «...у цей же час, коли гетьман Сагайдачний під Хотиним мужньо відбивав атаку численних військ Османа, молодий Хмельницький, зібравши 10 000 відважних запорожців, спустився з ними

Дніпром на чайках до Чорного моря, де розбив і потопив 12 турецьких галер, а стальний турецький флот переслідував до самого Царграда»⁹.

Як відомо, Б. Хмельницький, беручи участь в турецько-польській війні 1620 року під Цецорою, потрапив у полон до турків і повернувся з нього через два роки. Мабуть, перебуваючи в полоні, він спілкувався зі своїми співвітчизниками, однак це питання ще не досліджено. Тому необхідно вкрай критично ставитися до цього повідомлення.

Сумнівними й нереальними видаються й деякі інші свідчення Титлевського. Так, приміром, автор наводить абсолютно фантастичні цифри щодо чисельності військ воюючих сторін. Згідно з його даними під Хотиним було 400 000 турків і татар, а польська сторона налічувала 136 000 чоловік разом із запорозькими козаками. Аналіз численних документів засвідчує, що Польща без козаків мала під Хотиним близько 32 000 воїнів, а запорозьких козаків було 42 000, тобто польська армія в цілому налічувала лише 75 000 чоловік; щодо турків, то султан мав близько 150 000 воїнів, а татар було до 50 000; отже, турецька армія налічувала близько 200 000 чоловік. Також він подає нереальні цифри щодо втрат воюючих сторін. За підрахунками Титлевського, поляки за час війни втратили 753 чоловіки вбитими і багато пораненими, а турки лише вбитими 208 000. Усі ці дані, як щодо чисельності військ воюючих сторін, так і щодо кількості їхніх втрат, не підтверджуються іншими джерелами.

Хотинська війна справила величезне враження на сучасників. Під безпосереднім впливом

подій вони написали численні мемуари, спогади, твори. До числа останніх належить праця Ованеса Каменецького «Історія Хотинської війни». Її рукопис знайдено серед давніх актів, що зберігаються в Державному архіві при Раді Міністрів Вірменської РСР. Про це повідомляє А. Анасян у своїй статті «Відголоски битв при Хотині (1621 р.) у вірменських джерелах»¹⁰. Оскільки твір Ованеса Каменецького перекладено на російську мову, автор побіжно характеризує цю працю. Згідно з повідомленнями А. Анасяна, О. Каменецький написав «Історію Хотинської війни» за дорученням свого батька Тер-Акопа. Для цього він, тривалий час мешкаючи в Кам'янці-Подільському й будучи сучасником Хотинської битви, зібрав доступні йому документи. Серед них були твори учасників війни. Окрім цього, автор розмовляв з людьми, які зблизька спостерігали за подіями під Хотином. Перебуваючи напередодні війни у Львові, він особисто бачив польське військо, що прямувало у район Хотина. Згідно з повідомленням Анасяна, твір О. Каменецького складається з передмови, 18 розділів і пам'ятних нотаток. Автор описує події Хотинської війни, до того ж останній розділ присвячує умиротворенню султана Османа II в Константинополі.

Деякі матеріали про Хотинську війну 1621 року можна знайти в «Хроніці» Авксента Каменецького, де окрім всього, є повідомлення по історії України і сусідніх з нею країн з 1611 по 1624 роки. «Хроніка» — частина вірменської історичної літератури, відомої під назвою «Каменецького літопису». Авксент Каменецький, виходець із заможної вірменської родини, тривалий час жив у м. Кам'янці-Подільському й пере-

бував у тісних зв'язках із польською владою.

На жаль, короткі коментарі Анасяна не дозволяють скласти повної уяви про названі праці. До того ж, його повідомлення викликають деякі сумніви. Коментуючи «Історію Хотинської війни» Ованеса та «Хроніку» Авксента Каменецьких, А. Анасян пише: «Згідно з цим джерелом польські війська почали рухатися з 20 серпня 1621 року в напрямі Хотина; кількість військ поступово наближалася до 45 000, 25 серпня до них... приєдналися ще 45 000 козаків. Таким чином, половину військ польської сторони склали запорозькі козаки. Армія ворога з 460 000 чоловік дісталася під Хотин 26 і 27 серпня; у ній татарські війська становили майже половину — 210 000 чоловік, із них 130 000 — на чолі з Татар-ханом і 80 000 — на чолі з Хан-Теміром».

Ця заява не відповідає дійсності, однак, не можна ставити особливих вимог і до А. Анасяна, оскільки в даному випадку він обмежується лише подачею думок, викладених у джерелах, які він коментує. Стаття Анасяна — довідково-інформаційного характеру. Щодо «Історії Хотинської війни» й «Хроніки», то необхідно звернути увагу на їхні суттєві недоліки. Передусім, аналіз численних європейських і східних джерел засвідчує, що польське військо під Хотиним налічувало близько 32 000 чоловік, запорозьких козаків було близько 42 000 в складі 13 полків. Осман II згуртував близько 150 000 чоловік без татар¹¹. Прибула під Хотин орда кримського хана Джанібек-Гірея сягала 50 000 чоловік, Кантемір-мурза привів 7000. Також у названих працях перекручено імена ватажків татарських орд. Якщо обмежитися тільки цими зауважен-

нями, то можна констатувати, що праці вказаних авторів, які коментує А. Анасян, ніяких нових фактів з історії Хотинської війни не містять. Однак публікація їх мала б певне значення для подальших досліджень.

Кілька щоденників, присвячених цій темі (Прокопа Збігнєвського, Яна Острога, Любомирського та інших) відзначаються поверховим характером викладу, тому джерелознавчий аналіз їх позбавлений сенсу.

Із спеціальних робіт можна вказати на невеличку книгу польського історика Йосипа Третьяка «Історія Хотинської війни 1621 року»¹², написану виключно на основі польських та німецьких джерел. Правда, окремі повідомлення заповнені також із «Таріхі Наїми». У зв'язку з тим, що Третьяк не був орієнталістом, він не зміг скористатися такими цінними східними джерелами, як «Збірник документів», складений Ферідунбей Ахмедом¹³. До нього увійшли офіційні папери султанів та кримських ханів і його матеріали охоплюють період історії Туреччини від часу заснування Османської держави до 1687 року. Цікаві факти знаходимо тут і з історії Кримського ханства.

Не скористався автор і ще одним важливим збірником документів¹⁴, у якому є матеріали, написані турецькою й татарською мовами, міжнародні трактати, ноти європейських держав, Туреччини тощо.

Як уже зазначено, при написанні своєї книги Третьяк, по суті, обмежився європейськими, здебільшого польськими джерелами. Тому, цілком зрозуміло, він не зміг змалювати повну картину війни 1621 року. Зокрема, автор не охоплює всіх проблем, пов'язаних з її історією, замов-

чує роль українського козацтва у війні, наслідки хотинської поразки для Османської імперії, загострення протиріч між турками й татарами, посилення визвольної боротьби слов'янських народів проти панування турків після хотинського розгрому османської армії тощо. Автор «Історії Хотинської війни» невзмозі встановити причини багатьох подій, узагальнити факти й зробити відповідні висновки; у нього відсутній критичний аналіз використаної літератури й джерел. Через всю роботу проходить ідея польського націоналізму, думка про те, що шляхетська Польща виконує своєрідну історичну місію впродовж віків. Усе це принижує значення вказаної праці як історичної монографії.

Тенденційність і суб'єктивізм одразу даються взнаки, як тільки автор починає розповідати про Україну та її героїчних захисників — запорозьких козаків. Третяк намагається одним помахом пера скинути з рахунку цей вирішальний фактор у забезпеченні перемоги і пов'язує їхню участь у Хотинській війні з прагненням поживитися.

Через небажання належно оцінити роль запорожців Третяк не зміг висвітлити низку цікавих питань щодо їхнього військового мистецтва: тактичні прийоми ведення війни, систему оборони, нічні атаки та бої тощо.

Однак праця Третяка значно відрізняється від решти робіт на цю тему, як багатством змісту, так і формою викладу історичних подій. У цілому автор здійснив велику й корисну роботу, звернувши увагу дослідників на події минувшини, що зіграли велику роль у житті слов'янських народів.

Проблем Хотинської війни торкнувся також

І. Гаммер у своїй десяти томній «Історії Османської держави»¹⁵. Змальовуючи загальний хід історичних подій в Туреччині, він, однак, обмежився тільки поверховим викладом фактів, без глибокого аналізу причин і наслідків цієї війни. На загальному тлі історії Османської держави Хотинська війна в його праці проступає як епізод, що мав місце 1621 року. Як відомо, Гаммер був орієнталістом. Він мав доступ до деяких важливих праць турецьких істориків і широко використовував їх у своїх дослідженнях. При висвітленні історії Хотинської війни Гаммер здебільшого посилається на «Таріхі Наїма» — працю відомого турецького літописця, громадського діяча Мустафи Наїми, а також користується й деякими іншими джерелами.

Наведені факти в творі Гаммера (порівняно з іншими джерелами) характеризуються хронологічною послідовністю їхнього викладу. Однак його повідомлення не позбавлені фальсифікації й неточностей — правда меншою мірою, ніж в інших авторів. Це виявили й турецькі історики, які перекладали його «Історію Османської держави» на турецьку мову. Помилки й перекручення (насамперед, у подачі хронології, імен, назв праць, географічних відомостей тощо), допущені Гаммером при користуванні праць східних авторів, під час перекладу були виправлені і поточнені. Усі наступні історики, які користувалися його роботами, як правило, механічно повторювали його хиби.

Одним із важливих джерел, які безпосередньо стосуються досліджуваного питання, є рукопис Кятіба Челябі «Фезлеке» (фезлеке — висновок, резюме — авт.). Мустафа Абдулла Кятіб Челябі, або як його частіше звали Хаджі Халіфа

(Хальфа) був всебічно освіченою людиною свого часу. Все своє свідоме життя прослужив у військовому відомстві. Виконуючи різні доручення, він відвідав Малу Азію, Месопотамію, Сірію, Персію. У 1634 році потрапив до Константинополя, де вирішив оселитися. Служив на посаді «хальфі» (намісника). Його праці стосувалися найрізноманітніших галузей знань — історії, географії, бібліографії тощо. Найцінніша — історичний твір «Фезлеке». Для дослідження історії Хотинської війни це джерело має велике значення.

У цьому рукописі змальовані деякі походи українських і донських козаків до Туреччини й Криму. Та найповніше в ньому викладена історія Хотинської війни. Авторитет К. Челябі загально визнаний серед учених Сходу та Європи, на його праці посилаються всі історики. За багатством змісту й хронологічною послідовністю рукопис «Фезлеке» серед інших праць Челябі, безумовно, посідає перше місце. Однак факти, подані автором з досліджуваного питання, не можуть використовуватися без критичного аналізу, оскільки він дотримується ідеалістичних позицій і активно захищає агресивну політику правлячих кіл Османської імперії. У «Фезлеке» реакційні погляди Кятіба Челябі проявляються при викладі подій Хотинської війни, яку він називає «походом ісламу проти гяурів».

Захищаючи агресивну політику панівної верхівки Османської імперії, Челябі пише, що все діялося «на основі давнього закону», тобто закону мусульманської релігії, в основі якої лежить Коран, що всякого чужеземця проголошує ворогом.

Дослідженням певного періоду військової й політичної історії Османської імперії займався відомий турецький літописець Мустафа Наїма (помер 1716 р.), який був офіційним державним літописцем при дворі султанів. Його хроніка «Таріхі Наїма» («Історія Наїми») ¹⁶ охоплює період Османської імперії з 1592 по 1659 роки. Хоч вона й носить компілятивний характер, все ж відзначається значною фактографією, ясністю й простотою викладу. Як літописець Наїма описує події в чіткій хронологічній послідовності. Тому не випадково на його праці посилаються багато істориків Сходу та Європи. Хроніка Наїми зайняла почесне місце в дослідженнях, присвячених історії Османської імперії цього періоду. Такі визначні орієнталісти, як І. Гаммер та В. Д. Смирнов, хоч і підкреслюють її компілятивний характер, та все ж широко використовують її у своїх працях.

Польські орієнталісти зробили вибірковий переклад деяких розділів хроніки Наїми, в яких йдеться про польсько-турецькі стосунки. На них посилається багато істориків, у тому числі Й. Третяк, М. Грушевський, А. Тверитинова. Остання в своєму дослідженні, присвяченому повстанню Кара Язиджі, дійшла висновку, що Наїма, повністю переписавши «Фезлеке» Кятіба Челябі, фактично займався плагіатом і що це, свого часу, помітив В. Смирнов ¹⁷. З цим повністю погодитися не можна. Річ у тім, що Тверитинова, мабуть, говорить про хроніку Наїми стосовно своєї праці, а робить висновки про «Таріхі Наїма» загалом.

Виклад подій повстання Кара Язиджі в Наїми подекуди дійсно співпадає з текстом «Фезлеке», однак цього не можна сказати щодо його праці

в цілому. Так, приміром, Наїма порівняно з Кятібом Челябі намагається (правда, не завжди вдало) об'єктивніше описувати події Хотинської війни. Необхідно також врахувати й те, що ні Кятіб Челябі, ні Наїма не були очевидцями повстання Кара Язиджі. Кятіб Челябі розпочав свою працю в зрілому віці, будучи зайнятим військовою службою, яка забирала (за його ж словами) багато часу. Таким чином, він описував події минулого. Мустафа Наїма доводить свою хроніку до 1659 року, тоді як «Фезлеке» закінчується 1654 роком. Окрім цього, Наїма подає важливі відомості про морські походи козаків на Туреччину й Крим, а в окремих випадках змальовує повну картину подій, про які не згадується в працях інших турецьких істориків. Так, приміром, Наїма повідомляє надзвичайно цікаві факти про морський похід запорозьких козаків на Трапезунд улітку 1614 року тощо.

Завдяки своєму службовому становищу Наїма підтримував тісні взаємини з багатьма державними діячами Туреччини, добре знав двірські інтриги, багато з яких описав у своїх творах. Він захищав агресивні спрямування панівного класу Османської імперії, і це не могло не вплинути на оцінку описуваних ним подій. Так, війну він розглядав як джерело прибутку, а ведення війни, спрямованої проти немусульман,— як святий обов'язок турків.

Деякі моменти з історії Хотинської війни відбилися в праці «Таріхі Печеві» («Історія Печеві») ¹⁸, яка охоплює період з 1520 по 1640 роки. Її автор Печеві Ібрагім (1574 — близько 1650 р.) також мав зв'язки з військовими колами Туреччини того часу. Як засвідчує його

щоденник, перебуваючи у складі турецького війська й обіймаючи різноманітні посади, він став очевидцем описуваних ним подій. У своїй роботі Печеві торкається деяких аспектів Хотинського походу султана Османа II. Він намагається показати Хотинську війну як війну мусульман проти «невірних». Вкрай важливим є його свідчення про особливу роль українських козаків під Хотином. Автор визнає, що там уся увага турків була зосереджена «на табір козаків».

Деякі цінні повідомлення про Хотинську війну подаються у восьмитомній розвідці історика, географа й мандрівника Євлія Челябі (1611—1679 рр.)¹⁹. Його праці відомі під назвою «Эвлия Челяби сияхетнамесн» («Подорож Євлія Челябі»). Історія Хотинської війни висвітлюється в п'ятому томі цього твору, багатому на фактичний матеріал про Хотинську фортецю, опис її внутрішньої частини та озброєння. Євлія Челябі також вимушений був визнати, що вирішальна роль у розгромі турецького війська під Хотином належала українським козакам. Хоча султан Осман II «...з 200-тисячним військом обложив Хотинську фортецю,— говорить Челябі,— але захопити її не зміг через те, що королю (польському) була надана допомога з боку...»²⁰, тобто від українського козацтва.

Окремих питань з історії Хотинської війни торкнувся турецький дослідник Ахмед Расім²¹. Великий інтерес становлять його повідомлення про поразку Туреччини й наслідки цієї війни для Османської імперії. Дослідник встановлює прямий зв'язок між поразкою Османа II і важким внутрішнім та міжнародним становищем Туреччини після Хотинської війни.

Однак Ахмед Расім механічно повторює

стару, уторовану теорію про те, що війна була помилкою молодого малодосвідченого султана Османа II, якого великий візир Алі-паша «підбурював до війни з Польщею». По суті історію Туреччини він зводив до історії «кращих» й «гірших» султанів та візирів. Успіх у війні пояснює особистими якостями командирів, передусім, головнокомандуючого військами.

Таким чином, турецькі дослідники у своїх працях висували реакційне положення про те, що Османська держава повинна панувати над всіма народами, оправдовували загарбницькі й грабіжницькі війни, підкорення й гніт інших національностей. На цьому ґрунті згодом зросла пантюркістська, людиноненависницька ідеологія.

Фрагмент з малюнка М. Сидоренка

УКРАЇНА НАПЕРЕДОДНІ ХОТИНСЬКОЇ ВІЙНИ

об оцінити значення Хотинської війни та її роль в історії визвольної боротьби українського народу проти турецько-татарських поневолювачів, необхідно з'ясувати низку питань, серед яких — встановлення співвідно-

шення сил воюючих сторін.

Як відомо, Україна втратила свою незалежність ще задовго до Хотинської війни. Внаслідок феодальної розпорошеності та навали татаро-монгольських загарбників могутня східнослов'янська держава Київська Русь, що процвітала в IX — на початку XII століть, розпалася на кілька частин. У силу історичних особливостей розвитку окремих регіонів колишньої Русі на її території сформувалися три народності — українська, російська, білоруська.

Особливо важкою склалася доля Південно-Західної Русі (України), яку впродовж наступних віків шматували різні держави. Так, частину її території захопили литовські феодали, Гали-

чину, західну Волинь і Поділля поневолила польська Польща, Закарпаття втрапило під ярмо угорських феодалів, Буковина увійшла до складу Молдавії, а південні українські степи заволоділи татарські орди.

Становище українського народу значно погіршало після Люблінської унії 1569 року, в результаті якої об'єдналися Польща й Велике князівство Литовське. Створивши багатонаціональну державу — Річ Посполиту, польські магнати захопили частину східнослов'янських земель й потягнулися до родючих угідь України. Один із ідеологів колоніальної політики магнатсько-шляхетської Польщі Йосип Верещинський, київський біскуп, споглядаючи багатства краю, тоді вигукував: «Україна манить нас і голосно закликає словами рятівника: «Прийдіть до мене всі стражденні й обтяжені і я заспокою вас»¹.

Особливо поривалися польські магнати на південно-східну Україну. У 80-х роках XVI століття на Волині вже зустрічається ціла низка нових польських магнатських прізвищ: Понятовські, Жолкевські, Бучацькі тощо. Услід за ними на Україну потягнулися католицьке духовенство та дрібна польська шляхта, яка орендувала у магнатів землі, або ж наймалася до них на службу й також пригнічувала український народ. Орендатори доводили експлуатацію до небачених розмірів, щоразу вигадуючи нові побори й повинності.

Частина українських магнатів, боячись втратити свої величезні земельні володіння, почала приймати католицизм і вже на початку XVII століття ополячилася. Спільно з польськими феодалами вони продовжували ярмити український народ.

Ріст латифундій польських й українських магнатів на Україні особливо посилювався після постанови сейму 1590 року про розподіл пустель, «...що лежали за Білою Церквою, і всіх степових просторів на обох берегах Дніпра до московських кордонів»². Такий розподіл практикувався й раніше, сейм лише узаконив захоплення українських земель магнатами й офіційно дозволив польському королю роздавати їх «у довічне» користування заслуженим особам шляхетського стану.

Згодом почало широко практикуватися роздаровування українських просторів польським магнатам. Так, постанова 1609 року повідомляє: «Внесено було прохання до нас,— писав король Сигізмунд III,— від земельних послів, щоб ми за великі й криваві заслуги Валентія Олександра Калиновського, старости вінницького й брацлавського, пожалували йому на правах власності пустиню, що називається Умань і лежить в стар. Брацлавському в тих межах її, в яких вона завершується по своїх урочищах, на що ми даємо дозвіл»³.

Значні земельні володіння були захоплені Вишневецькими, Острозькими, Корецькими, Заславськими, Збараськими та іншими феодалами⁴. Плодючі угіддя України приносили їм величезні багатства. Шляхом загарбання земель й експлуатації українського народу багато з них ставали заможнішими навіть від польських королів. Французький інженер Гійом Левассер де Боплан, який перебував на службі в польського короля й проживав на Україні майже 17 років, писав, що цим магнатам «...не вистачає лише права карбувати монету, щоб стати справжніми монархами»⁵.

У результаті таких пожалувань, а також прямих загарбань до рук великих феодалів потрапляли величезні території. За короткий термін польський уряд роздав магнатам усю південно-східну Україну. Від сейму магнати отримували безмежні права на визискування населення дарованих земель: право на суд, збір повинностей і податків. Магнати перетворювалися в повних власників зі своїми військом, скарбницею, придворним штатом.

Коронні землі, тобто державні, роздавалися місцевим старостам у довічне володіння, або ж на два покоління. «Тут,— говорить Боплан,— немає інших ленів, аніж староств, тобто державних помість, які король віддає в управління дворянам»⁶.

Старостами призначалися великі магнати, котрих зобов'язували будувати замки, постачати їх гарнізонами, зброєю, боеприпасами. На весь час свого владування вони увільнялися майже від усіх державних податків. До рук старост переходили державні функції влади — суд, управління тощо.

Наприкінці XVI століття відбувається подальше зростання міст і внутрішнього ринку. На ярмарках Києва, Львова, Кам'янця, Ярослава, Володимира, Луцька у великій кількості збувалася продукція сільського господарства й місцевої промисловості. Сюди приганяли на продаж коней, волів, привозили хліб, шкіру, рибу, полотна, металеві вироби. Ярмарки та торги виникали і в менших містах.

Тоді ж зростає й експорт зерна та лісу до Західної Європи. Головними постачальниками стають Польща й Литва. Економіка України набуває виключного значення для королівської

Польщі. Феодалам доводилося пристосовувати своє натуральне господарство до зростаючих потреб ринку. З розвитком товарно-грошових відносин збільшувалися й витрати феодалів: з'явилися нові потреби, зросли запити на західно-європейські товари й предмети розкоші; більших витрат вимагало й утримання війська. Питання про збільшення прибутків набирало, таким чином, першорядного значення. Польські магнати посилювали панщину й збільшували оброк, закріпачували вільне населення. У багатьох місцевостях панщина почала досягати 4—5 днів на тиждень.

Окрім того, що селяни відбували важку панщину, їх змушували віддавати феодалам із свого господарства хліб, худобу, птицю, а також платити грошовий оброк. Одним словом, вони повинні були дарувати своєму панові все, що той забагне. У цілому в період панування шляхетської Польщі на Україні становище селян було не кращим, ніж у галерних невольників.

Ріст великого землеволодіння відбувався за рахунок подальшого захоплення селянських земель і розорення їхніх господарств.

Про важке становище селян у Польщі в XVI столітті яскраво писав польський публіцист Станіслав Ожеховський: «Влада над селянами у нас сувора, бо селянину не можна поскаржитися на свого, пана навіть при найвірогідніших утисках, а деякі пани такі жорстокі, що поводяться зі своїми селянами, неначе з худобою... Пани забирають у своїх селян землю, майно, а в деяких повітах продають їх, як худобу»⁷.

Посилення кріпосницького гніту закріплювалося державним законодавством. Артикули короля Генріха Валуа (1573 р.) і Третій литов-

ський статут (1588 р.) остаточно сформували кріпацтво. Згідно з литовським статутом селянин, який прожив на землі феодала 10 років, ставав кріпаком, а феодали отримували право розшукувати й повертати селян-втікачів упродовж 10 років.

Релігія також служила інтересам панівної експлуататорської верхівки. Особливо сильною була експансія католицької церкви, яка стала знаряддям пригнічення українського народу.

Селяни повставали проти кріпосницького й національно-релігійного гніту, іноді класова боротьба набирала гострого характеру. Це викликало скажене озлоблення магнатів і всіх королівських чиновників. Внаслідок шляхетська Польща не забарилася посилити гніт селян, застосовуючи до них найсуворіші заходи.

«Велике в Польщі,— писав шляхтич Старовольський,— шкуродерство старост й орендарів казенних маєтків, які накладають на убогих королівських селян всілякі повинності, роботу й податки, а деякі зі своїх власних ледь шкуру не здирають... Коли ж... розумніші селяни, сподіваючись на деяке поліпшення [свого положення], вперто захищають свої права і не перестають звертатися до двору з проханнями, вони негайно наказують їх убити чи втопити, манатки, якщо вони щось мали, [вони наказують] конфіскувати..., стверджуючи, що утопленик був бунтівником, розбійником, що він підтримував злочинські стосунки з прикордонними»⁸.

Українське селянство страждало й від безперервних феодальних міжусобиць, які призводили до нестійкого становища в країні. Це відбувалося, передусім, на селянстві. Суди були

завалені скаргами селян на поміщиків, поміщиків — на селян та один на одного. Ось кілька прикладів: шляхтич Євстафій Стиблій подав 1613 року в суд скаргу на Криштофа Намирича про те, що за наказом останнього урядник його помістя Стефан Радкевич із багатьма слугами та селянами (у кількості 80 озброєних людей) напав під виглядом татар на село скаржника, знищив селянські хати й пограбував їхнє майно, при тому селяни були жорстоко побиті й поранені⁹. 4 лютого 1604 року возний доносив про огляд вбитого, а також поранених і замордованих панами Шепевськими селян, котрі належали поміщикам Третьяку та Сингаївському¹⁰. Збереглася велика кількість скарг селян на поміщиків, які грабували й розоряли їх. Жителі королівського села Михалькова скаржилися на те, що королівський чиновник Ворона виснажував їх тюрмою і голодом¹¹.

Разом з посиленням експлуатації селян, з другої половини XVI століття феодали наступали на міста, навіть ті, що користувалися магдебурзьким правом¹².

Свавільля старост і воевод тут надзвичайно посилювалося. Вони втручалися в міське життя, захоплювали землі й посади в його самоуправлінні (яке часто зводили нанівець), грабували населення. Так, приміром, 1576 року овруцькі міщани повідомляли королю про те, що вони відмовилися «...насипати греблю в тамтешньому ставку й будувати млин, бо вони не зобов'язані це робити»¹³. У 1580 році житомирські міщани заявили, що урядник старости Чорториського, шляхтич Загоровський знищив королівську пільгу й примусив їх до роботи та небачених повинностей.

Старости й воєводи користувалися правом участі в управлінні й господарському житті міста. Навіть ті, що мали магдебурзьке право, не звільнялися повністю від влади старост і воєвод — за ними зберігалися поліцейські функції, право встановлювати такси на товари, стежити за мірами ваги тощо.

При цьому важливу роль відігравала та обставина, що кожний феодал, який намірявся збудувати в своєму маєтку замок для захисту від нападів татар і для залучення поселенців, отримував право звести його для вигод міста чи містечка. З наданням такого права пов'язувалася й передача власнику державного права верховного суду, збору повинностей і податків. Подібні привілеї одержувало багато магнатів: князь Вишневецький — для заснування містечка Олександрова на р. Сулі, Я. Бутович — для заснування м. Брусилова в Київському воєводстві, Г. Стрижевський — для заснування міста Янова в брусливському воєводстві, В. Шишкевич — для заснування міста Нов. Вишневець в тому ж воєводстві та інші.

Наприкінці XVI і на початку XVII століть у зв'язку із загальним економічним розвитком Придніпров'я тут зростає чисельність населення, відроджуються старі міста (Полтава, Переяслав, Пириятин, Лубни) і виникають нові (Лохвиця, Чигирин та інші).

Серед самого міського населення відбувається процес соціального розшарування. Заможна міщанська верхівка — крамарі, лихварі тощо — відокремлюються від інших прошарків. У кінці XVI століття у великих містах України — Києві, Львові, Володимирі та інших — вже існували такі аристократичні роди, як, приміром, Балики,

Серебковичі, Корнякти, Шольца-Вольфовичі... Завдяки своєму впливу й багатству вони захоплювали міські посади, які згодом передавали в спадок.

Торгівельне й економічне значення українських міст безперервно зростало. У зв'язку з посиленням товарно-грошових відносин в умовах феодального способу виробництва зростала тяга до господарської експлуатації нових, ще не освоєних, або ж мало освоєних угідь. Земля ще більше концентрується в руках окремих магнатів, посилюються феодально-кріпосна експлуатація селян і міщан, податки, повинності й сваволя королівських чиновників.

Соціальне закабалення супроводжувалося політичним безправ'ям і національно-релігійним гнітом українського народу, які особливо посилилися з другої половини XVI століття. Сільська й міська біднота з Волині, Поділля, Полісся, Галичини рятувалися від них втечами в мало заселені Брацлавщину й Подніпров'я, де приплив втікачів сприяв зростанню й територіальному розширенню козацтва. На кінець XVI століття в південно-східній Україні вже виникла значна кількість містечок, де проживало окремоне населення.

Поява козацтва на південному сході України сприяла економічному освоєнню величезних просторів України, розвитку на них сільського господарства й промислів. Важливим чинником цього явища було те, що вже сам факт існування вільного від кріпацької залежності козацтва доводив можливість обходитися без феодалів, що й справляло революціонізуючий вплив на закріпачене селянство і всі пригноблені маси.

Козаки, крок за кроком, освоювали нові землі, будували міста й поселення. Освоєння угідь, які фактично стали пустелями після татаро-монгольського спустошення, відбувалося в умовах жорстокої боротьби козацтва з турецько-татарськими агресорами з одного боку, й польськими магнатами — з іншого.

У 1591—1593 роках величезну територію (Київщину, Поділля, Волинь) охопило селянсько-козацьке повстання під керівництвом Криштофа Косинського. А 1594 спалахнуло нове — на чолі з Северином Наливайком, яке розповсюдилося майже на всю Правобережну Україну й тривало до 1596 року. Повсталі нещадно вбивали шляхтичів, палили їхні садиби і впроваджували козацький суспільний лад: вибирали зі свого середовища старшин, колегіально (на радах) вирішували всі справи. Хоча й це повстання було придушене панською Польщею, український народ продовжував боротися за своє визволення.

З кожним роком ширився визвольний рух, зростало і міцніло козацтво. Для боротьби із цією силою шляхетська Польща вдавалася до нових заходів, важливе місце серед яких відводилося католицькій церкві. Так, 1569 року до Польщі був прикликаний католицький орден єзуїтів. Спираючись на покровительство католицької Польщі, католицька церква почала захоплювати на Україні землі, православні церкви й монастирі, відкривати єзуїтські школи, утискувати православну релігію.

У 1596 році Сигізмунд III скликав у місті Бресті церковний собор, на якому була проголошена унія православної церкви з католицькою. Уніати визнали своїм проводирем рим-

ського папу й прийняли основні догмати католицької церкви, отримавши низку пільг.

Проголошення унії переслідувало виключно політичну мету. Польський уряд вважав, що для внутрішнього спокою в країні необхідна єдність віросповідань, особливо там, де безсильна влада не могла втримувати підданих у рамках «закону».

Сигізмунд III нав'язував українському народові унію, щоб встановити «...в єдиній неподільній Речі Посполитій злагоду, єдність та любов..., завдяки чому зберегти й зміцнити цілісність державного союзу»¹⁴, тобто щоб зміцнити панування шляхетської Польщі в Україні.

На спробу окатоличити Україну народ відповів рішучою боротьбою, у якій помітну роль відіграли й православні церковні братства. Один із представників православної церкви Г. Балабан говорив, що «...будемо доносити королю про ті кривди, які терпимо ми самі й народ православний від вищого католицького духовенства в містах і селах, особливо в тому, що нам забороняють відзначати свята за давнім нашим звичаєм, не дозволяють працювати в свята католицькі». Стосовно брудних махінацій уніатів у Римі, Балабан сказав, що все це спрямовано «...проти нас, нашої релігії, прав і вольностей наших...»¹⁵.

У першій чверті XVII століття в Україні продовжує зростати велике феодальне землеволодіння й посилюється кріпосницький гніт. У руках окремих польських й українських магнатів зосереджуються величезні земельні угіддя. Магнат Конєцпольський тільки в районі Південного Бугу володів 740 селами й 170 містечками. Острозьким належали 2760 сіл і 80 міст¹⁶.

Згадуючи про тяжку долю селян у тогочасній Польській державі, один із сучасників писав: «...Деруть з селянина шкуру в харчевні, на панському дворі, в церкві. Серце тріпоче, по тілу мурашки бігають, коли згадаєш про це рабство, яке [у нас] важче, аніж у язичників»¹⁷.

З ростом кріпосної експлуатації селян, яка у першій чверті XVII століття досягла небачених розмірів, почастишали втечі селян із західних областей України до південно-східних, де становище народних мас дещо відрізнялося. Тут основна частина селян продовжувала ще сидіти на «слободах», сплачуючи оброк землевласникам чи державі. А подекуди, особливо в місцевостях, що прилягали до степової зони, селяни взагалі не сплачували повинностей. Осідаючи на «слободах», вони отримували від землевласників пільги щодо повинностей на 20—30 років.

Боплан відзначає виключно швидкий темп освоєння земель південно-східної України. «Місцеве населення,— пише він,— присвятивши всі свої турботи благу... королівства, так далеко відсунуло його кордони й доклало стільки зусиль до обробітку пустель на своєму шляху, що зараз їхня надзвичайна родючість складає головне джерело доходів для... держави»¹⁸.

Однак життя тут не виправдовувало надій втікачів. Позбавлені засобів виробництва та існування, вони попадали в кабалу до шляхти, заможних міщан і козаків, зазнаючи не менш жорстокої експлуатації. Пов'язуючи втечу селян на південний схід і збільшення там кількості козаків з важким становищем селян у Польщі,

Зоппан пише, що їхні власники «...користуються безмежною владою не тільки над майном, але й життям своїх підданих; ось наскільки великі привілеї польського дворянства, яке живе інакше в раю, ніж тим, як селяни перебувають в рабстві у чистилищі. Таке рабство є головною причиною незчисленних втеч, відважні селяни збираються на Запоріжжі... Подібні втечі постійно збільшують склад запорозького війська...»¹⁹.

Приплив до південно-східних районів бідоля, що рятувалася від соціального й національно-релігійного гніту, постійно посилювався. Доведені до відчаю надмірною експлуатацією, свавіллям і насильством феодалів, народні маси гуртувалися в загони й переходили до козаків²⁰, у яких вони вбачали єдину надію на свій порятунок.

Згідно з даними Люстрацій 1616—1622 років помітне зростання «непокійного» козацького населення. У деяких старостах воно переважало. Їхня кількість збільшується з наближенням до степових районів України.

Деякі дані Люстрацій 1616 року:

Міста	Кількість господарств	
	«непокійних»	«покійних»
Біла Церква	понад 300	300
Корсунь	1300	200
Чигирин	4500	50
Канів	1500	150
Черкаси	800	150

До 1622 року навколо Білої Церкви появилoся до 35 хуторів. Люстрація відзначає, що в «хуторах живуть козаки», а в селах міщани Білої Церкви мають свої хутори, «...з яких не відправляють ніяких повинностей». У той же час у Київському старостві було 10 сіл, зайнятих лише козаками ²¹.

Запорозькі козаки займали велику територію й відчайдушно захищалися від посягань польських властей. Вони нехтували юрисдикцією старост і встановлювали свої закони. Ось як обурено відгукувався з цього приводу один із тодішніх депутатів польського сейму: «Ні магистратів у містах, ні старост, ні гетьманів не слухають, самі собі право встановлюють, урядників і старших призначають і у Великій Речі Посполитій ще одну Річ Посполиту створюють» ²².

Таким чином, Запорозька Січ стала прямою загрозою для панування шляхетської Польщі на Україні. Навіть захищаючись від турецько-татарських нападників, козаки не припиняли своєї боротьби з магнатською Польщею.

Про загальне зміцнення козацтва свідчить і той факт, що починаючи з 1607 року, і в наступні 1609, 1611, 1613, 1618, 1619, 1620 роки до сеймових конституцій включають статті, які безпосередньо стосуються козацтва.

На початку XVII століття польський уряд запобігливо вживав ще низку заходів, спрямованих проти зростаючого авторитету й військової могутності запорозьких козаків. Так, приміром, 1614 року коронний гетьман Станіслав Жолкевський посилав універсал до ротмістра королівських військ, в якому наказує бути готовими до боротьби із запорожцями, не давати

останнім приводу для зіткнень, не дратувати їх і повідомляє, що для мирних переговорів до козаків відправлені королівські комісари²³. Згодом під Житомиром між польськими комісарами й козаками була укладена угода, згідно з якою козакам заборонялося гуртуватися, вести війну із сусідніми країнами, здійснювати походи на Чорне море, а також їх зобов'язували коритися старостам, панам та дотримуватися їхньої юрисдикції. У наступні роки аналогічні переговори систематично відновлювалися.

Безперечно, козаки не погоджувалися з такими угодами й універсалами, тож їхні заворушення посилювалися, рух зростав, а нищення панських маєтків набрало масового характеру.

З цього приводу сучасник подій, польський публіцист Пальчовський у своїй книзі «Про козаків — знищити їх чи ні?» дійшов висновку, що «...знищувати козаків нечесно, даремно й неможливо». Свої міркування автор обґрунтував: «Нечесно, бо це означає виконати вимогу недруга-турка знищити християн, тоді як Україна при дворах європейських вважається єдиним заслоном для християнства; даремно: якщо не будемо мати сусідами козаків, то будемо мати сусідами турків і татар. Що краще? Неможливо: якщо при королі Стефані хотіли знищити козаків, та відклали намір за неможливістю, а тоді було їх значно менше, ніж тепер»²⁴. Подібні міркування не були поодинокими. Вони відбивали погляди про запорозьких козаків, що вже склалися на цей час у правлячих колах Польщі.

Усвідомлюючи, якою загрозою для їхнього панування на Україні стало зміцнення Запо-

розької Січі, магнатська Польща вдається до нових заходів.

Так, щоб встановити контроль над козацтвом і водночас використати його в боротьбі зі своїми ворогами, вона приймає частину козаків на державну службу. В 1572 році із числа найзаможніших були записані до реєстру й отримали назву реєстрових 300 козаків. За службу вони одержували від польського уряду платню й деякі привілеї: верхівка козацтва — значні земельні наділи, а рядові — право користуватися вже освоєними ними землями. Реєстрових козаків зобов'язували нести охоронну службу по захисту кордонів від нападів турків і татар, приймати участь у державних військових походах, а також намагалися використати їх у боротьбі проти народних мас України, зокрема втеч селян на Запоріжжя.

Однак, всупереч волі магнатської Польщі швидко зросло число вільного, нереєстрового козацтва, яке перетворилося в могутню військову силу того часу. Запорозька Січ стала для нього не лише організаційним, але й духовним центром у боротьбі з усіма поневолювачами, а козацтво — новим, надзвичайно специфічним і небаченим в історії інших країн соціальним явищем.

На кінець XVI століття запорозькі козаки починають відігравати помітну роль у міжнародних відносинах, особливо в стосунках з балканськими країнами, Туреччиною, Кримом і Польщею.

Європейські імператори шукали з козаками військового союзу проти турків. У 1593 році з ними зустрічається папа Климентій VIII. Під час війни між Туреччиною й Австрією в пошу-

ках союзників до них звертався австрійський імператор Рудольф II. З цією метою 1594 року до Запоріжжя була спеціально споряджена дипломатична місія на чолі з Еріхом Лясотою. Останній дуже високо відгукнувся про запорозьких козаків. Організованість, дисципліна, суворі порядки на Січі здивували його. Усвідомлюючи зрослу силу Запорозької Січі, він вважав за необхідне для Австрії «...заручитися дружбою цієї громади, яка не тільки користується величезним авторитетом на Україні..., але на яку задивляється й вся Польща»²⁵.

Безсумнівно, на кінець XVI століття українське козацтво становило величезну військову силу, здатну організовано виступити проти султанської Туреччини й вести з нею тривалу війну. На той час воно мало досить міцну організацію, гуртуючим центром якої була Січ. На чолі всього війська стояв гетьман. У його руках зосереджувалася військова, адміністративна й судова влада. «Верховна влада над військом,— говорить Я. Собеський, який знав всі сторони діяльності козаків,— належить гетьманові, який носить палицю як символ своєї гідності...»²⁶. Гетьман командував запорозьким військом, затверджував вибраних старшин і поділ угідь між куренями, виносив смертні кари, зносився з іноземними державами.

Вищим військово-адміністративним органом Січі була Рада, перед якою гетьман звітував про свою діяльність. У громадських справах гетьман «...нічого не може вирішити без так званої військової ради»,— повідомляє Г. Боплан. На раді, згадує інший очевидець, для виборів гетьмана «...збираються всі старі полковники й старшини, які користуються повагою

серед козаків, кожен подає голос на користь того, кого вважає найздібнішим і той, хто отримав найбільшу кількість голосів, вважається вибраним»²⁷.

На свій час запорожці були добре озброєні. Це визнавали й сучасники. Собеський з гіркою відзначає: «...якщо б і польське військо було так само добре озброєне, то могло б помірятися з однією із сильних у світі піхот»²⁸. Озброєння козаків складалося із рушниць, пістолів, шабель, списів; використовувалися також луки, кинджали, ножі. Рушницю мав кожний козак. Була в Січі й артилерія — легка й рухлива. Запорозькі козаки самі будували флот, виготовляли зброю, добували селітру для пороху. Серед козаків зустрічалися люди найрізноманітніших професій, досвідчені в усіх життєво необхідних ремеслах, зокрема: теслі, що вміли зводити як будинки, так і судна, екіпажні майстри, ковалі, зброярі, чинбарі, кравці тощо. Вони вміли також обробляти землю, сіяти, жати й випікати хліб, готувати їжу²⁹.

На важливих напрямках, по яких, здебільшого, нападали турки й татари, козаки вартували. Правда, великих і міцних укріплень вони не мали, однак досить добре вивчали й знали військові прийоми своїх ворогів і протиставляли їм своє військове мистецтво й тактичні прийоми. Для попередження про небезпеку козаки виставляли «бікети» («бекети»), готували «редути», «фігури» й «могили».

«Бікетами» називали пограничні роз'їзди на південних і південно-східних кордонах України, передусім біля Придніпровського й Бузького лиманів. До їхніх функцій входило повідомлення на Січ військових даних, здебільшого про

пересування противника та його заходи. «Редуги» являли собою приміщення для вартових постів. Їх ставили вздовж лівого берега Дніпра на відстані 10 або 20 кілометрів один від одного (залежно від рельєфу місцевості), з таким розрахунком, щоб з одного на інший можна було сигналізувати.

Для швидкого повідомлення про раптовий напад військ султана й орди хана використовували «фігури» — ряд обсмолених і певним чином складених бочок, що виконували роль сигналу. При раптовій появі противника козаки запалювали (залежно від ступеня небезпеки) одну, дві чи три фігури, розташовані на віддалі до 0,5 кілометра, і в такий спосіб забезпечували швидкість як передачі сигналу, так і організації відсічі ворогу.

«Могилами» називали кургани, земельні насипи, рови й старі могили, які служили для спостережень за підготовкою і просуванням ворога. Козаки вдосконалювали ці засоби захисту, споруджуючи вали та інші штучні укриття, за якими встановлювали гармати. Помітивши татар чи турків, вони гарматним пострілом попереджували всю лінію й навколишнє населення про появу ворога. Усі ці заходи козаків служили інтересам всієї країни. Нашестя турків і татар на Україну було частим явищем, тому кожний, хто здатний був носити зброю, не виходив без неї з дому, оскільки в будь-який час міг потрапити в небезпеку.

У деяких містах України були спеціальні споруди з бійницями. Про одну з них, в Прилуках розповідає Еріх Лясота: «Місто це оточене прекрасними просторами й родючими полями та нивами, серед яких розкинуті самотні маленькі

і дивні будиночки з бійницями, в яких знаходять порятунок селяни, зненацька захоплені татарами, і захищаються від них; для цього кожен селянин, виходячи на польові роботи, завжди має рушницю на плечі й шаблю чи тесак біля пояса, бо вони досить часто зазнають нападів татар і майже ніколи не бувають безпечні від них»³⁰.

Питання захисту кордонів України від нашествия турків і татар мало важливе значення і для Польщі. Однак польський уряд цією проблемою не займався, а головним чином, турбувався про своє збагачення й благополуччя. Магнати — Вишневецький, Жолкевський, Острозький та інші, які поселилися на українських землях, байдуже ставилися до долі місцевого населення. Згадуючи про українські землі, що зазнавали з боку турків і татар безперервних руйнувань і пограбувань, один із сучасників писав: «Взагалі ця нещасна країна страждає від східних варварів неначе скала від морських хвиль...»³¹.

Перед лицем жорстоких і підступних недругів Україна була представлена сама собі, полишена напризволяще. Про це свідчить і стан українських замків, і дані Люстрацій 1570 року. Візьmemo, для прикладу, Київський замок. Він був дерев'яний, обмащений глиною, мав 7 веж, 177 городень. Усі будови всередині знаходилися в непридатному стані. Склади для озброєння й продуктів пустували³². Для захисту країни від нашествия велике значення мали Черкаси, Кам'янець, Біла Церква, Житомир. Але й вони знаходилися в поганому стані.

У 1592 році київський воевода князь К. Острозький говорив на сеймі «...про дуже поганий

стан міста й замку київського та білоцерківського», при тому вказував на те, що Київ не має ні укріплень, ні оборонних засобів³³. У 1622 році стан черкаського та інших замків України не поліпшився.

Ці факти свідчать про те, що ніяких державних укріплень на Україні не існувало. Тому турецько-татарські агресори часто нападали на Україну й приносили її народу незліченні біди. Байдуже ставлення магнатської Польщі до долі України (хоч вона була її житницею) пояснюється, головним чином, такими причинами: у боротьбі проти Російської держави шляхетська Польща шукала союзу з Туреччиною й Кримом. А її зміцнення «...явно порушило політичну рівновагу в Східній Європі й загрожувало не тільки Туреччині, але й Польщі. Об'єктивні політичні інтереси змушували польських королів не тільки ухилятися від участі в анти-турецьких лігах, але навіть спиратися на союз з «ногайством» проти Московської держави. Крим і шляхетська Польща були природними союзниками в боротьбі з Московською державою»³⁴. Королівська Польща розглядала Україну як державу, яка повинна була захищати власне польські землі від нашествия турків і татар, зваливши всю ношу агресії на свої плечі. З цього приводу Боплан писав: «Ця знову завойована держава (йдеться про Україну,-авт.) нездоланна у захисті проти могутності турків та жорстокості татар і є міцною перепорою, здатною зупинити їхні безперервні, спустошливі набіги; вороги часто бувають здивовані, натикаючись на істотну причину своєї ганьби й поразки в тій провінції, яка завжди відкривала їм шлях до перемоги»³⁵.

Таким чином, турецько-татарські набіги мало загрожували політичним центрам шляхетської Польщі і не завжди зачіпали власне польські землі, а страждання українського народу аж ніяк не хвилювало польський уряд.

Український народ вписав славетну сторінку своєї історії в нерівну й жорстоку боротьбу з нашествиям турків і відіграв значну роль у їхньому розгромі. У цій боротьбі важливу роль відіграли славні запорозькі козаки, які не тільки вистояли перед цією грізною силою, але й першими зі зброєю в руках з'явилися під стінами Оттоманської імперії, вселяючи страх і тривогу в серця її вершителів, а також розгромили величезну сухопутну армію чванливого султана Османа II. Якщо при Лепанто 1571 року турки, зазнавши поразки від з'єднаного іспано-італійського флоту під проводом Дона Хуана, втратили свій флот, то 1621 року під Хотиним вони разом з татарами, зазнавши поразки від з'єднаного козацько-польського війська, втратили свою величезну сухопутну армію і разом з нею престиж своєї могутності.

ТУРЕЧУННА НАПЕРЕДОДНІ ХОТИНСЬКОЇ ВІЙНИ

продовж XVI—XVII століть Туреччина проводила відкриту експансіоністську політику в Східній Європі, на Кавказі та Ірані. Тільки з Польщею вона знаходилася в стані двох воєн: Цецорської (від назви села Цецора, що поблизу м. Ясси в Румунії,— авт.) та знаменитої Хотинської, у яких її військовим союзником виступав кримський хан із своїми численними ордами.

Агресивна політика Туреччини мала глибоке коріння, закладене в її соціально-економічному розвитку. Першоосновою цієї «розбійницької держави» служило невеличке ленне володіння в районі Сегюта — між Біледжіком й Ескішехіром. Скориставшись слабкістю Візантійської імперії, а також сусідніх невеликих еміратів (князівств), що утворилися на руїнах сельджуцької держави, перші беї й султани почали здійснювати свої загарбницькі плани.

Це був час, коли в країнах Західної Європи не було централізованих держав.

За короткий термін туркам вдалося підкорити навколишні території. Дрібні й слабкі феодалні країни Азії та Європи, що страждали від внутрішніх протиріч, не могли протистояти їхнім розбійницьким ордам, бо не мали організованої армії. Лише через 122 роки після згуртування яничарів (1326 р.) була створена французька піхота (1448 р.).

18 квітня 1453 року султан Махмед II Фатіх (ель-Фатіх арабською мовою — завойовник, — авт), спустошуючи й знищуючи все на своєму шляху, з'явився з величезним військом і флотом перед беззахисною візантійською столицею Константинополем. Знищене вогнем й мечем місто 29 травня 1453 року здалося. Незабаром турки зробили його своєю столицею.

До їхніх рук, таким чином, потрапили важливі світові стратегічні й торговельні шляхи середньовіччя. Взяття Константинополя мало для загарбників величезне значення, оскільки він став мостом для вторгнення в Європу. Цього не заперечують і турецькі історики. «Захоплення Стамбула турками, — пише автор «Таріхі», — у той час означало поразку всього християнського світу перед Туреччиною».²

Відтоді турки не знали жодних перепон у здійсненні своїх загарбницьких планів. Сп'янівши від легких перемог і перетворивши всю країну на військовий табір, османи готувалися до нових походів. Із захоплення Константинополя починається смуга зміцнення Туреччини й перетворення її в могутню військово-феодалну державу.

В агресивних планах турків проти країн Схід-

ної Європи значне місце посідало Кримське ханство, поставлене у васальну залежність 1474 року. Захопивши його, Туреччина отримала можливість здійснювати вільне судноплавство в басейні Чорного моря, а її військовий і торговий флоти придбали нові бази і порти. Велике значення для неї мали й економічні ресурси Криму.

У результаті загарбань на Чорному морі й Балканах турки оволоділи гирлами рік Дунаю, Дністра, Дніпра, Дону й намагалися захопити гирло Волги.

Найвищого ступеня свого розвитку Османська імперія досягла в XVI столітті. Її панування поширилося на величезну територію, що лежала на межі трьох материків — Азії, Африки та Європи. Країна становила конгломерат багатьох пригнічених народів, що стояли на різних рівнях соціально-економічного розвитку. До Турецької імперії ввійшли: Греція, Болгарія, Сербія, Угорщина, Албанія, Македонія, Фракія, Молдавія й Валахія, північне побережжя Чорного моря до Кубані й частина східного, південна Грузія, вся Мала Азія, Ліван, Сирія, Палестина, Месопотамія, Аравія, частина Вірменії й Курдистану, Тріполітанія, Кіренаїка, Алжир, Туніс, Єгипет.

Панування турків трималося на основі дисципліни й Османська імперія була єдиною дійсною військовою державою середньовіччя, організованою на демократично-деспотичних засадах.

На рубежі XVII століття з'явилися симптоми занепаду цієї могутньої країни середньовіччя, однак не можна погодитися з твердженнями

деяких дослідників, що саме тоді розквіт імперії змінився її занепадом.³

Великі туркологи Н. Смирнов,⁴ А. Міллер⁵ й А. Тверитинова⁶ абсолютно вірно стверджують, що початок занепаду Османської імперії припадає на кінець XVI — початок XVII століть. У цілому ж, слід зазначити, вона була ще сильною державою і в середині XVIII століття.

Історична література (як європейська, так і східна), хоча й намагається знайти причини, які призвели до падіння могутності турецької держави, все ж залишила цю проблему в своїй основі невирішеною.

Із російських орієталістів XIX століття вивчення цього питання займався В. Смирнов⁷. Але й він не зміг встановити дійсних причин занепаду Османської імперії.

Спроба пояснити економічний й політичний занепад Туреччини розвитком корупції, прагненням збагатитися, втручанням жінок у державні справи, приходом до влади малолітніх й слабоумних султанів, самоправством державних чиновників, порушенням давніх законів, яких дотримувалися попередні правителі⁸, також не дають відповіді на порушене питання. Безумовно, усі ці фактори послаблювали імперію, але не були причиною її краху, скоріше — наслідком більш глибокої економічної кризи османської держави. Тож, початок падіння могутності турків необхідно шукати в економіці, занепад якої призвів до послаблення військової могутності, та в політичній структурі країни.

Як відомо, на чолі турецької держави стояв султан. Уся імперія вважалася його власністю, а її населення — «рабами султана». Імперією правили представники феодальної знаті, інтере-

сам якої підпорядковувалася вся політика султана. Значну роль в житті країни відігравало й вище мусульманське духовенство. Вся країна поділялася на провінції — ейялети, очолювані бейлербеями, призначеними султаном. У воєнний час вони вважалися командуючими військами на своїй території.⁹

Кожний ейялет, у свою чергу, поділявся на певну кількість областей, що називалися санджаками й правилися санджакбеями. Врешті, кожний санджак розпадався на так звані зеамети (наділи, що давали до 10 000 акче) і тимари (феодальні володіння, які приносили до 20 000 акче річного прибутку).¹⁰ Кількість тимарів і зеаметів залежала від території й чисельності населення даного району.

Землі Туреччини поділялися на три основних категорії: державні, вакуфні і приватновласницькі. Державні, в свою чергу, складалися з трьох нерівних частин, які належали царюючому дому, державній скарбниці, а також ті, що роздавалися державою на правах ленних пожалувань. Остання, найбільша частина, відігравала важливу роль для держави. Ленниками були представники феодально-військових кіл, тісно пов'язаних з правлячою верхівкою країни. Усі призначені посадові особи отримували наділи. Після зміщення з посади ділянки поверталися назад до фонду державних земель.

Власники тимчасових ленних наділів не мали права їх продавати, передавати й відчужувати. Вони роздавали свої наділи (лени) селянам, які належали до певного тимара чи зеамету на правах «тапу». Як визначає А. Тверитинова, це — «...певна форма феодальної залежності селянина від ленного власника, в силу якої пер-

ший зобов'язаний обробляти відведену йому ділянку землі й сплачувати певні податки своєму феодалу». ¹¹ На отримані від своїх ленів прибутки власники тимарів й зеаметів озброювали й забезпечували державу воїнами.

Наприклад, у Румилійському ейялеті, в якому нараховувалося 914 зеаметів й 8360 тимарів, кількість воїнів сягала до 33 000 чоловік, у Боснійському (389 тимарів і зеаметів) число кавалеристів сягало 3000 осіб. ¹²

У такий спосіб організоване військо складало основу військової могутності турецької держави. Більша частина його брала участь у війнах і походах. Тимари і зеамети переходили в спадщину тільки по чоловічій лінії. Нащадкам, як і їхнім батькам, не дозволялося продавати і передавати отриману спадщину. Їх також зобов'язували нести військову службу. При відсутності спадкоємця тимари чи зеамети поверталися у власність держави. Лише в окремих випадках султани віддавали певним особам тимари в «мюльк», тобто у власність. ¹³

Вакуфні — це землі, даровані державою або окремими власниками мечетям на благодійні заходи. Фактично ці землі складали основну матеріальну базу духовенства. Отримуючи значні прибутки з неї, священнослужителі перетворювалися у великих феодалів.

До категорії приватновласницьких входили також землі, що належали окремим особам. Вони вільно переходили у спадок і могли відчужуватися за розсудом їхнього власника. Але їхня питома вага в загальній системі землеволодіння майже до кінця XVI століття була неоднозначною. Кількість приватних земель почала зростати з початком розкладу системи

ленних володінь. З одного боку, феодали почали присвоювати землі, жалувати їм в лен, з іншого — значна кількість земельних угідь шляхом купівлі перейшла до рук представників торговельно-лихварського капіталу. Тимари й зеамети діставалися у власність осіб, непричетних до військової служби, і військово-ленна система поступово втрачала своє попереднє значення.

З початком занепаду імперії почала зростати кількість податків і платежів, якими обкладалися усі види господарської діяльності та майна. Збори з селян, державних і султанських земель проводилися фінансовими чиновниками, званими дефтердарами. Із підданих держави стягували чотири «законних» податки: десятина з мусульманського населення; закят — щорічна мусульманська подать ($1/40$ частина річного прибутку на майно); харадж — податок із немусульманського населення імперії, який стягували двома способами — з ділянки землі й урожаю з неї (формально він дорівнював десятині, але стягували до половини урожаю, додаючи поземельний податок); джиз'є — подушний податок з немусульманського населення.

Ріст обмінних операцій і зміцнення товарно-грошових відносин спонукають феодалів викачувати за рахунок землі якнайбільше прибутків і перетворювати отримані натуральні податки в гроші. У них з'являється зацікавленість не тільки у фіскальній, але й господарській експлуатації землі. Внаслідок цього посилюється велике феодалське землеволодіння, до якого прилучається й торговельно-лихварський капітал. Військові лени перетворюються у вотчини, які не пов'язані ні з відбуванням військової

служби, ні з будь-яким іншим обов'язком перед державою.

На кінець XVI століття в Туреччині розповсюджується відкупна система стягування податків, згідно з якою уряд продавав право збору податків у цілих провінціях, віддаючи селян у розпорядження жадібних відкупників.

Внаслідок впровадження цієї системи основний тягар всієї феодалної системи впав на плечі селян, а сама Османська імперія вступила в смугу фінансової кризи. Та все ж у пошуках виходу із неї уряд продовжував віддавати державні землі відкупникам. Це призвело до розладу й розорення господарського життя, послабило військову міць держави, а лихварський капітал проник в усі пори феодалного землеволодіння, підірвавши його підвалини. Таким чином, військово-ленна система землеволодіння, що складала економічну основу Османської імперії, під впливом лихварського капіталу почала руйнуватися.

У зв'язку з розкладом системи ленних володінь зростала кількість приватно-власницьких земель. Тягар військово-феодалної системи Османської держави ставав непосильним. Жорстока експлуатація народних мас як феодалами, так і духовенством, незчисленні податки, дорожнеча життя і політичне безправ'я народу посилювали в країні масове невдоволення.

На рубежі XVII століття вся країна була охоплена повстаннями. Про найбільше з них — Кара Язиджі-делі Хасана — можна довідатися з уже згадуваної спеціальної розвідки А. Тверитинової, у якій дослідниця повідомляє: «Невдоволення султанською владою, що охопи-

ло народні маси Османської держави, із краю в край виливалося у могутнє повстання під керівництвом Кара Язиджі... Зворушення повсюдно продовжувалися у вигляді численних спалахів упродовж всієї першої чверті XVII століття».¹⁴

Хоча це та багато інших повстань були жорстоко придушені, все ж вони до основи похитнули деспотичний режим султанату.

Втрачаючи військову могутність, турки, водночас, позбувалися й своєї ролі світового страховища, до того ж, у цей час у Європі почався процес капіталістичного розвитку, централізації й зміцнення держав.

У цих умовах єдину надію Туреччина поклала на свого васала — Кримське ханство, яке було напівсамостійною державою, але відіграло велику роль в системі Османської імперії. Турецький уряд всіляко намагався тримати його в покорі. Це було нелегке завдання. Не завжди допомагали туркам їхні гарнізони в Криму й призначені там хани. А з часу взяття Криму до приєднання його до Росії (1783), турецький уряд призначав там 43 хана.¹⁵ Щоб упокорити Крим, турецькі султани завжди тримали біля себе братів чи синів кримських ханів, яких могли будь-коли посадити на ханство.

Наявність значної кількості тимарів й зеаметів у Криму забезпечувала туркам можливість утримувати там велику кількість військ. Так, приміром, кафійський ейялет поділявся на 554 тимари й зеамети.¹⁶ Окрім Кафи, в турецькі володіння потрапили ще й: Керч, Єнікала, Перекоп, Мангуп, Інкерман, Балаклава. Це були так звані султанські міста, в яких турки споруджували фортеці, тримали гарнізони, жорстоко

експлуатували народні маси.

Ахмед Расім-ефенді, характеризуючи турецькі власті того часу, писав: «...наші державні мудреці... переконані, начебто перший і святий обов'язок мусульманського народу — знищувати всіх невірних земної поверхні, або ж... користуватися всякими випадками, щоб скрутити шию ворогу й навчити пошануванню». І далі: «...Цю державу мечем добуто й тільки мечем можна підтримати. У нашого правовірного султана зоря високо, мужі хоробрі, шаблі гострі...».¹⁷

Політична історія Кримського ханства з часу утвердження над ним верховенства Оттоманської Порти формувалася й протікала на основі постійного намагання татар до повної самостійності й самобутності — з одного боку й бажання турків із якнайменшими для себе труднощами зберегти за собою верховенство над Кримом — з іншого.¹⁸

Після встановлення турецького панування над Кримом політична рівновага в Східній Європі порушилася; над її країнами нависла постійна загроза турецького нашествя. Не випадковий той факт, що Кримське ханство стало одним із вузлів, навколо якого вперше заплутується безконечне східне питання. Своїми загарбаннями російських й українських земель та побережжя Кавказу турки роз'єднали слов'янські землі. Вони погрожували економічним і політичним центрам держав Східної Європи. Роль Криму як стратегічної бази зростала.

Перетворений у військовий табір, Крим мав велику кількість фортець. Головна увага спрямовувалася на зведення укріплень у гирлі Дніпра. Важливі військові бази концентрувалися

також на перешийку. Тут, особливо в районі фортеці Ферах-Керман, знаходився центр ханських військ. Разом з фортецею Ором, Ферах-Керман була першим вартовим пунктом півострова й сухопутної станції на шляху до материка.

Окрім слабо розвинутого землеробства й тваринництва, якими займалася незначна частина населення, усі види діяльності кримських татар періоду середньовіччя підпорядковувалися інтересам загарбницьких війн. Спустошливі набіги на ослаблені сусідні країни й полонення частини населення були для татар звичайним явищем.

Україну східні варвари розглядали як постійне джерело свого збагачення. Упродовж XVI—XVII століть вони систематично грабували її.

Насильне захоплення татарами й турками мирних жителів України в «ясир» — загальновідомий факт. Письмові джерела свідчать про нечуване (навіть для того часу) винищення татарами й турками українського народу. Так, 1516 року татари напали на Україну-Русь й забрали звіттіля в неволю до 5 000 чоловік, а 1537 року — 15 000 мешканців Волині. Полонили дітей і жінок, молодих і похилого віку, одним словом — усіх, незалежно від віку й статі.

Блез де Віженер, якому доручали скласти «Опис польського королівства і порубіжних з ним держав», повідомляє, що татари величезними групами проникали на територію України й «...встигли пограбувати край на просторах понад 100 миль довжиною й 30 — шириною до міст: Кам'янця, Галича, Дунаєвців і ще далі, захопивши понад 40 000 полонених...»¹⁹. Посол німецького імператора в Москві Герберштейн (1517—1527), вказує на 80 000 загнаних в

«ясир» із Московської держави²⁰.

Інший сучасник передає зміст однієї бесіди, що також яскраво підкреслює невольницьку долю українського народу: чоловік, «...який постійно бачив безліч наших людей, гнаних туди, запитував у нас: чи ще залишилося скільки-небудь людей у нашій країні, чи їх уже зовсім немає? А також, звідкіля береться така їх кількість? Так ці грабіжники мають завжди достатньо рабів не тільки для торгівлі з іноземцями, але й для задоволення у себе вдома своєї жорстокості чи примхи».²¹

Усі ці приклади свідчать про масовий характер вигнання татарами і турками людей із українських та російських земель. Однак окремі факти не можна визнавати повністю достовірними. По-перше, сучасники могли перебільшувати їх під впливом жаху, навіяного частими й спустошливими набігами турків і татар; по-друге, можливо вони у такий спосіб намагалися спонукати уряд до рішучих заходів щодо захисту країни від агресії східних варварів.

Після кожного походу на слов'янські землі султан зобов'язував кримських ханів віддавати йому у вигляді обов'язкової данини близько 20 відсотків невольників, з числа яких затим відбиралися «дарунки» візірам, хану, гізларам й деяким іншим придворним. Решту продавали в рабство. Головними торговельними містами по продажу невольників були Кафа й Константинополь. До останнього, як пише С. Соловйов, причалювали: «...по три-чотири кораблі щоденно, наповнені руськими невольниками; на торгових майданах міста стояли священники й монахи, юнаки й дівчата, яких гуртом відвозили до Єгипту на продаж».²²

Внаслідок об'єднання турецьких і татарських сил Крим перетворився в невольничий ринок, що забезпечував рабами країни Сходу. Війни для турків стали джерелом збагачення, а військова справа — священною. Хто хоче бути «знатним» і «багатим», той «повинен бути військовим» — так виховували турки своїх дітей упродовж віків. Тож, пограбування й нечуване звірство по відношенню до мирного населення підкорених країн не були витівкою окремих осіб чи військових частин, а становили особливий режим, заздалегідь передбачуваний й заохочуваний турецьким урядом. До того ж, в основі реакційної ідеології турків і татар лежав Коран (Аль-коран) — священна книга ісламу.

Іслам, як відомо, виник в VII столітті нашої ери в Аравії. Його засновником був представник феодално-купецької знаті Мухамед, який використовував іслам для об'єднання арабських племен й утвердження своєї влади. Іслам відзначався крайньою жорстокістю й використовувався арабськими властями в загарбницьких війнах, які велися під знаменом «Джахат» («священної війни») за торжество віри проти невірних. Під гаслом «священної війни» арабські завойовники вогнем і мечем насаджували іслам серед поневолених народів.

З моменту своєї появи іслам як релігія різко відмежовував своїх послідовників від інших народів, які його не приймали. Перших коран називає «мусульманами», других — «куффарами», або «каферами» (невірними). Весь світ він поділяє на два ворожі табори: «Дар-уль-іслам», тобто «світ ісламу» і «Дар-уль-харб» — «світ війни», куди відносить усі народи, що не прийняли ісламу. Мухамед заповідав своїм по-

слідовникам вести проти «невірних» безпощадну війну.

З виникненням ісламу пов'язане утворення халіфату — феодально-теократичної держави арабів. Халіфа вважали «намісником посланця божого», «намісником пророка». Він поєднував у собі всю вищу світську й духовну владу. На початку XVI століття турецькі завойовники, намагаючись використати іслам для прикриття й виправдання своєї загарбницької політики, розширення й зміцнення Османської імперії, скинули владу арабських династій й перенесли халіфат до Туреччини. Турецький султан був оголошений халіфом і, таким чином, відтоді вважав себе намісником бога на землі.

Як відомо, первісна торгівля зародилася внаслідок війн й грабунків. Тому аллах виступає, передусім, як натхненник грабіжницьких війн проти «невірних». Коран оголошує їм безпощадну війну, хоча він допускає можливість тимчасових мирних зносин з ними — не більше, ніж на чотири місяці. По закінченні цього терміну Коран вимагає від своїх послідовників убивати «невірних».

Ставлення до полонених встановлювалося Кораном згідно з інтересами ісламу, які вимагали розширення торгівлі й ринку. Тому спочатку пробували привернути «невірних» до ісламу. У випадку невдачі пропонувалося знищувати їх, або перетворювати в рабів. Коран заохочує вбивства й грабунки «невірних», обіцяючи своїм послідовникам здобич — голови й майно переможених, їх дружин та дітей.

Учення Корану лягло в основу пізніше сформованих реакційних теорій пантюркізму й панісламізму, які пропагували об'єднання всіх му-

сульман під владою Туреччини. Воно служило економічним, політичним і військовим інтересам турецько-татарських загарбників.

Кятіб Челябі, характеризуючи одну із добре підготовлених атак турків у період Хотинської війни проти запорозьких полків і польського війська, називає її «наступом військ ісламу на табір противника».²³ Взагалі Челябі рідко використовує слово «турки» чи «татари», замість них вживає терміни «іслам», «світ ісламу», а щодо противника — «кафери». Тому не важко зрозуміти, чому турки й татари так старанно затушовували значення слів «невільник», «полонений» і «кафер».

Були дві категорії людей, які потрапляли до турецької неволі: насильно загнані й військово-полонені. Останніх завжди було менше. Східні агресори свідомо плутали їх, оскільки це відповідало класовим інтересам панівної верхівки імперії²⁴.

Отже тривалий час Україна разом з іншими слов'янськими державами зазнавала грабежів, руйнації. Завойовники ні перед чим не зупинялися. Вони люто нищили історичні пам'ятки, міста й села, при тому деякі з них по кілька разів. Лише з кінця XVI століття, у зв'язку із зміцненням військової могутності України, турки й татари вже не могли безкарно піддавати Україну грабунку й руйнації, а її народ — винищенню. Основною перепорою на ворожому шляху стало запорозьке козацтво.

з Польщею. Антипольські настрої в середовищі військових і особливо поміж яничарами зростали день від дня. У Туреччині робилися великі витрати на воєнні готування і збільшення армії. Тим часом Осман II наслав на Польщу татар.

Першим здійснив похід Кантемір-мурза зі своїми білгородськими татарами. Услід за ним на польські володіння посунули орди кримських татар на чолі з Калгой Девлет-Гіреєм. Напад татар на польський табір під Кам'янцем не мав успіху, зате татари півтора місяця спустошували великі території під Вінницею, Баром, Тернополем, Синявцем, Дубнами і Львовом.¹

У 1618 році на зібраннях сейму обговорювалися питання внутрішнього й міжнародного становища Польщі. Зазначалося, що головна небезпека походить з боку турків, татар і почасти від українських козаків.

До Польщі прибув перський посол (після укладання перемир'я з турками), який повідомив польським державцям, що шах Аббас має намір продовжити війну з Туреччиною і просить для допомоги 12 000 козаків. Польський уряд не відгукнувся на цю пропозицію. Річ Посполита складала проекти мирних угод з Туреччиною і Кримом. Для переговорів до Стамбула був направлений Петро Ожга, до Криму — Олешко. Але спроба укласти мир не вдалася...

Набіги татар на Польщу почастишали. Особливо посилилися вони в січні та квітні 1619 року. Через рік після укладання миру з Персією Туреччина вирішила розпочати війну з Польщею. Двірські кола переконували султана в необхідності її пришвидшення. Іскандер-паша залякував Османа II морським походом козаків на

300 чайках.² Турки боялися, що запорозькі козаки примусять їх поміняти плани й термін початку війни.

Польський уряд сподівався, як і раніше, на мирне врегулювання стосунків з Туреччиною. До Константинополя послали Отфіновського, але султан відмовився навіть прийняти його. У Криму з тією ж метою знаходився Олешко. З ним повелися ще гірше — затримали як бранця.

Тільки тоді у Польщі зрозуміли, що йдеться до війни. Станіслав Жолкевський розпочав до неї готуватися. Проте шляхетська Польща не мала ні часу, ні можливості зібрати велику армію. На допомогу запорожців Польща не розраховувала, бо усі заходи останніх літ спрямовувалися проти козаків. Вони відштовхнули останніх, унеможливили спільний виступ супроти султана.

Зважливі запорожці під проводом Петра Конашевича-Сагайдачного вщент розгромили татар під Перекопом і направили послів до російського царя Михайла Федоровича. Посланці гетьмана повідомили про бажання усього війська запорозького служити російському урядові...³

Усім посланцям були видані подарунки. Крім цього була вручена грамота царя Михайла Федоровича гетьману Петру Сагайдачному і всьому війську запорозькому про те, що їм висилається платня.

Кожна з великих держав того часу по-різному ставилася до запорозьких козаків. Шляхетська Польща гадала використати запорозьке військо для охорони кордонів своїх володінь, відбиття нападів турків і татар. Водночас вона

стримувала козаків від морських і суходільних походів на Туреччину й Крим. Турки хотіли знищити запорозьке козацтво, розгромити його як воєнну силу, щоб вільно здійснювати свої спустошливі наскоки на Україну.

Запорозькі козаки ненавиділи поневолювачів — турків, татар, шляхетську Польщу. Вони бажали покласти край спустошливим нападам східних варварів, вигнати польське панство з України...

У перших числах вересня 1620 року Станіслав Жолкевський із нечисленним військом перейшов Дністер і рушив углиб Молдавії, під Ясси, щоб з'єднатися з військом господаря Молдавії Граціані. Він зупинився табором під Яссами, на цецорських полях, і став чекати на турків. Жолкевський мав 10 000 воїнів, із них 7 000 кавалерії.

У другій половині вересня туди ж прибув Іскандер-паша з кримським ханом Джанібек-Гіреєм. Точних даних про кількість їхніх військ немає. Ф. Суvara визначає чисельність турецької армії біля 30 000 чоловік. Станіслав Жолкевський називає цифру 60 000, а Мацей Титлевський доводить її до 107 тисяч. Наїма визначає чисельність армій сторін таким чином: «Польща мала 53 000 чоловік, Осман мав армію 100 000 чоловік.»⁴ Але при цьому безсумнівним залишається таке — турецькі сили переважали польські.

Цецорська війна була жорстокою. На сімнадцятий день вона закінчилася. У перших двох бойовиськах основні сили Жолкевського були розбиті й паралізовані. Граціані утік з поля бою, але його впіймали і вбили. Голову його відіслали Іскандеру-паші.⁵ Гетьману Жолкевському.

хоч і з великим зусиллям, вдалося вирватися з оточення і дійти до Дністра, але він залишився майже без війська. Переслідуючи Жолкевського, турки та орди татар нещадно винищували воїнів польської армії і мирних жителів. У цій війні був убитий Михайло Хмельницький, батько Богдана Хмельницького, а сам він потрапив до турецького полону, у якому перебував два роки. Калиновський під час втечі утопився в Пруті. Гетьману Жолкевському Кантемір-мурза відрубав голову, її доставили султану Осману II. Ахмед Расім розказував, що за головою Жолкевського «...прибула його дружина і просила її, ту голову їй віддали.»⁶ Конєцпольський потрапив до Босфорської тюрми. Турки й татари захопили багато зброї, у тому числі, 120 гармат, тисячі возів із майном.⁷

Втрати турків були теж значними. За свідченням Мацея Титлевського — близько 30 000 чоловік.⁸

Так завершилася під Яссами, в районі села Цецори, війна між Туреччиною і Польщею в 1620 році.

«Причиною катастрофи,— говорить Ф. Сува-ра,— був повний розклад польської шляхти з її проводирями включно.»⁹ Не заперечуючи цього, ми не можемо погодитися з тим, що до поразки Польщі в Цецорській війні, спричинив тільки цей фактор. Причин, які привели Польщу до поразки, багато. Та одна з найголовніших та, що поляки вели її без участі запорозьких козаків.

Розбивши армію Жолкевського, турки й татари увірвалися вглиб України, на Поділля, дійшли до Львова і Перемишля, чинячи розбій і насилля. Тоді проти них виступили запорозькі

козаки. Частина їх, б'ючи ворога, вийшла на кордони Молдавії. Інша — на Кримське узбережжя і знищила 15 татарських містечок. Поміж них Бодзек, Баксей, Зухарей, Земза та інші. Козаки потопили також 9 турецьких галер. У цьому кримському поході приймало участь 15 000 запорожців.

Упродовж тривалого часу українські козаки вели безприкладну боротьбу проти турецько-татарських загарбників. Слід зауважити, що в більшості випадків вони ставали до бою з переважаними силами ворога. Козаки, як регулярне військо, не мали постійного постачання, а їх флот — легкі чайки, не раз терпів од морської стихії. І все ж козаки вели запеклу боротьбу як у межах України, так і на терені супротивника, здійснювали морські й суходільні походи до Туреччини й Криму, з'являлися під стінами Константинополя.

Особливо успішною була ця боротьба, починаючи з кінця XVI століття. Запорозькі козаки завдали турецько-татарським нападникам безліч відчутних ударів і, таким чином, розвіяли міф про непереможність турків. Турецькі й татарські агресори, що безжально спустошували російські й українські землі, змушені були тепер бачити руїни Синопа і Кафи, розорення найбагатших турецьких провінцій у Європі та Азії. Щоб нажахати турецьку столицю, козаки спалювали найближчі до неї поселення. Насолоджуючись прогулянкою в розкішних садах, султани тепер були прикро вражені печальним для них виглядом пожеж.

Новим явищем в історії звияжної боротьби українського народу проти турків і татар було масове визволення з неволі своїх співвітчизни-

ків. «Поза державою, часто всупереч наказам урядів московського і польського, козаки вели війну з кримськими татарами і турками; мета цієї війни була не тільки в тім, щоб добути сіряків, але й у тім іще, щоб визволити своїх одновірців із бусурманського полону.»¹⁰ Про це розповідають документи й свідчення багатьох сучасників.

Запорозькі й донські козаки як у своїх спільних, так і в самостійних походах на межі XVII століття і пізніше звільнили безліч людей із турецько-татарської неволі... Так, наприклад, якщо за султана Селіма II невільників-вєсярів у турецькому флоті вистачало на 40 галер, то в 1576 році тільки на 20. У 1579 році загальна кількість невільників у арсеналах і галерах становила 6 000 чоловік, у 1590 році — 4 000, а в 1637 році тільки 700 чоловік...¹¹

Визвольна боротьба українського козацтва мала неабияке значення для поневодених народів — сербів, болгар, румунів, молдаван та інших. У справедливій борні українських козаків з турецькими нападниками вони вбачали промінь свободи, тож посилювали й свій опір за свободу і незалежність.

Осман II, окрилений легкими перемогами під Цецорою, прискорював підготовку до нової війни з Польщею. Султан хотів не тільки розгромити, але й поглинути цю країну.

Одне з невирішених питань — причина війни 1621 року. Дослідники називають різні мотиви. Так, наприклад, Яків Собеський пише: «Перший привід до війни подали запорозькі козаки, які здійснили велику кількість морських походів; вони доводили султанів до божевілля нападами на приморські міста, спустошеннями

й грабунками найбагатших турецьких провінцій у Європі та Азії.¹²

Зовсім інші мотиви висловлює І. Гаммер: «Головною причиною польської війни є зрада господаря Молдавії Граціані». ¹³ Зрада була в тім, що Граціані, отримавши листи Бетлена Габбурського, які адресувалися османському урядові, повідомив козакам і Польщі про все те, що їх стосувалося.

Йосип Третяк також зупиняється на цьому питанні. Його думки зводяться до такого: упродовж XVI століття Польща була в дружніх стосунках із Туреччиною. Це пояснюється тим, що вона не становила інтересу для захоплення через свою бідність. Однак у кінці XVI і на початку XVII століть ці мирні стосунки між Польщею і Туреччиною зіпсували три обставини. По-перше, постійні напади татар на польські володіння; по-друге, невизначені стосунки залежності Молдавії від Туреччини і Польщі. І, нарешті, напади запорозьких козаків на турецькі володіння.¹⁴

Посилення і зміцнення запорозького війська як значної військової сили, здатної вести не тільки оборонні війни, але й наступальні, змінило становище в Східній Європі не на користь турків. Козаки поклали край спустошливим наскокам турецько-татарських нападників. Тож не випадково, що постійним пунктом переговорів між турками і поляками стало козацьке питання. Турки добре бачили воєнну силу запорозьких козаків, небезпечну для Туреччини і залежних від неї країн...

У перші два десятиліття XVII століття турки і поляки проводили тяжкі війни: перші — з Персією і Польщею, другі — з Російською держа-

вою і турками. Війни виснажили статки цих країн, посилили невдоволення народних мас і найголовніше, вони не були тепер джерелом збагачення і надійних пограбувань. Внутрішнє становище Туреччини, а також Польщі було важким. Туреччину в період з кінця XVI і впродовж першої чверті XVII століть охопило полум'я повстання Кара Язиджі-делі Хасана. У шляхетській Польщі нуртували козацько-селянські виступи. Через це Туреччина не могла розраховувати на затяжну війну з Польщею, та, власне кажучи, за результатами цецорської кампанії такої необхідності не виникло. Турки, незважаючи на нестабільне внутрішнє положення, намагалися шляхом нових нетривалих війн залагодити своє становище і досягти воєнних і політичних успіхів. Цілком правомірно, що вони не могли розраховувати на довгочасну війну. Польща не тільки в цей час, але й раніше намагалася за будь-яку ціну уникнути війни з Туреччиною. Про це свідчать її численні, принизливі зобов'язання про виплату туркам і татарам щорічної данини, про «загнуздування» запорозьких козаків, навіть про знищення їхнього саморобного флоту. Шляхетська Польща після Московського походу 1618 року ладна була укласти з турками і кримськими татарами будь-яку угоду, щоб тільки забезпечити мир на кордонах своїх володінь. Особливо після цецорської катастрофи 1620 року діячі шляхетської Польщі тільки й мріяли про мир з турками.

Осман II намірявся зібрати велику армію, бо це відповідало його задуму блискавичної війни. Султан ніяк не міг думати про затяжну війну. Цього не дозволяли йому ні внутрішнє, ні міжнародне становище Туреччини. Мир з Персією

був нестійким. Перси шукали зручного моменту і надійних союзників, щоб ударити по туркам. Хитким було становище Туреччини і в окупованих європейських країнах. Турки могли тільки окремими блискавичними військовими успіхами створити ілюзію своєї могутності.

У період підготовки до війни Осман II надавав великого значення моральним факторам. Про це свідчили розсилання дервішів у мусульманські країни, гучно розрекламовані поїздки султана з метою інспектування військових частин, його багатообіцяючі солодкі промови, щедre нагородження воєначальників золотом та іншими коштовностями.

Великий візир Алі-паша з одного боку займався накопиченням грошей, з іншого — підбурюванням султана до війни з Польщею. Осман II подумки вже володів Польщею, розподіляв її міста, замки між візирами та бейлербеями, як безсумнівну здобич. За висловом одного з іноземних послів, молодий Осман «завчасно ділив шкуру лева, ще не вбивши його».

Зміщення багатьох бейлербеїв, нова розстановка сил у країні, численні й суворі фірмани теж свідчать про те, що султан готується до великої війни. Замість Алі-паші, який раптово помер, великим візиром був призначений Гусейн-паша. Нарешті, Осман II наказує убити свого брата Шахзаду Мухаммеда, який перед смертю побажав султану такого ж кінця.¹⁵

Після цього Осман II беззастережно прийняв рішення про хотинський похід. Перед султанським палацом було піднято державний прапор Туреччини та бунчук із кінської гриви. Це означало, що Осман II особисто візьме участь у

наступній війні.¹⁶ Султан наказав оголосити в ейялетах імперії про війну з Польщею. Всі чоловіки мусили приймати в ній участь.

Туреччина поступово перетворювалася на могутній воєнний табір. Чого не стачало для воєнних приготувань у самій імперії, те закуплялося в далеких країнах, не зважаючи на надмірні витрати. Турки наказали болгарам і молдаванам побудувати міст через Дунай.

У питанні про війну з Польщею не було єдності в Раді Османа II, де він мав сильну опозицію. Дехто таємно, а хто й відверто висловлював невдоволеність намаганнями султана розв'язати війну. Досвідчені й впливові діячі країни намагалися відмовити султана від походу проти Польщі. Вони побоювалися, що з початком війни перси порушать мир, а козаки посилять свої морські походи. Перси, доказували вони, уже тривожать кордони Туреччини і можуть розпочати нову війну, коли дізнаються, що держава беззахисна. На це султан відповів, що він «не змінить свого рішення навіть у тому випадку, коли б персидський шах був за 10 днів шляху від Константинополя».¹⁷ Султану висловлювали й таке побоювання, що українські козаки домовляються з християнськими жителями країни і можуть напасти на столицю імперії. На це султан відповів: «...треба перед походом із Константинополя вирізати всіх християн в столиці».¹⁸ У цей час Константинополь був великим і багатолюдним містом. Він нараховував близько 100 000 жителів. Тоді радники звернули увагу султана на те, що подібні дії втягнули б Туреччину у війну з багатьма державами Європи. Осман II змовчав, але вийшов сердитим із Дивану (ради султана, — ред.).

Іншого разу, коли зайшла мова про війну з Польщею, деякі члени Дивану наголосили, що вона буде довготривалою, важкою і навряд чи принесе славу могутньому султанові. Та Осман II не прислухався до цих порад. Розгнівано кидався на всіх, наче розлючений тигр. «Візір Мустафа, який категорично висловився про неможливість перемоги, отримав рану ножом від руки самого Османа II»¹⁹

Ніщо не могло похитнути рішення султана. Осман II з непохитною вірою в успіх готувався до війни, яка повинна була розширити кордони держави, а ім'я молодого володаря «назавжди покрити вічною славою». Він не тільки хотів кинути на Польщу всі збройні сили Туреччини, але й сам вирішив стати на чолі армії, щоб уподобитися своїм предкам, особливо султану Сулейману. Звичайно, у цьому було багато фатального, бо в Туреччині в період правління Османа II не було нічого схожого з Туреччиною часів Махмеда і Сулеймана.

Хоч зовні в імперії все було благополучно, та всередині вона уже розкладалася. Агресія й корупція підточували її сили, продажність — стала другою релігією турків.²⁰

Султан віддав наказ посилити охорону Чорноморського узбережжя. Було вирішено відправити на Чорне море 40 галер під командуванням Копудана-паші. Останній так боявся козаків, що всіма силами намагався відмовитися від командування, а турецькі солдати так лякалися морської зустрічі з козаками, що їх треба було палками заганяти на галери. Сам султан теж більше всього боявся козаків і намагався фізично винищити їх. Алі-паша і Халіл-паша от-

римали наказ охороняти турецькі морські каравани, що перевозили по Чорному морю військо, артилерію, боєприпаси.

Побоювання турків були небезпідставними. У першій половині травня в районі Дністра раптово з'явилися запорозькі козаки. Халіл-паша вступив у бій з козацькими човнами, потопив 5 і захопив 18. У полон потрапило близько 200 козаків, які були доставлені султану і по-звірячому закатовані. Частину козаків яничари посадили на кіл, частину вбили з лука, деяких розтоптали слонами, решту повісили, четвертували. Усе це відбувалося на очах кровожерливого султана. Він щедро обдаровував тих, хто приносив козацькі голови.

Турецьким військам було наказано дислокуватися біля Константинополя. Туди 22 квітня 1621 року прибув Осман II із придворним військом — яничарами, сипахами і 6 000 верблюдів, які привезли гроші й провіант. Через кілька днів султан вирушив з усім військом до Адріанополя. Тут він зробив огляд. У його присутності проводилася вибіркова стрільба із різноманітної зброї, деяких воїнів замінили на більш підготовлених.²

На початку червня турецька армія вирушила у похід до Дунаю. Шлях лежав через Балкани і був важким для величезної армії. Війська, що прийшли до ріки, зупинилися, оскільки моста не було. Осман II чекав переправи й займався військовим навчанням. Сам він управлявся в стрільбі з лука. Сюди почали присилати полонених. Їм пропонували прийняти іслам, а у випадку відмови обезголовлювали. Бажаючих перейти у нову віру майже не було. З бранцями

поводилися надзвичайно жорстоко. Козаків, більшість із яких були поранені, у кандалах підводили до султана. Частину з них він саморуч пронизував стрілами, інших віддавав яничарам, ще інших наказував закопувати живцем у землю, давити слонами, розривати на частини, рубати навпіл.

Для захисту гирла Дунаю від козаків був відправлений Капудан-паша, але козаки його обійшли і спалили невеличке місто Ахіоль. Дванадцять козацьких човнів дійшли до Босфору, жахаючи жителів Константинополя. Багато хто збирався залишити місто. Каймакан-паша — помічник великого візира, Бостанчі-паша — начальник двірцевої охорони почали збирати військо для захисту Босфора від козаків. Із трьома галерами і 40 невеликими кораблями турки не відважилися напасти на 16 козацьких чайок і дозволили руйнувати селища на їхніх очах...

У турків була добре поставлена розвідка. Сланікейський бей Абдул Керім-паша (у Ахмеда Расіма — Абдулла-паша) був відправлений на кордон для розвідування. Крім того, була створена ціла група людей, які доставляли дані про супротивника і прислали язиків. Кятіб Челябі говорить, що султану «були прислані чотири кафера і кешіш (піп — авт.). Один з них прийняв іслам, чотирьом іншим відрубали голови».²²

У період підготовки до війни Осман II широко використовував православну церкву. У Польщу і на Україну було заслано 15 шпигунів із листом патріарха, щоб вони підбурювали православних проти короля. Султан скористався міжусобицею представників православної і католицької церкви.

У різні кінці імперії розсидалися довірені особи Османа II для мобілізації людей, реквізиції продуктів, транспорту, коней, мулів, верблюдів. Тисячі дервішів ходили містами й селами імперії, агітуючи населення за війну проти Польщі.

Осман II носив панцир султана Сулеймана й намагався у всьому його наслідувати. Жорстокістю він не поступався своєму предкові. Пиху він мав неабияку, уявляв себе володарем усього світу й гадав, що його могутність безмежна. Після огляду частин Осман II приступив до військових маневрів, по закінченні яких із султанської казни військам роздали грошові подарунки. Затим усі полки пройшли перед Османом II. Він обіцяв їм «перемогу й здобич».

За свідченням Юрія Воротського, який утік із турецької неволі, на 16 липня султан мав армію в складі 75 000 турків, 30 000 арабів, 47 000 греків та інших немусульман, 10 000 яничарів, 260 гармат.²³ День від дня кількість військ і засобів пересування збільшувалися. Чисельність турецької армії оцінювалася по-різному. Так, наприклад, Гійом Левассер де Боплан беззаперечно стверджує, що Осман II у 1621 році виступив проти Польщі з 600 000 військом. Подібні перебільшення зустрічаються і в інших працях. Достовірніші дані про кількість військ турецької армії знаходимо в турецьких джерелах. Султан під Хотиним мав 200 000 військо без татар.²⁴ Майже всі історики вказують, що кримський хан Джанібек-Гірей прибув під Хотин із 50 000 ордою. Турецькі джерела можуть тільки применшити, а не збільшити чисельність османської армії під Хотиним — з огляду на те, що вона була розбита.

Якщо не брати до уваги повідомлення різних

осіб, що втекли від турків, про прибуття поповнень до султанського табору, то можна вважати, що проти поляків і козаків під Хотиним стояла понад 250 000 армія. Вона була добре озброєна і споряджена. Більшість воїнів султана й ханської орди мали значний військовий досвід. Крім того, турецька армія була озброєна 300 гарматами великого й середнього калібру, вона мала величезну кількість верблюдів, мулів, коней і слонів.

Підготовка і перебазування армії, боєприпасів, озброєння, тварин вимагало часу і великої кількості кораблів, щоб морем доставляти все це в район Дністра. Тож, найнебезпечнішим місцем для турків був басейн Чорного моря, де на каравани їхніх кораблів безперервно нападали запорозькі й донські козаки.

Одинадцятого липня 1621 року Халіл-паша, що знаходився в Кілії, дізнався про наближення козацьких чайок і направив проти них 150 кораблів. У морському бою козаки вщент розбили турків. Трохи пізніше вони билися з ордою Кантеміра-мурзи у районі Прута і завдали їй значного удару. Султан Осман II, коли дізнався про ці поразки, розлютився. Козаки загрожували й турецькій столиці. Візирі й улеми радили султану повернутися, вони боялися, що козаки можуть захопити Стамбул. У кінці серпня запорожці дійсно з'явилися на околицях Константинополя. Ці дії козаків не припинялися і під час Хотинської війни.

Козаки своїми постійними нападами заважали Осману II здійснити план літнього наступу. На початку липня 1621 року міст через Дунай було збудовано, й армія султана, до якої приєднався бейлербей Анатолії, розпочала пере-

праву. Осману II радили залишитися з частиною військ біля переправи. Цю пропозицію він відхилив.

У кінці серпня, після того, як були закінчені всі воєнні приготування, Осман II став табором на заздалегідь вибраному місці, на Дністрі. Султанські війська були розподілені на три групи: праву, ліву і центральну. Справа біля річки розташувалися бейлербеї Діярбакира, Анатолії, Сіваса зі своїми військами, у центрі розташувались яничари, сипахи, зліва орди кримських татар і решта полків.

Турецький уряд не мав певності чи виступить запорозьке військо у цій війні на боці поляків, чи ж як у Цепорській війні, Туреччина буде мати справу тільки з однією Польщею без козаків.

Осман II, коли готувався до війни з Польщею, намагався приховати її справжню мету, збити з пантелику козаків і польський уряд. Султан думав здійснити свою агресію таким чином: спочатку завоювати Польщу, а потім порахуватися з козаками. Війна з Польщею зображалася турками як така, що викликана несплатою данини татарам, або ж затіяна тільки через молдавські справи. Цим вони намагалися приховати сутність своїх загарбницьких планів.

Один із учасників Хотинської війни Яків Собеський так розповідає про появу диких полчищ молодого тирана — султана Османа II. На Дністрі «...настав день, який запам'ятався полякам на вічні часи, коли з'явилися незліченні полчища султана Османа II і хана Джанібек-Гірея, зібрані із численних областей і народів. За наказом могутнього володаря прийшли на Дністер несподівані гості від берегів Євфрату, Нілу й сусіднього Дунаю; Азія та Африка, наче зруше-

ні в своїх основах готувалися кинутися на Подолію. Незліченні й різноплеменні війська йшли до сарматських кордонів, де інше небо, інший клімат, інший характер природи, де все, одним словом, вражало погляди прибульців».²¹

Після довгочасної і ретельної підготовки до війни, перетворивши всю державу на військовий табір, Осман II збирався розгромити Польщу, знищити козаків, підкорити українські й польські землі й відкрити собі шлях для наступних загарбань у Європі та Азії.

Іще не забулися полякам наслідки цецорської катастрофи. І хоч у серпні — вересні 1620 року Любомирський готувався до захисту Львова від татар, та вже в цей час їх очікували у Варшаві. Паніка охопила всю країну й особливо королівський двір.

Казна була порожня. Польські війська на чолі з кращими полководцями — розбиті. Розраховувати на допомогу європейських країн у війні з турками не доводилося. Війна неминуче насувалася. Довгі молитви в костьолах не поповнювали королівську казну й не могли заспокоїти шляхту.

Для підготовки країни до оборони потрібно було віднайти кошти. Вводилися нові тяжкі податки, яких Польща раніше не знала.

Спочатку в Польщі думали зібрати 60 000 військ, але здійснення цього плану залежало від розміру податку. Після тривалих дискусій у сеймі склад регулярного війська був визначений кількістю в 35 000 — 36 000 чоловік. Було ще два джерела можливої підтримки: допомога європейських країн і запорозьких козаків.

На Варшавському сеймі вирішувалося питання про вибори головнокомандуючого. Спочатку

було три кандидати: Любомирський, Збараський і Замайський. За встановленим у Польщі порядком посада головнокомандуючого належала великому коронному гетьманові, а за його відсутності — польному коронному. Та в Цецорській битві великий коронний гетьман Жолкевський загинув, а польний коронний гетьман Конєцпольський був полонений турками. Польща стояла перед грізним ворогом. Тож необхідно було ввірити долю країни досвідченому полководцю й політично зрілій людині. Такою людиною виявився Карл Ходкевич — воєвода віленський і гетьман Великого князівства Литовського. Перші три кандидатури відпали. Помічником головнокомандуючого був призначений виконуючий обов'язки польного гетьмана Станіслав Любомирський. Потім сейм призначив комісарів. Одні з них повинні були залишатися при королівському дворі у ролі військових радників, а інші — супроводжувати військо. У числі останніх були Михайло Синявський, Матвій Лєсковський, граф Михайло Тарновський, Яків Собеський та інші. Їх уповноважили зберігати казну, сплачувати утримання солдатам, вести мирні переговори й укладати перемир'я. Всі вони входили до військової ради армії.

Польський уряд розіслав послів до країн Західної Європи і папи римського, сподіваючись отримати допомогу. Секретар короля Граховський просив у папи грошей і, перш за все, щоб він схилив королів іспанського, французького та князів італійських надати допомогу Польщі у війні з турками. Чи могла Польща організувати коаліцію проти турків? Навряд. По-перше, тому, що вона не мала статків; по-

друге, якщо навіть припустити, що європейські держави могли б авансувати Польщу необхідними коштами, то все одно вона не могла б створити коаліції тому, що на той час не мала міцних військових сил і досвідченої військової організації; по-третє, соціально-економічні зміни, які відбувалися в Англії та Франції, унеможлилювали союз з Польщею. Папа пообіцяв Польщі щомісячну грошову допомогу в розмірі 10 000 злотих. Це була тільки обіцянка. Якщо б її і виконав папа, вона не порятувала б становища, бо місячні витрати на утримання армії складали близько одного мільйона злотих. Щодо можливих союзників, то більшість із них займалися, головним чином, своїми внутрішніми справами. Французи підтримували дружні стосунки з турками. Англія теж швидше б надала допомогу туркам, ніж Польщі...

Звичайно, не релігійні мотиви, а соціально-економічні фактори відігравали вирішальну роль у розв'язанні питання: підтримати чи ні Польщу проти турків. Європейські монархи у такій підтримці відмовили.

Вкрай погані були справи з набором регулярних військ, з авансуванням на озброєння і боеприпаси. Через те польський уряд надавав виключно великого значення залученню козаків до війни з турками на боці Польщі. Однак у польських правлячих колах побоювалися, що запорозькі козаки, які були не задоволені рішеннями Вільшанської (жовтень 1617 р.) і Роставицької (жовтень 1619 р.) комісіями й репресіями проти православної церкви, не погодяться на це.

Польський король Сигізмунд III на допомогу козаків не розраховував. Але на сеймі чулися

голоси, що потрібно повернути на свій бік запорожців і навіть донців. У Польщі добре розуміли, що козаки не вітають дії короля Сигізмунда III, які були спрямовані проти них, але сподівалися, що козацтво не відмовиться стати на захист батьківщини від ненависних турків і татар.

Українське козацтво усвідомлювало, яку мету переслідують турки у війні 1621 року й що означає для них похід турків. Наївно було гадати, що нападники після загарбання Польщі залишать Україну незайманою.

Турки й татари впродовж тривалого часу в своїх офіційних листах до польського уряду та до окремих державних діячів Польщі, на дипломатичних переговорах неодноразово наголошували на підвладності українського козацтва Польщі. Це їм було потрібно для того, щоб знайти привід поглинути Річ Посполиту й водночас вирішити українське питання.

Українські козаки готувалися до війни ретельніше, ніж будь-коли, безвідносно до того, чи будуть вони воювати з ворогом самотужки, чи ж разом із поляками.

Цецорська катастрофа й величезні приготування до нової війни Османа II підштовхували шляхетську Польщу до того, щоб якнайшвидше отримати згоду запорозьких козаків. Сигізмунд III посилав свого секретаря В. Обалховського до патріарха Феофана — людини, яка користувалася серед козаків пошаною, щоб той схилив запорожців допомагати королю у війні. Феофан звернувся до козаків із листом.

Для обговорення пропозиції патріарха 15 червня 1621 року була зібрана козацька Рада у Сухій Діброві. Крім козаків у Раді взяли участь

митрополит Іов Борецький, єпископ Курцевич та інші. Іов Борецький, оточений трьомастами священниками і п'ятдесятьма монахами, просив козаків допомогти Польщі у війні з «бусурманами». Митрополита підтримав Петро Сагайдачний.²⁶ Козаки урочисто пообіцяли виступити проти турків. Наступного дня Рада прийняла польського посла Обалховського і повідомила про рішення козаків.

Рада постановила відправити послів до короля з проханням владнати релігійне питання, скасувати універсали, які видавалися останнім часом проти православної церкви, дати правові гарантії. Посольство очолив Петро Сагайдачний, якого було прийнято у Варшаві дуже тепло і навіть урочисто. Але король не пообіцяв нічого певного. Взагалі він був проти відновлення статусу православної церкви. Однак Яків Собеський запевняв, що Петро Сагайдачний був задоволений результатом посольства. «Конашевич, — пише він, — повернувся із Варшави, куди їздив у посольство до короля, і привіз для своїх бажану відповідь і надію на прибуття козаків до стану Ходкевича».²⁷

Рішення запорозького козацтва взяти участь у війні проти Туреччини руйнувало всі плани Османа II. Турки намагалися зашкодити цій спілці, вбити клин між козаками і Польщею.

Є дані, які свідчать про те, що «перш, ніж козаки з'єдналися з поляками біля Хотина, від султана вони отримали пропозицію з'єднатися з турками; козакам було обіцяно, у випадку завоювання польської держави, надати всілякі пільги й виділити їм під козацьку столицю, на вибір — або Київ, або Кам'янець-Подільський. Пропозиція ...ця Сагайдачним була відхилен-

на»²⁸. Петро Сагайдачний розумів, що султан хоче розбити своїх супротивників поодиночі.

У військах Ходкевича була німецька піхота, угорська та польська легка й важка кіннота. Ця армія була нашвидкоруч зібрана, погано споряджена й нараховувала близько 35 000 чоловік. За даними турецьких істориків, король Владислав у своєму таборі під Хотиним налічував 40 000 війська²⁹. Мацей Титлевський запевняє, що Ходкевич мав: «кінноти в латах залізних із списами 10 000, панцирних 3000, козаків із гетьманом козацьким Петром Сагайдачним 40 000, піхоти польської 30 000, прусів і померанців 50 000, угорців платних 3000, усього 136 000. Із тим військом він переправився через Дністер, у волоській землі, недалеко від міста Хотина, на місці пристойному, останнього числа серпня свої валки поставив, першого числа вересня окопами й валами укріпив»³⁰. Таким чином, виходить, що в польському таборі під Хотиним без козаків було 96 000 війська. Насправді польське командування мало, не рахуючи козаків, не більше 35 000 війська. Надостовірніші дані, на наш погляд, є в учасника війни, королівського комісара Собеського, який вказує, що Ходкевич мав під своїм командуванням усього 34 987 чоловік³¹.

В останніх числах травня польське військо на чолі з Любомирським прибуло до містечка Скали й стало табором на березі річки Збруч. Звідси посилалися розвідники для вивчення місцевості та збору даних про ворога. Сюди ж невдовзі прибув Ходкевич із литовським військом. Необхідно було перейти через Дністер. Але прибувши до Дністра під Хотиним, польські війська не змогли переправитися на той бік че-

рез відсутність мосту, будівництво якого почалося з великим запізненням. Побудувати міст через скелясту річку виявилось справою не простою. Це завдання вирішив один «русин» (українець) і невдовзі міст був зведений. Спочатку Ходкевич побоювався переходити Дністер із військами. По-перше, козаки твердо заявили йому, «...що приєднаються до польського війська тільки після того, як воно перейде кордони Молдавії; вони гадали, що в разі перемир'я Речі Посполитої з Туреччиною вся могутність ворогів спрямується на них самих»³². По-друге, спостерігалось заворушення у самому таборі Ходкевича. Солдати хвилювалися через несплату утримання. Більшість воліла зачекати з переправою до підходу запорозьких козаків. У цій ситуації Ходкевич вирішив все ж передислокувати свої війська через Дністер.

21 серпня 1621 року до польського табору прибув Петро Сагайдачний. Зустріли його урочисто, з подарунками. Після наради гетьман на шляху до козаків, які розмістилися в районі Могильова на Дністрі, натрапив на турецький табір і ледве врятувався від смерті. З важкими боями запорожці пробивалися на з'єднання з Ходкевичем.

Іще до прибуття козаків під Хотин стало широко відомо про таку трагедію: 27 серпня загін запорожців у районі Прута потрапив в турецьке оточення. Упродовж 4 днів козаки мужньо відбивалися від величезної армії. З кількох сотень козаків залишилося декілька десятків. Султан застосував проти них звірячі методи винищення. Частину козаків він наказав викурити з печери димом, решту — знищити артилерійським вогнем. Полонених замордували. «Осман II, —

розповідає очевидець,— ганебно віддав їх на муки і, забувши про султанську гідність, випустив у них стріли власноруч. Нещасні вкрили себе безсмертною славою на тому місці, де закінчили життя... Осман II зганьбився в очах благородних людей усіх часів»³³.

Доки Ходкевич сподівався на прибуття козаків на чолі з Сагайдачним, турки очікували татарського хана Джанібек-Гірея з татарами. Султан отримав від хана листа, в якому той повідомив, що з 50 000 військом він вступив у бій з козаками і начебто багатьох їх знищив, а решту взяв у полон³⁴. Мабуть через це: «З'явилася чутка, начебто запорожці зовсім не придуть; відчай читався на обличчях солдат і старшин; голови похилилися; чулися нарікання, коли печальна новина передавалася між наметами»³⁵.

«Авторитетні особи» надіслані з табору Ходкевича, щоб дізнатися, де козаки й що з ними, знаходячись у полоні брехливих чуток, доповідали, що татари відрізали шлях козакам. Насправді ж запорозькі полки, долаючи татарський опір, рухалися вперед. Вони завдали ворогові відчутних ударів, про це відомо візиру Османа II. Через це татарський хан побоювався зустрічі з султаном. Але султан зустрів його подарунками.

Коли запорозькі козаки підійшли до польського табору, сурмач подав сигнал і ватажки почали шикувати війська у бойовий стрій для їх зустрічі. Королівський комісар не міг приховати радості, яка була викликана появою козаків. Вони прийшли до табору в той час, коли Кантемір-мурза зі своїми ордами наводив жах на польський стан. Прибуття запорожців до-

дало польському війську відваги. Усі, від гетьмана до солдата, збадьорилися духом, зміцніла надія на перемогу.

Запорозьких козаків під Хотинном було близько 42 000, у складі 13 полків³⁶. Крім того, як вказується в літописах, у підлеглих Петра Сагайдачного знаходилося 6 000 реєстрових козаків. Однак Яків Собеський стверджує, що під Хотинном запорозьких козаків нараховувалося близько 30 000 і, нібито, «більша частина їх, вийшовши за межі Польщі, ухилилася від Хотинської війни». Ці твердження не відповідають фактам. Згідно з рішенням польського уряду, козаки повинні були забезпечити себе всім: зброєю, кіньми, харчами, фуражем та іншим. На шляху до табору козакам доводилося займатися збором провіанту. Для цього вони повинні були зупинятися в населених пунктах і, пояснюючи ситуацію, отримувати потрібну кількість продуктів. Все це вимагало багато часу. Природно, що козаки підходили до табору аж до самого початку воєнних дій.

* * *

Польське військо стало під Хотинном таким чином: табір розкинувся у напрямі з північного заходу на південний схід. Фронтом він був повернутий на захід і південний захід, а тилом прилягав до Хотинського замку й скелястих берегів Дністра. Місцевість перед табором була перетятою, важкодоступною для ворога. Польське військо у складі 9 полків поділялося на дві групи і розміщувалося на флангах. Правим крилом (північним) командував Любомирський, лівим — південним — сам Ходкевич, на чолі стояв козацький табір. Таким чином, найне-

безпечніший і найвідповідальніший відтинок табору утримували запорозькі полки.

«Хай вас не тривожать ці шатра, які ви бачите напнутими для задоволення пихи тирана і для залякування вас,— сказав Ходкевич, звертаючись до війська,— більшість із них порожні й поставлені тільки напоказ. Не думайте, щоб слони і верблюди становили бойову силу; вони надто обтяжені в'юками і гнутьсЯ під їх вагою. Вважайте нікчемними тінями це стовпище азіатів, слабких духом і силою, зманіжених розкішшю, уподібнених натовпу жінок. Не втриматися їм при першому ж звуці польської сурми, при першому залпі вашої зброї, бо ж ви природні сармати, вихованці могутнього Марса...»³⁷

Віч-на-віч стояли дві армії — одна підготовлена для наступу, друга — для його відсічі. Але ослаблена в попередніх війнах Польща не могла вибороти перемогу власними силами. Вона покладалася на козаків. Ходкевич розраховував за спиною запорожців «триматися в оборонному положенні й обережно вичікувати воєнного щастя. Уся його бойова сила містилася у шанцях, із-за яких він розраховував безпечно обстрілювати ворога...»³⁸.

Польське командування до самого кінця війни дотримувалося такої тактики, Петро Сагайдачний і всі козацькі полковники іншої, а саме: активна оборона в поєднанні з рішучим контр-наступом, нищівна атака вдень і вночі, розрахована на винищення живої сили противника. Все це давало можливість ослабити, а потім і розгромити ворога. Цінні заходи Петра Сагайдачного неодмінно зустрічали протидію з боку польського командування, точніше кажучи, пихатого Карла Ходкевича. Тому козакам із само-

го початку кампанії доводилося проводити свої воєнні операції майже самостійно. Карл Ходкевич часто залишав їх у біді, був причиною багатьох зайвих жертв запорожців. І хоч він добре знав Петра Сагайдачного як талановитого полководця, громадського діяча, та не хотів визнати його рівним собі — представникові «шляхетних сімей» і «законних властей».

Під час Хотинської війни слава Петра Сагайдачного з кожним днем зростала. Це була людина «...смілива розумом, яка шукала небезпеки, нехтувала життям, була першою в наступі, й останньою у відступі; рука її ніколи не робила промаху, вона була пильною, у таборі не любила зніженості»³⁹.

Запорозькі козаки мали мужній, суворий вигляд, терпляче витримували всі випробування. Покликані самим життям бути сталевими воїнами з ясним розумом, умінням розпізнавати задуми ворога, вони вигідно відрізнялися від військ багатьох країн того часу.

Султанська гвардія — яничари — скидалися на парадне військо в пишній одежі. Турецька кіннота сяяла розкішними уборами, вражала погляди спостерігачів, являючи собою чудове видовище. Крім того, була ще велика кількість обслуги величезного війська султана, яка включала ворожок і мулл. Турецький табір засліплював блиском і пишністю. Навіть орди татар цього разу, на відміну від звичайних походів, мали інший вигляд, Джанібек-Гірей і Кантемір-мурза скидалися на маленьких царів.

Осман II передрікав своїм військам повну перемогу і цілковите знищення супротивника. Він виношував плани блискавичної війни. Султан «поклявся нічого не їсти доки не сировадить

у пекло всіх поляків до останнього, і виявив приклад небачений і нечуваний до того часу в історії воєнних дій, а саме: ледь помітивши наші сили,— пише очевидець,— і не давши перепочити своїм військам, стомленим від походу, він віддав наказ атакувати поляків, і в той же час розбити табір». Подумки він бачив перед собою «жалюгідного», «що просить пощади», короля польського Сигізмунда III, над яким збирався позбиткуватися. Що готувала реальна дійсність султанові та його війську було для нього таємницею.

Наступав день Хотинської епопеї. Це було 2 вересня 1621 року під сивими стінами Хотинської фортеці, яка своєю величчю й красою надихала воїнів козацько-польського табору на ратні подвиги, на славу...

Війна розпочалася нападом супротивника на запорожців. Козацькі полки зустріли ворожі війська злагодженим вогнем. Не випадково, що турки всю свою лютість спрямували проти запорожців. Розбивши козаків, султан думав закінчити війну. Перед тим, як зустрітися із запорожцями на полі бою, турки зробили деяку перестановку в своїх силах. Немусульманські частини⁴⁰, а їх було мало в порівнянні з мусульманськими, вони відвели назад. Були вжиті й інші заходи перестороги.

У деяких істориків, наприклад, у Гаммера, Якова Собеського, прослідковується тенденція поділяти історію Хотинської війни на два періоди. Події до 3—4 вересня вважаються у них першим, не основним періодом війни. Мотивують це вони тим, що бойові дії у цей час відбувалися між турками і запорожцями, а не між військами Ходкевича й турків. Не можна штуч-

но розділяти Хотинську війну на такі періоди. Ця помилка призвела до хибного висвітлення початку війни. Саме перші бої показали, що вирішальною силою Польщі є українське козацтво, яке з першої ж години своєї участі у війні стало неприступною фортецею для турецької армії. Султан бачив у знищенні козаків сприятливий кінець війни.

Увесь день, від самого ранку до вечора, тривали жорстокі бої. Бойовисько було таким запеклим, що ніч заледве могла його зупинити. Турецька артилерія безперервно обстрілювала запорозькі окопи. Татари люто атакували передові загони запорожців, намагаючись відірвати їх від решти військ.

Козаки з останніх сил стримували натиск турків. Довго спостерігали полководці польської армії за ходом бойових дій. У кінці дня, коли козаки почали наступати на ворога і глибоко вклинилися в ряди турецьких військ, група запорожців могла легко потрапити в оточення. Аж тепер, надіслані Ходкевичем на допомогу козакам свіжі частини, несподіваним ударом встигли підтримати уже ослаблених запорожців.

Бій закінчився пізно увечері. Ворог у цей день втратив більше 1000 чоловік убитими й ще більше пораненими. Козакам дісталися цінні трофеї — велика кількість коней, багата кінська зброя, одяг, різне озброєння та боеприпаси. Гаммер відзначає, що у турків були взяті в якості трофеїв 12 польових гармат, 32 прапори⁴¹. Запорозьким козакам і польським солдатам дісталось багато коштовностей. Навіть табірна прислуга поверталася до стану збагачена грошима, золотом і дорогоцінним посудом.⁴²

У цей день турецьке військо втратило кількох видатних воєначальників. Серед них — правителя Силістрії, визначного полководця Туреччини Гусейна-пашу. Перший день дав деякі підстави для радості, став щасливим знаменням успішного закінчення війни на користь Польщі. Результати його були несподіванкою для всіх.

Увечері, після бою, зібралася воєнна рада. Ходкевич, нібито, був схильний дати вирішальний бій туркам, щоб виграти кампанію швидше, але, вислухавши комісарів, відмовився від генеральної битви, оскільки намірявся узгодити свої подальші дії з урахуванням слабких і сильних сторін противника. У польському таборі тоді не могли по-справжньому усвідомити, що сталося, у чім причина всіх цих «несподіваних» успіхів. Треба мати на увазі ту обставину, що іще свіжою була у пам'яті трагедія Цецори...

Блискучі успіхи першого дня Хотинської війни пояснюються, головним чином, тим, що козаки тримали передову лінію оборони. Запорозьке козацтво в той час переживало повний розквіт і було збройною силою українського народу; воно намагалося зберегти свою самостійність у стосунках із шляхетською Польщею. Козаки виборювали для України волю, захищали інтереси свого народу. Однією із основних передумов їхньої участі у війні на боці Польщі було відновлення й свобода православної церкви на Україні.

Турецька ж армія втрачала свою колишню міць. Вихована на легких перемогах, грабунках чужого добра, насиллі, вона занепадала. Війни уже не збагачували, офіцерський склад був заражений корупцією. Вона проникла навіть до султанського палацу. Це був час, коли за гроші

в Туреччині можна було купити високі посади в країні. На васалах Туреччини, особливо на татарських ордах, більш за все позначився розтлінний вплив верхів Османської імперії.

...Після невдалого бою султан Осман II послав до Карла Ходкевича декількох знатних валахів для того, начебто, щоб привітати його. Насправді ж люди, послані султаном, мали з собою «запалювальні матеріали» для диверсії. Вони повинні були приспати пильність командування «привітаннями» і вночі запалити польські валки. Випадково затриманий у момент злочину один із турків, розкрив увесь план. Він розповів, а решта підтвердила, що вони послані з метою диверсії, щоб дати можливість султану напасти на табір об'єднаних сил. Ходкевич зібрав нагальну військову раду, де були присутні командири всіх підрозділів, і наказав 8000 козакам зайняти позицію перед валками на головному напрямі наступу турків. На інших напрямках, розмістили кілька частин польського війська. Надійно забезпечивши зайняті позиції, Ходкевич наказав неподалік від валок запалити багаття і всьому війську підготуватися до відсічі ворога.

Коли супротивник побачив високе полум'я вогню, він кинувся в наступ, бо гадав, що то горять польські валки й табір охоплений панікою. Ворога підпустили близько до валок, оточили й почали знищувати. Всю ніч били турків.

Очевидець із цього приводу пише: «Коли ті турки до польських валок близько прийшли, зараз козаки їх оточили, а з іншого боку пруська піхота, гуртом їх рубали, кололи та убивали». ⁴³ Турків і татар, які встигли утекти, султан знову посилав у бій або ж наказував убивати на місці.

Третього вересня у польському таборі кипіла

робота — зміцнювалася оборона. Турки посилено готувалися до нової атаки. Обдурений султан мріяв про помсту, вигадував розмаїті варіанти бою. Нарешті Осман II вирішив атакувати козаків із трьох сторін — з фронту та флангів і, в такий спосіб, досягнути вирішальних успіхів. Увесь день точився лютий бій. Турки обстрілювали козацький табір з гармат. Тільки ніч послабила їхній натиск. Ходкевич, який пильно стежив за розвитком бою, не відважувався кинути решту полків на підмогу козакам — боявся нової авантюри з боку турків.

Запорожці, очолювані талановитим полководцем, були зосереджені на флангах. Це дало їм можливість зменшити дієвість вогню артилерії супротивника, яка обстрілювала передній край оборони запорозьких шанців, і запобігти оточенню з флангів. Близько підпустивши ворога, козаки стали успішно вражати його рушничним і артилерійським вогнем. Третього вересня турки зазнали значних втрат у живій силі й озброєнні. Козакам дісталися великі трофеї і серед них гармати. Про це, як про останню новину, квапився повідомити Сигізмундові III Карл Ходкевич. Він писав, що татари й турки тричі величезним військом атакували козацьку валку, але втратили 20 000 чоловік і відступили.

Супротивник втратив віру в можливість відновити престиж і відійшов під натиском козаків. Виконуючи наказ польського командування, частини, які переслідували ворога, повернулися назад до табору з трофеями. Саме в цей час сталося «диво». Валкова обслуга, — пише Собеський, — «...цього разу вирішила долю бойовища і довершила нашу перемогу; ця юрма про-

столюддя своїм натиском і криком нагнала такого страху на турецьке військо, що воно змішало лави і в безладді шукало порятунку в найближчому лісі... Таким чином, проста випадковість, а не зброя могутнього лицарства, похитнула грізну турецьку силу». ⁴⁴ Непереконливість цього твердження очевидна. Взагалі, треба сказати, що недооцінювання супротивника і його сили характерне для Собеського. Турецьке військо зазнало значної поразки, але від крику «валкової обслуги» воно навряд чи шукало б порятунку в лісах.

Четвертого вересня султан готувався дати новий рішучий бій. Зранку він напав на козацький табір. Спочатку турки відкрили нищівний вогонь із гармат і рушниць, а потім кинулися в атаку. Козаки зустріли супротивника злагодженим вогнем. Упродовж 4—5 годин точилися напружені бої. Не здолавши опору козаків, турки відійшли. Затим вони вчинили напад на польське військо, але й там отримали відсіч і змушені були відступити. Султан знову повернув величезне військо на козаків. Спалахнув лютий бій. Турки залишили без уваги польський табір і всією міццю вдарили по запорожцях. Декілька годин вряв з гармат великого колібру вони безупинно обстрілювали козацькі окопи. Повітря було перенасичене димом, темніло в очах. Досвідчений у боях Ходкевич зізнався, що «за ціле життя не чув подібного гулу гармат».

Козаки зі своїх окопів спершу гарматним і рушничним вогнем завдали ворогу великих втрат, а потім перейшли в рішучий наступ. У цьому бою польський загін, очолюваний Русанівським, подав велику допомогу козакам, частково відтягнувши сили супротивника на себе.

Переслідуючи ворога, козаки дуже відірвалися від свого табору. Сонце стояло уже на вечірньому прюзі. Запорожці вирішили перегрупувати сили й просити підмоги у Ходкевича, щоб далі атакувати деморалізованого ворога.

Не розгадавши їхнього маневру турки подумали, що зважаючи на ніч, козаки припинять бій. Тим часом Петро Сагайдачний перешикував свої ряди й знову підняв бійців на штурм ворожого табору. Поява запорожців була повною несподіванкою. Люди усіх звань і станів були у величезній тривозі. Сам Осман II, який вважав себе наймогутнішим у світі, тепер був свідком свого безсилля.

Якже поставився Ходкевич до прохання Сагайдачного надіслати підмогу? «Ходкевич, верхи на коні, стояв біля воріт свого окопу, коли примчав гонець з повідомленням, що козаки з кількома польськими загонами зайняли табір Османа II і що для повної перемоги не вистачає тільки підкріплень і передав прохання надіслати на допомогу польські частини». ⁴⁵ Але Ходкевич відмовив Сагайдачному в допомозі. Деякі учасники Хотинської війни намагаються виправдати Ходкевича, але й вони не могли приховати того, що це було невибачливою помилкою польського командування. Схарактеризувавши становище в турецькому таборі і загальне положення справ, Собеський пише: «Це ще не була остаточна перемога, та коли б поляки зуміли тоді скористатися нею, то одна година принесла б їм більше здобичі, ніж усі ці сорок днів...».

Героїзм і мужність, явлені козаками на чолі з Петром Сагайдачним у цей день, навіки прославили їх. Запорожці деморалізували вороже

військо, змінили хід війни і спрямували подальший перебіг подій у бік повного розгрому супротивника.

Незважаючи на паніку, що охопила турецький табір, Сагайдачний вирішив відступити через відсутність боєприпасів і втому козаків, яких ворог міг легко оточити і знищити, коли отямиться. З боями і великими трофеями вони організовано відійшли до свого табору. У цьому бою втрати Сагайдачного були мінімальними.

Собеський, намагаючись згладити помилку гетьмана Ходкевича, удається до таких розумувань. «Слід припустити,— говорить він,— що в думках великих полководців живе якийсь особливий геній, який дає їм рятівні поради». Далі він цитує слова Ходкевича, які той сказав лицарям: «війни, поразки і перемоги» залежать не від волі людей, а від «всевишнього»⁴⁷. Словом, гетьман склав провину на небо, намагаючись спектися відповідальності за власну нерішучість.

Наступного дня, 5 вересня, було досягнуто угоди про поховання убитих. Вдень і вночі турки ховали солдатів і командирів, рідко дотримуючись мусульманського звичаю поховання з огляду на велику кількість загиблих і обмеженість у часі. Цього ж дня вони перенесли свій стан на нове місце.

Шостого вересня з турецького табору утік до козацько-польського козак, який був у неволі 7 років. Він розповів, що за час останніх «нападів» убито яничарів 4000, сипахів — 3000, а іншого війська, з ордами татар включно,— більше 40 000 чоловік.

Становище султана було важке. Віра в перемогу втрачалася. З'явилося багато дезертирів.

Той же козак повідомив, що серед турків розповсюдилися чутки про появу козацького флоту біля стін Константинополя, про паңіку в столиці. Султан зміщував воєначальників, створював каральні загони для винищення дезертирів.

Рішучим ударом султан думав порятувати становище, що похитнулося. За деякими свідченнями у ці дні до табору Османа II прибула підмога — 160 000 чоловік. Татарські орди, що діяли у південних районах України, завдавали великої біди населенню цього краю. Їхні напади послабляли також тили польської армії.

Петро Сагайдачний організував нічну атаку. Кятіб Челябі описує ці події так. Від Джанібек-Гірея було отримано тривожне донесення, у якому він повідомляв, що «...вночі, коли татари спали, козаки увірвалися до табору, багатьох перебили, захопили табірне майно і завдали ордам значних збитків. Коли ординці опам'яталися, вони стали до бою із запорожцями. Тоді полягло близько 1000 козаків⁴⁸. Хан просив султана допомогти йому артилерією. Така допомога надійшла. Джанібек-Гірей отримав 20 гармат. Але козаки в цей час відійшли до свого табору. Татари полонили 100 козаків, 60 із них надіслали до Османа II в ролі «язиків», решті відрубали голови⁴⁹...

Після цього Джанібек-Гірей і собі приготувався до нічної вилазки, але козаки про це були попереджені і хан не зміг здійснити свій план. Перші успіхи козацько-польського війська запаморочили голову багатьом, навіть деяким польським воєначальникам. Ослабла дисципліна. Політичний комісар Яків Собеський теж потрапив у полон передчасного захвату. Підсумовуючи наслідки перших днів війни, він на-

магався змалювати їх як тріумф польської зброї. Поляки у ці дні настільки розбагатіли, що навіть табірна обслуга поверталася до стану з грошима, золотом, коштовним посудом. Тому,— робить висновок Собеський,— «... всі події цього дня сприйняті були військом як найліпше передвістя вдалого завершення війни»⁵⁰.

Супротивник пересунув свій табір настільки близько до польського, що передові його частини майже прилягали до запорозьких окопів.

Після ґрунтовної підготовки турки розпочали новий наступ. Султан вирішив ударити звідусіль: спочатку по флангах, а потім по центру супротивника. На світанні турки із заздалегідь підготовленого рубежу, що знаходився напроти козацького табору, відкрили по запорожцях кількагодинний ураганний вогонь із 150 гармат. Після цього турецька кіннота з криком кинулася на козацькі валки. Запорожці мужньо витримували вогонь турецької артилерії й успішно відбивали атаки ворога. Неодноразові спроби турків увірватися до козацького табору скінчилися невдачею. В полудень турецьке військо під натиском запорозьких полків почало відступати. У цей час султан спрямував свіжі сили проти польських частин. Спалахнув жорстокий бій. До цього часу польські гусари не були задіяні в боях. Вони стояли в резерві. Під вечір їх разом з усім військом кинули проти ворога. Сам Ходкевич із загоном охоронців, що налічував 200 шабель, узяв активну участь у битві. Він ніс попереду свою дорогу гербову корогву.

Запорожці на чолі з Сагайдачним «... з іншого боку свого табору,— мовить самовидець,— через трупи їхні (турків — авт.), що купами лежали, як через болото, їхньою кров'ю напов-

нене, переступали й турків з татарами навіть до табору їхнього женучи, умертвляли». ⁵¹

До пізньої ночі точився бій. Султан хотів, незалежно від його наслідків, уночі зробити виласку до польського табору. Та одностайний виступ усіх полків — козацьких і польських — їхня героїчна боротьба зірвали його плани. Ворог утратив убитими велику кількість солдатів і кількох воєначальників, багато коней, мулів, боєприпасів, різного майна. Бойовий дух його був зламаний.

Султан, допоки це було можливо, намагався всю провину за невдачі перекласти на татарського хана та окремих бейлербеїв. Після кожного невдалого бою він зміщував їх, призначав нових, а окремих убивав «султанським судом». Це ще більше загострювало кризу у ворожому таборі.

Взаємні чвари знесилювали турків і татар. Так, Джаїібек-Гірей не порадився з турками й послав свого молодшого брата Нуреддіна разом з іншими вірними йому і досвідченими у війсьній справі людьми спустошувати українські землі. Ходкевич повідомив королю Сигізмунду III про те, що татари, минаючи Кам'янець, можливо дійдуть до Львова.

Після успішного бою 7 вересня Ходкевич вирішив дати генеральний бій. Особливо це було потрібно тепер, коли султан неодноразово звертався з пропозиціями про мирну угоду. Щоправда Осман II думав «про почесний мир».

Петро Сагайдачний готувався до відсічі супротивника, запорожці вдосконалювали окопи.

Восьмого вересня султан направив свої полки в атаку. Війська йшли на козаків широким фронтом, сподіваючись їх оточити. У центрі —

турки, на флангах — орди татар. Запорожці вирішили підпустити ворога ближче. Татари почали пускати стріли, яничари і сипахи наблизилися до оборонної смуги запорожців. У цей час «... козаки, що дружно звелися, такий нищівний вогонь із мушкетів на них зблизька навели, що валки козацькі, які вогнем горіли, димом і курявою вкрилися»⁵². Супротивник кинувся безладно тікати. У цей день, — говорить Челябі, — османським військам було завдано сильного удару, самих тільки яничарів загинуло 3000; татари втратили ще більше.

Дев'ятого вересня обидві сторони готувалися до наступного бою. День минув майже спокійно. Була тільки невелика стрілянина. Коли звечоріло, яничари розпочали штурм козацького табору, та, зустрінуті сильним вогнем козаків, зазнали значних втрат.

Перемоги, здобуті в перший період війни над турецькими ордами, дісталися дорогою ціною для козацько-польського війська. Було багато поранених і хворих. Заходили дощі, лютували вітри. Не стачало боєприпасів і харчування для людей і фуражу для коней. Люди хворіли.

Серед частини шляхти, «... яка належала до найвельможніших родин, траплялися випадки ухилення від бою, затаєння у валках і навіть дезертирства з табору».⁵³ Становище було важким. Але за одностайним визнанням, у підтримці високого бойового духу і бадьорості усі рівнялися на запорозьких козаків. Їхній приклад і звитяжна боротьба за вітчизну надихала польський табір на ратні подвиги.

Десятого вересня сталася подія, яка поставила польське військо в скрутне становище. У цей день орда Кантеміра-мурзи переправи-

лася через Дністер по містку, який збудувало польське військо. Ставши табором, вона розірвала сполучення з Кам'янцем. Зв'язок із Польщею перервався. Під загрозою було постачання польської армії. Тепер турки розраховували кинути на супротивника всю свою силу.

Одинадцятого вересня вони відкрили по козацькому укріпленню кількагодинний артилерійський вогонь. Затим кинулися у бій яничари, сипахи, пішли орди татар і решта війська Османа II. Запорожці блискуче відбили атаку супротивника.

Важкі дні переживали козацькі полки. Їм бракувало всього: озброєння, боєприпасів, харчування. Та бойовий дух їх, як і раніше, був високий. Козаки стояли за рішучі дії. Вони добре знали звичаї турків і татар, уміли реально зважити ситуацію. Супротивник боявся козацьких атак, особливо нічних. Уже перші нічні напади запорожців дали добрі наслідки, ворог змушений був визнати, що «козаки завжди думали про нічні атаки».⁵⁴

Петро Сагайдачний надавав тактиці нічного бою особливого значення. За його наполяганням питання про нічну атаку обговорювалося польським сеймом і було санкціоновано. Проте Ходкевич залишився прибічником тактики вичікування. Незважаючи на те, що сейм визначив навіть день атаки (12 вересня), Ходкевич зволікав. Він чинив усілякі перешкоди Сагайдачному. Тоді козацький гетьман скористався постановою сейму і почав самостійно готуватися до нападу на табір султана.

У запорожців добре працювала розвідка, турецький табір не був укріплений ні валом, ні ровом. Війська султана були розквартировані

в білих наметах, над якими всю ніч горіли ліхтарики. Козаки знали особливість поведінки турків у вечірні години. Після молитви, ситно поївши, вони лягали спати як у звичайний час. У Туреччині, Персії та інших країнах Близького і Середнього Сходу здавна велося вдень задовольнятися легкими стравами, а під час вечері їсти калорійні. Повечерявши, мусульмани впадали в міцний сон. Ця звичка передавалася з покоління в покоління й перетворилася в традицію. Козаки зважили й на цю обставину. Коли турки й татари поснули, Сагайдачний безшумно зняв усю варту й увійшов до ворожого стану. Запорожці повинні були винищити якомога більше живої сили, захопити зброю, боєприпаси, продукти ворога. Так воно й сталося. Увірвавшись до наметів, вони перебили багато війська. Тривога охопила увесь табір султана. Важко було зрозуміти, що відбувається довкруг. Можна було бачити яничарів, які бігли в одній білизні. «Козаки, козаки!» — кричали одні, «кафер» — вигукували інші. Прийшовши до тями, турки й татари зчинили безладну стрілянину. Усе змішалось. З великою кількістю боєприпасів і продуктів Сагайдачний почав організовано відходити до свого табору.

Цілком можливо, що коли б польське командування підтримало козаків, то сам султан потрапив би до них у полон. Передбачливий Сагайдачний добре розумів, що супротивник буде переслідувати, можливо навіть контратакувати стомлені козацькі полки, тому він залишив заслін.

Тож, коли війська великого візира Гусейнапаші виступили з табору й розпочали атаку, загін із гарматами, що його залишив Сагайдач-

ний, відкрив нищівний вогонь по супротивнику. Обидві сторони зазнали тяжких втраг. Кятіб Челябі стверджує, що в цьому бою загинуло 700-800 козаків, 500 захоплено в полон.⁵⁵

Операція, чудово організована Петром Сагайдачним, остаточно розладнала і, по суті, звела нанівець всі плани тирана. Невдача пригнітила турецькі війська. Число дезертирів у таборі зросло. Навіть деякі вельможні особи втрапили віру в перемогу і переходили на сторону поляків. Кятіб Челябі говорить, що один із синів Ділавера-паші «став зрадником, перейшов до ворога». Наїма вказує, що зрадником був син Гусейна-паші.⁵⁶

Султан, маневруючи, намагався досягти вигідного «почесного» миру. Після серйозних невдач турків і татар до польського командування прибув для переговорів про мир Костянтин Вевелі з листом від валаського воєводи Радула. Він наполягав на тому, щоб Ходкевич направив свого посла до візира Гусейна. Про це довідалися запорожці. Козаки стали висловлювати своє невдоволення тим, що поляки за їхніми спинами хочуть укласти перемир'я з Османом II. Збурення охопило все козацтво. Польське командування добре розуміло, що відхід запорожців потягне за собою неминучу поразку Польщі у війні.

Посилювали хвилювання нестача в харчуванні, несплата утримання. Щоб заспокоїти запорожців, до них спорядили посольство на чолі з Петром Ополінським і Яковом Собеським. Велика козацька рада заслухала послів. Собеський був змушений визнати великі заслуги козаків у захисті Речі Посполитої від агресії турків і татар. Та його промова не справила на козаків

потрібного враження, хвилювання не стихало. Запорожці хотіли насамперед дізнатися про умови мирної угоди, які запропонував Ходкевич султанові. Повідомити про це посольство не могло. Справа доходила до крайнощів. Окремі групи козаків, як твердять очевидці, лаштувалися покинути табір і повернутися на Запоріжжя. Сагайдачний не хотів допустити, щоб успіхи, досягнуті козаками під Хотинном, пропали марно. Він переконав побратимів у необхідності продовжувати війну до повного розгрому супротивника. Сагайдачний також залягодив деякі інші питання, що були пов'язані з харчуванням.

Розпочалися переговори про перемир'я. Карл Ходкевич заявив Костянтину Вевелі, що він готовий прийняти почесний мир і уповноважив Якова Зелінського проводити переговори з візиром Гусейном. Серед інших умов, із якими ішов на переговори Яків Зелінський, було положення стосовно запорожців. За свідченням Якова Собеського, який приймав участь у мирних переговорах, польське командування виявило підступність по відношенню до козаків: «Прагнучи підтримати добрі стосунки з Портою,— мовиться у мирній пропозиції,— Річ Посполита ладна упокорити свавілля запорожців; та доки польська зброя буде спрямована супроти них, татари зможуть скористатися цим і вдертися в польські володіння; тому Осман II, від волі якого залежать ці напади, може сам досягти того, щоб козаки припинили чинити шкоду туркам».⁵⁷

На переговорах Зелінський нагадав про давню дружбу між Польщею і Туреччиною, обережно прохопився «про польську кров, що була

пролита в Молдавії і Валахії...», натякаючи тим, що Польща бажала б отримати ці землі під своє владарювання. Проводячи переговори з польським командуванням, султан, з одного боку, хотів дізнатися чого хочуть поляки, з іншого, скористатися перемир'ям для підготовки нових атак. Умови перемир'я, що його запропонували поляки, виявилися для турків неприйнятними.

Султан виграв час і готувався до нової битви, він все ще сподівався розбити козаків. Новий наступ було призначено на 15 вересня. До ранку всі приготування закінчилися. Алі-паша, командир артилерії, налаштувавши свої гармати, чекав султанського фірмана. Яничари, сипахи й решта війська були зібрані під імперським прапором.

На світанку турецька артилерія вдарила по табору козаків. Часом вогонь артилерії переносився і на польський стан. Створювалося враження величезної пожежі. Очевидець пише: «Зараз турки й татари на валки польські й козацькі з трьох сторін повернули й так часто й гучно з гармат і з ручного ружжя гатили, що й сама земля тряслася й здавалося, що вона горить».⁵²

Наступали з фронту та флангів. «Цей насильницький приступ через увесь день продовжувався».⁵³ Та скоро супротивника було зупинено злагодженим вогнем козацько-польської артилерії.

І все ж яничари та орди татар рвалися вперед, тисячами трупів вкриваючи кожен крок свого просування. Незважаючи на величезні втрати, султан не міг сягнути мети. Він позбувся кращих своїх полководців. Загинув знаменитий

Каракаш-паша. Самих тільки яничарів було вбито близько 3000, в інших військах втрати були в декілька разів більші. Згодом яничари неодноразово звинувачували султана Османа II у тім, що він посилав їх супроти досвідчених у воєнному мистецтві козаків.

Коли Осману II не таланило, він намагався зняти з себе провину за воєнні невдачі й перекласти її на інших. Ця риса особливо гостро проявлялася після останнього важкого бою. Великий візир Гусейн-паша був усунутий з посади й на це місце призначений валі Діарбе-кира Ділавер-паша. Осман зробив Гусейна-пашу другим візиром і призначив його головнокомандуючим «на тому боці Дністра». Крім цього, відбулося ряд інших зміщень і призначень. Готувався новий наступ.

Тривожним було становище і в польсько-козацькому таборі. Важкі втрати, нестача харчування, фуражу й боєприпасів, скажені намагання ворога за будь-яку ціну досягти зламів в перебігу війни на свою користь, перекидання орди за Дністер, у тил польського командування, — надзвичайно несприятливо відбилося на становищі козацько-польського війська.

Характеризуючи кульмінаційний момент бою, що точився 15 вересня, учасник війни пише: «Похитнувся польський табір від несподіваного грому й тріску; усі кричали в розпачі, що ворог перейшов уже за окопи, але гетьмани осмілювали воїнів, а лицарство, хапаючись, спішило на поклик».⁶⁰ У цей день перевірявся патріотизм кожного. Усі, від солдата до гетьмана, змагалися з подвоєною енергією.

Як ніколи, відчувалася перевага супротивника в живій силі й озброєнні. Бій закінчився пізно

увечері. Голодні солдати ділилися рештками сухарів. Польські полки, які мали деякі запаси, охоче пригощали своїх союзників — запорожців.

Наступного дня відбулася воєнна рада у Ходкевича. Дехто подекував про те, що треба відходити до Кам'янця-Подільського і там очікувати допомоги від короля Сигізмунда III, і, зібравши необхідний провіант, знову рушити під Хотин для рішучого бою з супротивником. Звертаючись до воїнів, Ходкевич сказав, щоб солдати не розраховували на швидку роздачу утримання й на прибуття підмоги. «Краще відступити у повному складі, ніж потім тікати одинаком». Коли Ходкевич на хвилю замовк, усі чекали, що скаже він далі. Пауза була стихійно порушена. Раптом усі загукали, що краще померти зі славою, ніж покрити свої прапори ганьбою. Тепер необхідно було враховувати ситуацію і змінити тактичні прийоми ведення війни. Для підтримання морального духу війська слід було підняти полки в атаку. Польське командування схилилося до того, щоб, не очікуючи наступу ворога, атакувати його малими силами.

Від самого початку війни запорожці стояли за активні воєнні операції, за наступ у поєднанні з обороною. Коли на військовій раді про це заговорив Ходкевич, Сагайдачний сприйняв це як остаточну перемогу козацької воєнної тактики. Сагайдачний, — пише очевидець, — «...що був присутній там з найголовнішою запорозькою старшиною, ...хоч і не дворянського походження, доказав, що може посперечатися в хоробрості з найзнатнішими лицарями».⁶¹

Щоб остаточно довести перевагу наступальних нічних атак, 8000 козаків атакували сул-

танський табір, врахувавши найвразливіші місця супротивника. Одним із таких місць виявилася позиція Каракаша-паші, який загинув у бою. Запорожці на чолі з Сагайдачним несподівано ввірвалися до табору й кинулися до наметів. Добре організована атака дорого обійшлася туркам. Знову паніка охопила султанський табір. Козакам дісталися великі трофеї: кілька знамен (серед них знамена Каракаша-паші), боєприпаси, зброя, коні, верблюди.

У ту ж ніч Сагайдачний організував великий напад на табір Гусейна-паші за Дністром. «Турки гинули уві сні або ж рятувалися втечею через міст... Сам Гусейн, захоплений зненацька серед ночі, ледве встиг вирватися із рук козака; з нього зірвали дорогу одягу, чалму та пояс, у якому були зброя та гроші, а сам він цілу ніч блукав по лісі, знайшов, нарешті, вузьку печеру, закриту гілками, в ній і переховувався до ранку». ⁶² Козаки захопили багато зброї, декілька гармат, боєприпаси, амуніцію й полонених.

Нічні атаки запорожців у Хотинській війні деморалізовували османську армію. Вони, здебільшого, закінчувалися перемогою козацької зброї. За рахунок цих атак козаки частково поповнювали свої резерви боєприпасами.

Вісімнадцятого вересня запорожці повторили нічну атаку. За даними Кятіба Челябі, вони почали штурмувати табір Гусейна-паші пізно вночі й упродовж трьох годин громили турків. Багато було вбито й поранено мусульман ⁶³. Теж саме потверджує Наїма ⁶⁴. Козаки знову захопили багаті трофеї: коней, верблюдів, багато одягу, срібло, золото, два яничарські прапори. Сагайдачний надіслав цінні подарунки королеві Владиславу.

Усе більше назрівало переконання про необхідність загального штурму табору супротивника. Швидкість військових дій і величезні втрати різко погіршили становище турків. Моральний дух османського війська упав, зростало безладдя, дезертирство стало масовим явищем, султан був у відчаї. Погіршилися взаємини між кримським ханом Джанібек-Гіреєм і Кантеміром-мурзою. Останній за своєчасне прибуття у султанський табір і за старання під Хотином був призначений пашею Очаківського ейялета. Цьому заздрив Джанібек-Гірей, який був не від того, щоб помститися Кантеміру при першій нагоді.

Не ліпшим було становище у польсько-козацькому таборі. Старий і знеможений походами Ходкевич був прикований до постелі. Після довгих страждань він помер від епілепсії 24 вересня під Хотином. В особі Ходкевича польське командування втратило талановитого полководця, який посідав значне місце серед воєнних керівників Речі Посполитої. Із огляду на свої широкі зв'язки з вельможним колом польського світського товариства він обіймав ряд посад: підчашого литовського, комісара лівонського, старости жмудського, нарешті віленського воєводи. Більшість підлеглих боялися його, але не поважали. «Коли б,— мовить Яків Собеський,— він страхом покарання не стримував непокірних солдатів, Річ Посполита давно б уже впала під ударами супротивника»⁶⁵. Себелюбство, жадоба слави були характерними сторонами його діяльності. Манією величності страждали «найшляхетніші лицарі» того часу, серед них був і Ян Карл Ходкевич. Цілком слушно зауважено свого часу людьми, які досить добре його знали,

що Ходкевич пожив уже достатньо для самого себе і для слави, але зробив «надто мало для батьківщини»⁶⁶.

Водночас Ходкевич був солдатом-виконавцем. Вимогливість до себе і до підлеглих, обов'язковість у виконанні воєнних наказів, нещадна боротьба з порушниками військових порядків створили йому ореол кращого воїна. Смерть Ходкевича була неочікуваною. Це сталося в той час, коли можна було з певністю сказати, що турки програли війну. Ходкевич розумів, що султан неминуче зазнає поразки. Та для цілкової перемоги треба буде ще докласти чимало зусиль.

Обидві сторони готувалися до нових сутичок. У польському таборі проводилися захисні роботи, відбувалася передислокація. На чолі польського війська тимчасово став Станіслав Жоравинський. Становище польської армії було важке. Посилювалося невдоволення запорожців, їх погано постачали. Козаки ходили серед польських солдатів і просили сіна для коней, сухарів для себе.

Двадцять п'ятого вересня на чолі всього війська став Станіслав Любомирський. Литовське воїнство, яке до цього часу було під началом королевича Владислава, відмовилося коритися Любомирському. Тоді королевич виступив перед солдатами і заявив, що він вважає Любомирського головнокомандуючим над усіма військами і що сам він підлягає Любомирському. Цей конфлікт було легко залагоджено. Любомирський скликав велику раду, на якій прийняв командування й запевнив, що він виконає все обіцяне солдатам його попередником.

Того ж дня османське військо після артпід-

готовки почало наступ на польські валки. Воно досягло деяких успіхів: захопило покинутий Вайгером шанень, звідкіль почало загрожувати центральній частині польського табору. Енергійні заходи, вжиті Любомирським, зупинили просування ворога і він відійшов назад. Турки втратили більше 5000 убитими і важко пораненими.

Двадцять шостого вересня турки розпочали обстріл стану запорозьких полків і польських частин, які очолював Русанівський. Супротивник пішов у наступ, марно намагаючись досягти успіху. Частини, які були кинуті проти козаків, були зустрінуті шквальним вогнем. Турки залишили на полі бою безліч трупів і змушені були відступити. Через деякий час вони знову синулися в атаку, сконцентрувавши головні сили проти козаків.

На цей час повернувся Костянтин Вевелі, який їздив до турків з приводу укладання угоди про перемир'я. Він привіз із собою охоронну грамоту від великого візира для польських полків, але від обміну заложниками відмовився. Прихильники негайного укладення миру з супротивником виходили із важкого становища в таборі: масових захворювань солдатів, нестачі продуктів, боєприпасів, відсутності фуражу, а також наявності дезертирства. Це було відомо і покійному Ходкевичу. Він говорив, що ворог не такий страшний, як вони його уявляли на початку війни. «Найважливіше, що вказує на слабкість турків, – стверджував Ходкевич, – це їх вимога про мир, написана християнською мовою». Любомирський, навпаки, стояв за негайне укладення миру на вигідних умовах.

Осман II намагався переконати поляків, що буде воювати з ними до того часу, доки не досягне бажаного миру. Через те й після повернення Вевелі скажені атаки турків не припинялися. Але ні атаки, ні старання орди татар, ні ураганний вогонь артилерії не зломили волю козаків і поляків. Турки ж терпіли поразку за поразкою. Їхні втрати в живій силі збільшувалися щоднини. Шанси на перемогу втрачалися. Тепер султан стояв перед дилемою: або ж скласти зброю, визнати себе переможеним, або підняти військо на вирішальний бій. Він відважився на останнє.

Двадцять сьомого вересня у таборі султана йшла напружена підготовка до штурму. Усі здатні тримати зброю були поставлені в стрій.

Двадцять восьмого вересня Осман II спрямував своє численне війство в бій. Зранку й до пізньої ночі продовжувалася ця уперта й запекла боротьба. Очевидець так описує це бойовище: «Більше 60 гармат гриміло водночас, небо палало, а повітря затьмарювалося димом, земля двигтіла, стогнали ліси, скелі розпадалися... Що бачило око впродовж дня, того не змалювати..., не можна висловити достеменно, з якою затятістю і мужністю, чи скоріше відчаєм, билися обидві сторони»⁶⁷.

Талановитому полководцю Любомирському відразу довелося витримати важкий іспит, щоб виграти найбільшу битву в Хотинській війні при недостатній кількості зброї й великій кількості важко хворих і напівголодних солдатів.

Супротивник наступав. Іноді оточення польських валок здавалося неминучим. Вирішальну роль у цьому бою, як і в попередніх, зіграли козацькі полки, очолювані Сагайдачним. Вони

захищали не тільки свої окопи. Сагайдачний у цей день не раз направляв козаків на допомогу польським полкам.

За своїми масштабами, за кількістю військ, які приймали в ній участь, «це була найбільша битва», — пише Кятіб Челябі⁶⁸. Вона привела в рух усі війська сторін, що воювали. З раннього ранку вся сила артилерійського вогню супротивника була націлена на запорозькі окопи. Яничари, захищені щитами, безперервно атакували козаків з фронту, татарські орди намагалися оточити їх з флангів. Запорожці зі своїх укріплених окопів мужньо відбивали люті атаки супротивника. У цьому бою, як ніколи злагоджено, діяли всі війська польсько-козацької армії. Ворожі частини неоднораз вклинювалися у розташування польських полків і в район козацьких окопів. На окремих ділянках козаки вели рукопашний бій.

Знесиливши супротивника, Петро Сагайдачний повів козацькі полки в рішучий конгрнаструп. Услід за козаками перейшло у наступ польське воїнство. Вогнем гармат, атакуючими військами хвалене військо султана було зупинене й розбите.

Отримавши блискучу перемогу над військами Османської імперії, польське командування почало говорити про почесний мир для Польщі. На нараді, де були присутні, крім королевича Владислава, Петра Сагайдачного, Станіслава Любомирського, комісари з гетьманами, сенатори, вирішили відправити послів до султана Османа II для переговорів про мир. У посольстві були сенатор і сеймовий комісар (сенатор Станіслав Жоравинський і комісар Яків Собеський). Забезпечені грамотами від Любомирсько-

го до султана і великого візира, вони рушили в дорогу. Посли везли з собою для роздачі туркам багаті дарунки.

За наказом султанського візира зустрічати польських послів вийшло кілька вельможних, похилого віку чаушів, а також п'ятдесят добірних яничарів-верхівців у пишній одежі. Турецька сторона була готова проводити мирні переговори. Посередник між сторонами — господар Валахії Радул, який виявив щирість по відношенню до Речі Посполитої, допомагав послам успішно вести переговори. За свідченням самих послів, султанський візир шанобливо зустрів посланців польського командування.

Воєнні дії на час переговорів не припинялися. Тридцятого вересня польські послы відвідали Радула, вручили йому лист гетьмана і просили посприяти мирові. Першого жовтня послы відправилися до великого візира Ділавера-паші і теж вручили йому листа від гетьмана.

Другого жовтня розпочалися переговори. Польські послы були розміщені поблизу намету великого візира. Заручившись його обіцянкою сприяти переговорам, поляки пішли до духовного глави мусульман, який користувався в Османа II шанобою й повагою. Він, як і візир, обіцяв докласти всіх зусиль для відновлення давньої дружби. Познайтися з умовами миру було доручено Радулу. У цей час турки посилили свої атаки на козацько-польські окопи. Вони розраховували, що полки, в надії на укладення вигідного миру, не так пильно будуть охороняти свої позиції. Та передбачливі полководці — Сагайдачний, Любомирський доклали усіх зусиль для укріплення табору і забезпечення війська необхідним озброєнням і бое-

припасами. Характеризуючи положення у турецькому таборі, посол Собеський писав: «Під час перебування послів у таборі Османа II, турки, які поверталися з битви й проходили мимо шатрів, змучені й безсилі, ховали від сорому рани, а трупи своїх солдатів спішно відвозили у закритих возах»⁶⁹.

Від самого початку мирних переговорів козацьке питання займало на них чільне місце. Турки наполегливо вимагали від Польщі вжити найрішучих заходів супроти запорозьких козаків. Вони вимагали також видачі останніх. Польські послы вказували на неможливість виконання цієї вимоги й пов'язували козацьке питання з татарськими наскоками на Україну і на їхні згубні наслідки. «Джерело козацької сваволі,— казали польські послы,— в постійних набігах татар, які так часто спустошують найплідніші провінції держави, доводячи до злиднів безліч поселенців, а ці останні, в свою чергу, готові всім миром збавитися від ворогів і ...шукать виходу зі свого жахливого становища. Полишивши власні житла, вони поневіряються, шукаючи кращих поселень, і почасти, з помсти, стають під козацькі знамена»⁷⁰. Далі послы розказали, що спустошення турецьких володінь є справою рук не тільки запорозьких козаків, але й донських, підданих російського царя.

Коли валаський воєвода, який вів переговори, нагадав послам про недавні походи запорозьких козаків на султанські володіння і став вимагати видачі султанові всієї козацької старшини, послы відповіли: походи козаків здійснювалися після оголошення війни, що ж до видачі козацьких старшин, то поляки від найдавніших часів поважали своїх союзників по зброї, тож не мо-

же бути й мови про видачу їх супротивнику. Речники султана зауважили, що козаки у цій війні вбили безліч турків. На це польські послы відказали: такий уже закон війни.

Турки висунули особливі статті стосовно турецько-козацьких взаємин. Султан вимагав дозволу побудувати замки й поселення на території України проти козаків. Поляки відповіли, що це незгідно з дружнім сусідством, а, опріч того, це означило б пряму капітуляцію Польщі перед Туреччиною.

Турки вимагали припинити козацькі походи до їхніх берегів, не погоджуючи це з татарськими нападами на Україну. Вони пропонували включити до угоди пункт, приміром, такого змісту: козаки не чинитимуть походів проти турків, а якщо вчинять, то султан матиме право їх карати й вимагати від польського короля відшкодування збитків. На це польські послы мовили, що коли карати козаків, як порушників миру між Польщею і Туреччиною, то треба карати й татар та їхніх ханів, які дозволяють походи на Україну.

З метою гарантії припинення татарських походів послы просили дозволити Польщі укласти самостійну угоду з ханом, на що візир відповів: «Хан, раб султана, вчинить так, як скаже султан»⁷¹.

До угоди заносився пункт «Про довічну відмову Польщі від Молдавії» і про входження до складу останньої Буковини. Молдавське питання в стосунках між Туреччиною і Польщею було не новим. Для них воно часто ставало каменем спотикання. Польща відмовлялася від свого протекторату над Молдавією, але вимагала, щоб на молдавський трон турки посадили

людину мудру, метку й дружню до Польщі. При цьому поляки обіцяли віддати Молдавії Хотин після підписання угоди.

Обговорювалося іще одне дуже важливе для Польщі питання — про долю польських полководців, які потрапили в полон до турків у 1620 році під час Цецорської війни. Посли вимагали звільнення польських бранців, які знаходилися в константинопольській тюрмі, — польського гетьмана Станіслава Конецпольського, Лукаша Жолкевського, Самійла Корецького, Володимира Фаренсбаха⁷². Тоді Радул вказав на цецорський похід Станіслава Жолкевського як на головну причину хотинського походу Османа II, і відхилив цей пункт угоди. У переговорах чільне місце зайняло питання про харадж. Турки хотіли, щоб поляки платили щорічно харадж султану. Коли послы відхилили цей пункт, Радул запропонував полякам послати Осману II, коли він повернеться до Константинополя, замість хараджу надзвичайно цінні дарунки. Послы у коректній формі відповіли, що Польща нікому данини не сплачує. Польський народ за свободу ладен пожертвувати не тільки своїм майном, але й життям. Якщо ж мовиться про відновлення давньої дружби, то король польський готовий надіслати подарунки як вияв дружби, але не як обов'язкову данину.

Закінчивши попередні переговори, Радул відправився до великого візира, навмисне знявши в умовах про мир пункт стосовно звільнення бранців, які утримувалися в ланцюгах під охороною недалеко від Константинополя. Виправдовуючи Радула, деякі його сучасники пишуть, що він нібито свідомо опустив цей пункт через те, що мав секретні дані про можливість як-

найшвидшого їх звільнення. Внесення ж цього пункту ускладнило б справу. Турки стали б вимагати великого викупу за них, а Польща не мала б змоги виплатити його.

Великий візир Ділавер, коли дізнався про умови миру, заздалегідь погоджені з поляками, розлютився. Він вирішив прийняти послів таємно й спробувати накинати Польщі вигідний туркам мир. Один із послів про цю зустріч з Ділавером розказував: «... переконував погодитися на посилку хараджа в Константинополь і покарання запорожців; потім погрожував, що Осман II пробуде під Хотиним... до середини листопада, а по дорозі через Молдавію надішле татар ногайських, кримських, білгородських і добрудзьких разом із загонами валахів, молдаван і європейських турків, які всю зиму спустошуватимуть польські володіння, а сам султан, коли завесніє, збере численне військо в Азії та Африці і з'явиться до Польщі шляхом, який підготують татари»⁷³. Насамкінець візир сказав послам, що з такою відповіддю вони можуть повернутися до свого табору. Посли Польщі, дотримуючись усіх правил міжнародних відносин, пояснили туркам, що вони прийшли укласти мирну угоду, а не вислуховувати погрози, й недвозначно заявили, що «за теперішнього часу турки не мають приводу пишатися, а поляки боятися»⁷⁴. Після цього візир подав руку послам. Тепер він був більш згідливим.

Для прискорення переговорів велике значення мала обіцянка надіслати дарунки Османові II, великому візиру та іншим сановникам султана. Король від себе надішле султанові цінні подарунки. Польський посол під час перебування в Константинополі для зміцнення миру по-

дасть ці дари від імені короля Сигізмунда.

Для цілковитого залагодження справи Собеський відправився домовитися про це з Владиславом, Любомирським і комісарами. Другого дня він повернувся з відповіддю, що для скріплення давньої дружби король готовий прислати дари, гідні Османа II, «якщо султан відповість йому такою ж ласкою».

Тепер для остаточного скріплення миру необхідно було йти до султана. На Дивані (радї султана,— ред.) у візира був і хан кримський Джанібек-Гірей. Візир у своїй короткій промові, зверненій до польських послів, відзначив факт відновлення між Польщею й Туреччиною миру, що був зламаний війною, і вказав: «...сподіваємося, що з нашого боку не будуть порушені мирні умови; ви ж пильнуйте, щоб не запламувати свою гідність зрадництвом»⁷⁵.

Джанібек-Гірею візир сказав: «...іменем Османа II, перед лицем якого татарський хан є прах, підніжжя ніг його, оголосимо йому найсуворішу заборону вступати зі збройною силою у польське королівство; якщо ж він порушить волю султана, то не тільки позбудеться ханства, але й заплатить за це життям»⁷⁶. Хан хотів сказати, що кордоном між татарськими землями і Польщею є річка в пустелі, але візир його перебив: «Не тобі говорити про кордони. Татарам належить виконувати волю мого володаря, а не приплутувати до сьогочасної справи обставини, далекі від неї»⁷⁷.

Потім, на знак успішного завершення переговорів, візир пригостив усіх щербетом. Закінчивши «щербетопиття», всі верхи відправилися до султана для схвалення умов миру. У ставці Османа II були також кримський хан Джані-

бек-Гірей, Радул і велика кількість придворних. Дотримуючись усіх східних звичаїв, послы Речі Посполитої привітали султана, який увесь час сидів на тахті, обкладений різнобарвними подушками. Яків Собеський подав лист Любомирського найближчому паші, той іншому, так він дійшов до Ділавера, який стояв з похиленою головою біля Османа II. Візир, узявши листа, упав перед султаном і поклав грамоту на узголів'я. Закінчивши церемонію вручення листа султанові, посол Станіслав Жоравинський, після запрошення візира, звернувся з промовою до султана, в якій наголосив на необхідності укласти мир із Польщею й поновити дружні стосунки між ними.

Осман II продовжував мовчати. Послы, які розумілися на східних звичаях, переконалися, що султан погоджується укласти мир із Польщею й зробили подарунки Османові — спис і кілька рушниць ювелірної роботи.

Вручаючи дарунки султанові, Жоравинський сказав: «Нам добре відомо, що ти, імператор, володієш найрізноманітнішими багатствами, що тобі не бракує ні золота, ні перлів, ні інших коштовностей; тут на війні, де личить займатися тільки залізом, у руках наших немає ніяких коштовностей, але ту зброю, якою ми боролися за вітчизну, приносимо тобі як другові й союзнику нашого короля із щирим побажанням, щоб після укладення тісних зв'язків перемир'я між оттоманською й польською державами, зброя ця принесла тобі перемогу в боротьбі проти спільних ворогів»⁷⁸.

Тепер необхідно було відредагувати всю угоду в цілому, кожний пункт зокрема. Для цього знову зібралися у Ділавера. Останній, незва-

жаючи на схильність до авантюризму, був несперечливим. До певної міри це пояснювалося тим, що до польського табору прибули послі донських козаків, за якими йшло 20 000 донців, готових виступити проти турецько-татарських завойовників. До польського стану наближався також Косоховський з провіантом і боєприпасами. Однак головною причиною, яка змусила турків до поступливості й невибагливості у своїх домаганнях, була нечувана поразка військ Османа II під Хотиним.

Остаточне укладення угоди пов'язувалося з багатьма труднощами через відсутність перекладача. Яків Собеський повинен був диктувати польською якомусь Мультану, той перекладав його слова на грецьку мову, грек — на турецьку, а турок писав текст угоди.

Ділавер запропонував першими відступити полякам, щоб очистити турецьку територію. Після багатьох безплідних розмов вирішили цю операцію провести одночасно. Та поляки, наскільки це було можливим для великого війська, повинні перенести свій табір за Дністер. Однак туркам довелося покинути поле бою першими.

Основні тези угоди зводилися до такого: сулгана Османа II буде супроводжувати до Константинополя майбутній посланець Польщі в Туреччині Станіслав Сулішевський, а польського короля Сигізмунда III, який прямував до Варшави із-під Львова — турецький посланець.

Поляки забороняють запорозьким козакам судноплавство по Дніпру, за кожен ж кривду, заподіяну турецьким підданим, вони будуть суворо покарані. Татари білгородські, тягінські, кілійські, добрудзькі й кримські повинні повністю утриматися від нападів на Польщу; щоб

поставити для них перепону, Осман II озброїв Очаківську фортецю⁷⁹. Ці заборони не розповсюджувалися на мисливство і рибальство.

Для залагодження прикордонних конфліктів сторони погодилися заснувати комісію з представників Польщі й Туреччини.

Польща повинна була, за угодою, сплачувати щорічно кримському ханові утримання в розмірі 30 000 злотих; за це хан зобов'язувався надавати Польщі воєнну допомогу⁸⁰. Гаммер стверджує, що король мусив сплачувати не 30 000, а 40 000 злотих⁸¹.

До угоди, за наполяганням польських послів, був включений особливий пункт стосовно Валахії. Відтепер валаськими господарями повинні були призначатися люди «християнської віри», а не мусульмани, до того ж миролюбні. Хотинська фортеця передавалася молдавському воєводі після того, як турецьке військо полишить цей район і відійде за Дунай. В угоді нічого не говорилося про бранців. Решта положень угоди торкалася питань, які пов'язувалися з установленням дипломатичних зв'язків та налагодженням крамарства й безпеки торговельних шляхів.

Було досягнуто угоди стосовно подарунків. Султан мав отримати 2000 соболів, 20 лисячих шуб, коштовну шкатулку і два годинники. Решті призначалися грошові винагороди: великому візиру — 20 000 телерів, хаджі 10 000, кизлару агаси стільки, скільки великому візиру, Дефтердару — як хаджі⁸².

З такими умовами миру польські послы повернулися до свого табору й доповіли командуванню про хід переговорів. Потім вони повідомили козакам про порядок повернення війська

додому. Запорожці в присутності хворого Сагайдачного (він був тяжко поранений) уважно вислухали послів. У статтях угоди, які торкалися козаків і їхніх походів до берегів Туреччини й Криму, не було нічого нового, бо це питання неодноразове обговорювалося й раніше. Такі умови миру не позбавили козаків підозр і побоювань. Через це вони вирішили, не дотримуючись установленого порядку, вночі переправитися на той бік Дністра. Перед тим як покинути табір, запорожці вибрали послів до короля Сигізмунда III, які мали прибути до Варшави й викласти йому основні вимоги козаків.

Війна 1621 року дорого обійшлася султанській Туреччині. Війська Османа II втратили вбитими понад 80 000 чоловік. Близько 100 000 коней, мулів і верблюдів, величезну кількість зброї. Є й інші дані про втрати воюючих сторін (у вірогідності їх можна сумніватися). Мацей Титлевський, наприклад, говорить, що турки втратили вбитими рядових 208 000 і 6 пашів⁸³. Ахмед Расім стверджує, що турки «... у війні втратили 60 000 чоловік»⁸⁴. Безперечно, що ці дані тенденційні. Але надфантастичні твердження у Наїми, який заявляв, що польське військо втратило в цій війні 100 000 чоловік⁸⁵. Насправді ж, усе польсько-козацьке військо налічувало менше 100 000 чоловік.

Хотинська війна 1621 року провадилася Османом II з метою завоювання Польщі й України. За своїм характером вона була несправедливою, загарбницькою з боку турецьких агресорів, справедливою і визвольною з боку Польщі та України. Вона стала важливою ланкою у багатолітній і героїчній боротьбі українського народу проти султанської Туреччини.

Коли Осман II зі своїм величезним, добре озброєним військом зазнав поразки, турки розпочали шукати причини «невдачі». Адже султан, коли починав війну, обіцяв «перемогу й завоювання». Турки були певні в успіхові, оскільки Польща зазнала нищівної поразки під Цецорою і не могла так швидко зміцнити й зібрати військо. Та завойовники прорахувалися — запорозькі полки стали на передовій лінії фронту.

Причину війни 1621 року й поразку в ній Османської імперії турецькі буржуазні історики пояснюють по-своєму. Так, Мустафа Наїма вбачає їх у тім, що начальник двірської охорони Юсуф-паша і проводир яничарів Мухмед-ага ворогували. Між ними відбувалися сутички. Тож було бажаним відіслати яничарів на війну. Вони охоче зголосилися воювати проти «невірних» і заявили, що згідно з висловом Корану, йдуть на бій не за «золото», а за віру й готові віддати своє життя «за падишаха».

Другою причиною війни вони вважають те, що військо знехтувало вказівками начальства, вимагало збільшення утримання і цим викликало невдоволення султана, який думав про необхідність створення нового війська, тож хотів знищити те, що існувало. В цілому ж, похід був результатом під'юджування і порад «божевільних і невігласів», «ненависті й ворожнечі до супротивника»⁸⁶.

Турецький історик Ахмед Расім стверджує, що загибель Каракаша-паші під Хотином і «жалюгідна винагорода за полонених, яких захопили, доводили до відчаю війська»⁸⁷. Тому вони погано воювали. Коли б не орди татар, катастрофа була б цілковитою. «У цій війні,— пише

він, — надзвичайно велику користь приніс емір Оймака⁸⁸ великих ногаїв Кантемір-мурза»⁸⁹.

Із європейських істориків І. Гаммер, по суті, солідаризується з турецькими авторами. «Турки вважають причинами поразки Османа II під Хотином, — говорить він, — «ревності» між візирами Гусейном і Каракашем, а також між татарським ханом і Кантеміром-мурзою, але особливо — надмірне невігластво й пиху кизлар ага-си Сулеймана⁹⁰.

Іншими словами кажучи, як турецькі, так і європейські історики причини війни і поразку в ній Туреччини пояснюють інтригами серед придворних, особливо візирів. Ці міркування не наукові й хибні. Відповідає дійсності тільки те, що у зв'язку із розтлінням яничарів у султана Османа II був намір замінити їх новими військами. Вірно й те, що козаки загрожували туркам перепинити шлях до нових завоювань і грабунків. Розтління верхів, інтриги, корупція — все це мало місце в султанській Туреччині цього періоду, але це скоріше було наслідком, а не причиною.

Причиною, що обумовила поразку Туреччини у цій війні був процес розпаду Османської імперії, що призвів до послаблення її воєнної могутності.

Довгочасні війни проти інших країн, які тепер уже не збагачували Туреччину, а виснажували її економіку, викликали невдоволення народних мас султанською владою. Жорстока експлуатація народу, численні важкі податки піднімали маси на боротьбу проти воєнно-феодальної держави султанів.

Хотинська епопея має міжнародне значення. Вона відома, перш за все, участю в ній україн-

ського козацтва. Без нього не було б і перемоги над могутньою на той час Османською імперією.

Запорозьке козацтво, як окрема козацька республіка, було новим явищем зі своїм особливим статусом, яке воно займало на Україні, що втратила свою незалежність.

У той час, як Туреччина і її васали (татари) деградували, оголюючи виразки своєї гнилої й відсталості, запорозькі козаки зростали й кріпли. Вони змусили турків визнаги себе переможеними.

За своїми масштабами, кількістю військ та наслідками Хотинська війна була небаченою в історії Османської імперії. Вона показала уярмленим народам, що невинсну імперію можна подолати. Українські козаки участю в цій війні зробили вагомий внесок у загальноєвропейську справу. Вони врятували польську армію від неминучої поразки, а польську державу — від важкого й ганебного миру. Небезпека турецького завоювання загрожувала не тільки Польщі, Литві, Україні, але й іншим народам Європи. Успіх на боротьба українського козацтва проти турецьких агресорів та їх васалів загострювала внутріполітичну кризу Османської імперії, погіршувала стосунки Туреччини з її васалами, збільшувала напругу між Туреччиною і Польщею.

Хотинська війна, хоч і закінчилася перемогою для Польщі, виявила її воєнну неміч. Річ Посполита теж переживала глибоку соціально-економічну кризу. Подальше ослаблення Польщі, Туреччини й Криму мало величезне значення для Російської держави, сила і міжнародний авторитет якої зростали...

Після укладення мирної угоди, султан повер-

нувся до Стамбула. Становище в столиці було вкрай тривожним. Війна вимагала великих зусиль. Утримання великого війська й бюрократичного державного апарату лежало важким тягарем на плечах народу. Дике свавілля султанських чиновників, великі податки, які стягувалися з населення, відсутність предметів першої необхідності збуджували ненависть до експлуататорської верхівки країни.

Осман II усе більше віддавався насолодам гарему. Його оточували владолюбні, заражені корупцією, жадібні до грошей люди. Візири, придворні, бейлербеї та інші жорстоко пригнічували простий люд. Слов'янські народи арабського сходу, які стали жертвами турецької агресії, посилювали боротьбу проти колонізаторів. Невдоволення султанською владою виливалось в масові виступи міщан і селян. Повстання охопили основні центри країни.

Експлуататорські класи Османської імперії думали не про поліпшення важкого становища народу, а про нові війни, нові джерела збагачення. Наміри султана наштовхнулися на опір яничарів, які не бажали допустити створення нового війська. Вони були невдоволені наслідками війни. Вони звинувачували Османа II, двірську знать, візира Гусейна-пашу, кизлар агаси Сулеймана, Джанібек-Гірея та багатьох інших у поразці, яку зазнала Туреччина.

Усе більше розповсюджувалися чутки про виїзд султана із столиці. Військові, особливо яничари, збиралися великими групами й висловлювалися за покарання винних у Хотинській трагедії. Осман II, наляканий розгніванним військом, зібрав улемів, щоб з'ясувати причини заворушень. Йому доповіли, що війська проти

його виїзду в Анатолію. Вони вимагають стратити деяких придворних, у тому числі великого візира, начальника дворцевої охорони⁹¹. Султан запитав, у чому вина останніх? «Вони підбивали падишаха до походу»,— була відповідь⁹².

Осман II наказав охороні розігнати бунтівників. Та було пізно. Морська артилерія тримала сарай (палац) під прицілом⁹³.

Багато хто думав, що військо обмежиться убивством великого візира Ділавера й начальника фінансового управління Бакі-паші. Гаммер говорить, що візир кинувся до Османа II зі словами: «Мій падишаху, якщо це потрібно, то віддайте й мою голову, але подумайте про своє благополуччя»⁹⁴.

Поки улеми вмовляли Османа II, султанський палац був оточений натовпом і військами. Народ вимагав покарати усіх винуватців війни. Охоплений панікою, султан не знав на що відважитися. Тепер він звинувачував улемів у тім, що вони привели народ до бунту, погрожував їм смертною карою. Становище погіршувалося щогодини. Натовп із палицями в руках увірвався до султанського палацу, туди ж кинулися яничари й сипахи. Придворні рятувалися втечею. Тих, що потрапляли до рук повстанців убивали на місці. Понад три години палац знаходився в облозі⁹⁵.

Раптом почувся крик: «Ми хочемо султана Мустафу». Вигуки на користь позбавленого влади недоумка Мустафи, що знаходився в ув'язненні, чулися все гучніше й частіше. Мустафу привели до султанського палацу й посадили на трон. Осман II зробився бранцем яничарів. Повстанці примусили улемів присягнути на вір-

ність Мустафі. Налякані улеми присягнули. Із усіх мінаретів було проголошено про скинення Османа II і про сходження на трон Мустафи.

Колишньому грізному султанові Осману II начепили на шию товсту мотузку й вивели на показ народові, потім його побили й задушили. Так ганебно скінчив своє життя Осман II, який мріяв стати володарем світу. За всю свою історію Османська держава не знала подібного випадку. Багато було вбивств, але «убивство падишаха вперше позначилося на тілі Османа II...»⁹⁶

Хоч за умовами перемир'я між Польщею і Туреччиною українським козакам заборонялося здійснювати походи до Туреччини і Криму, вони не збиралися припиняти боротьбу з турецько-татарськими нападниками. Події, які відбувалися у цей час у Туреччині, сприяли цьому. Послаблення Туреччини мало величезне значення для України та всіх сусідніх народів, яким вони загрожували. Поразка у війні 1621 року, внутрішні безпорядки, повстання яничарів, порушення зв'язків між турками і кримським ханством створили умови для нанесення нових ударів по Османській імперії.

У листах англійського поета у Стамбулі Фоми Роя (1620-1626 рр.) збереглося цінне повідомлення про запорозьких козаків, які майже повністю заволоділи тоді Чорним морем. У записах і листах відомого мандрівника Петра де ла Валле, який знаходився кілька років при дворі персидського шаха, також міститься ряд цінних повідомлень про діяльність українських козаків, про їх успішні походи на Туреччину й Крим, про визволення великої кількості бранців.

У 1622 році запорозькі козаки захопили без-

ліч турецьких кораблів, деякі, що були навантажені цінним грузом, потопили.

Характеризуючи боротьбу козаків із турецькими галерами, тогочасник Фома Рой у травні 1623 року писав, що козаки для них (турків — авт.) небезпечніші багатьох найсильніших супротивників, бо вони часто вступають у бій з галерами й знищують їх, і цим заважають транспортуванню життєвоважливих предметів до Константинополя⁹⁷.

У 1624 році козаки здійснили декілька успішних морських походів на 300, 150 і 80 чайках. Мустафа Наїма, описуючи їхні походи, мужність, героїзм, говорить, що не можна знайти на землі людей сміливіших, особливо у морських битвах, ніж козаки. Сам Осман II був вражений їхньою мужністю та відвагою під час Хотинської війни.

При нестабільному внутрішньому положенні Туреччини, блискучі морські операції козаків іще більше посилювали повоєнну кризу в імперії...

Перемога в Хотинській війні була надзвичайною подією в довгочасній боротьбі українського народу з турецько-татарськими нападниками. Удар, завданий Туреччині, прискорив занепад Османської імперії.

Хотинська війна 1621 року дуже вплинула на Кримське ханство. Становище хана Джанібек-Гірея, якого ще Осман II хотів замінити, але не встиг, було хитким. Претенденти на Кримське ханство — брати Махмед і Шагін-Гіреї — давно вже спостерігали за подіями в Туреччині. Перший із них знаходився в ув'язненні на о. Родос, другий — у Персії.

Махмед-Гірей після Хотинської війни думав

скористатися нестабільним положенням Туреччини, щоб добитися ханства. Він мав покровителів у Туреччині, а також розраховував на свого брата Шагін-Гірея. Тож, із допомогою візира Гусейна Махмед-Гірей при підтримці турецького війська був поставлений на ханство, а хан Джанібек-Гірей у березні 1623 року — відправлений на о. Родос «на почесне заслання»⁹⁸.

Після того, як Махмед-Гірей III (1623—1627) став ханом, він повернув до Криму свого брата Шагін-Гірея й зробив його калгою. Персидський шах Аббас, коли відпускав Шагін-Гірея, сподівався посилити свій вплив на Крим, щоб відірвати його від Туреччини.

Покінчивши з Джанібек-Гіреєм, турки взяли за Кантеміра-мурзу, на якого тепер хотіли скласти провину за хотинську поразку. Махмед-Гірей отримав із Стамбула наказ готуватися до походу. «Покарання Кантеміра за напад на Польщу й упокорення його було однією з основних вимог польського уряду під час переговорів про мир після Хотинської війни»⁹⁹.

Знищення Кантеміра-мурзи означало подальше ослаблення Туреччини, бо вона позбавлялася воєнної підтримки. Це було вигідно Махмед-Гірею, який мріяв скинути турецьке ярмо. Тому він охоче пристав на це.

Однак невдовзі між Махмед-Гіреєм і новим султаном Мурадом IV (1623—1640) виник конфлікт. Мурад вирішив скинути Махмед-Гірея і повернути Джанібек-Гірея на ханство. Окрім суб'єктивних уподобань султана, цього вимагала нова війна з Персією. Султан видав фірман про зміщення Махмед-Гірея і послав до Криму військо і флот. При війську знаходився Джа-

нібек-Гірей зі своїми сподвижниками.

Власне, турки бажали збавитися обох Гіреїв, але в той же час не хотіли воєнного зіткнення з Кримом. Тому розпочали переговори. Махмед-Гірей, щоб виграти час, охоче пішов на них.

Ще до прибуття турецького флоту під командуванням Раджаба-паші, розпочалися переговори між татарами й запорозькими козаками про спільну боротьбу проти турків. Вони проходили успішно. Частина запорожців пішла самостійно морем до турецьких берегів, а інша — на допомогу татарам у Крим. Разом із козаками Махмед-Гірей розбив турецьке військо й зайняв Кафу, звільнивши її від турецького гарнізону. В результаті переговорів, що поновилися між турками і татарами, було відновлене попереднє становище — Махмед і Шагін-Гіреї залишилися на своїх місцях. І все ж вони не могли довіряти туркам. Через це шукали собі союзників. Спочатку була зроблена спроба укласти спілку із шляхетською Польщею, щоб, таким чином, досягти угоди з запорозькими козаками. Коли вона не увінчалася успіхом, через побоювання Польщі бути знову втягнутою у війну з Туреччиною, Шагін вдався до безпосередніх переговорів із запорожцями.

Козаки охоче зголосилися, бо тоді вони домоглися б припинення спустошливих набігів кримських татар і мали б підтримку в боротьбі проти турецьких завойовників.

Таку угоду склали 24 грудня 1624 року під час переговорів між Шагін-Гіреєм і запорозькими козаками в районі острова Карай Тепен (Чорний курган — авт.). Вона зіграла певну роль в історії України, була великим успіхом козацької дипломатії. Згідно з нею Шагін-

Гірей зобов'язувався не тільки утримувати татар від нападів на Україну, але й обіцяв козакам свою допомогу. Запорожці, зі свого боку, обіцяли воєнну підтримку Криму проти Туреччини. Угода ця була актом самостійної політики українського козацтва. Вона підтримувала їх у боротьбі з польським урядом, заважала Польщі приборкувати козацьке «свавільля». Угода про те, що сторони, які домовляються, допомогатимуть одна одній і не будуть чинити зла, була значною подією. Вона суперечила інтересам Туреччини й Польщі, залишала їх у непевному становищі. Коли спитали полоненого козака під час походу на Босфор (у кінці липня 1624 року), хто їм допомагає, він відповів — хан кримський Махмед-Гірей. «Якщо по правді, — робить висновок Фома Рой, — а воно дійсно так, то укладена угода цих двох народів небезпечна для столиці і всієї держави Турецької»¹⁰⁰.

У боротьбі проти Туреччини шукали союзу з козаками багато країн. Хотинська перемога, отримана при вирішальній ролі козаків, схилила персидського шаха до спілки з ними. Мабуть, саме з цим був пов'язаний прийом козака Степана шахом Персії¹⁰¹.

Перемога під Хотиним змінила співвідношення сил у Східній Європі й Азії. Українські козаки посіли визначне місце в історії боротьби України й слов'янських народів проти турецько-татарських нападників.

ПРИМІТКИ

Короткий огляд джерел і літератури

1. **Соловьев С.** История России с древнейших времен // Соч. — СПб. — 1860. — Т. 10. — С. 92.
2. **Смирнов Н.** Россия и Турция в XVI – XVII вв. — М. 1946. — ТТ.1—2.
3. **Новосельский А.** Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. — М. — Л. — 1948.
4. **Жерела до історії України-Руси.** Львів. 1908. — Т. VIII.
5. История Хотинского похода Якова Собесского. 1621 // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. II. — К. — 1896.
6. **Записки Матвея Титловского.** 1620--1621.— Прилуки. 1770.
7. **Самоил Величко.** Летопись событий в Югозападной России в XVII в. — К. — 1848. — Т. I.
8. **Записки Матвея Титловского.** Вказ. праця. — С.174.
9. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. — Вып. I. — К. — 1885. — С.9.
10. **Анасян А.** Отголоски битв при Хотине (1621) в армянских источниках. Великая дружба // Сборник, посвященный 300-летию воссоединения Украины с Россией.— Ереван. — 1954. — С.225 – 238.
11. Важливі факти з історії Хотинської війни опубліковані у вчених записках Чернівецького університету в 1954 році.
12. Робота двічі видавалася. Перше видання вийшло у Львові 1889 року. Друге, доповнене й виправлене — у Кракові 1921 року. Ми користуємося другим.
13. **Феридун бей Ахмед** // Сборник документов. — Стамбул. — ТТ.1 — 2.
14. **Смирнов В.** Сборник некоторых важных известий и официальных документов касательно Турции, России и Крыма. — СПб. — 1881.
15. Видана німецькою, французькою й турецькою мовами. Події Хотинської війни викладено у другій частині 4-го тому німецького видання 1834 року та 8-го тому турецького видання.
16. **Наима Мустафа.** Тарихи Наима. Стамбул. 1864.
17. **Тверитинова А.** Восстание Кара Языджи — Дели Хасана в Турции. — М. — Л. — 1946. — С.18.
18. **Печеви Ибрагим.** Тарихи Печеви. — Стамбул.— 1865 — 1867. — ТТ.1 — 2.

19. **Эвлия Челяби.** Эвлия Челяби сияхетнамеси. -- Стамбул. -- ТТ.1—8.
20. Там само. -- С.123.
21. **Ахмед Расим.** Османская история в рисунках и картах. -- Стамбул. -- 1924. -- ТТ.1—4.

Україна напередодні Хотинської війни

1. Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. Вып.1. -- К. 1911. -- С.50.
2. История Украины в документах и материалах. К. 1941. -- Т.III. -- С.8.
3. Акты Юго-Западной России (далі АЮЗР). -- К. 1859. Ч.VII. -- С.29.
4. АЮЗР. -- К. 1886. Ч.VII. Т.I. С.315, 295 - 296; К. 1905. Ч.VII. Т.II. С.50.
5. **Боплан Г.** Описание Украины // Див. мемуари, що стосуються історії Південної Русі. Вып.II. -- К. 1896. -- С.337.
6. Там само. -- С.375.
7. Хрестоматия по истории средних веков. -- М. -- 1950. -- Т.III. -- С.279.
8. Там само. -- С.279--280.
9. ІДІА УРСР. -- Ф.П. -- Кн.9. -- Л.131.
10. ІДІА УРСР. -- Ф.П. -- Кн.10. -- Л.21.
11. ІДІА УРСР. -- Ф.П. -- Кн.10. -- Л.178.
12. Після встановлення польського панування на Україні багато українських міст отримали розповсюджений в Польщі німецький міський устрій, відомий як «магдебурзьке право» або «магдебурзькі привілеї», суть яких полягала в тому, що міщани звільнялися від підсудності королівським воєводам, старостам, судьям і підсудкам. Вони отримували свого війта, якого призначав король із дворянського стану. Місту надавалися особливий герб, печатка, прапор (хоругва), кожен ремісничий цех також отримував свій прапор.
13. АЮЗР. -- Ч.VIII. -- Т.V. -- С.204.
14. АЮЗР. -- К. 1859. -- Ч.I. -- С.468.
15. АЮЗР. -- Ч.I. -- Т.I. -- С.9--11.
16. **Кулиш П.** История воссоединения Руси. -- Спб. 1874. -- С.26.
17. Хрестоматия по истории средних веков. -- М. 1950. -- Т.III. -- С.280--281.
18. **Боплан Г.** Мемуары. -- Вып.II. -- С.295.
19. Там само. -- С.304.

20. Чтение в историческом обществе Нестора-летописца. — К. — 1901. — Кн. XV. — С. 17.
21. АЮЗР. — К. — 1890. — Ч. II. — Т. II. — С. 63—65.
22. Жерела... Вказ. праця. — Т. VIII. — С. 174.
23. АЮЗР. — Ч. III. — Т. I. — С. 196.
24. Соловьев С. История России с древнейших времен. М. — 1888. — Т. X. — С. 85.
25. Дневник Эрика Ляссоты, из Стеблева // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — Вып. I. — К. — 1890. — С. 178—179.
26. Собесский Я. Вказ. праця. — С. 91.
27. Боплан Г. Мемуары... — Вып. II. — С. 342, 343.
28. Собесский Я. Вказ. праця. — Вып. II. — С. 92.
29. Боплан Г. Мемуары... — Вып. II. — С. 301, 318, 319.
30. Ляссота Э. Мемуары... — Вып. I. — С. 153—154.
31. Блез де Виженер. Описание Польского королевства и порубежных с ним стран // Мемуары. — Вып. I. — С. 61—69.
32. АЮЗР. — Ч. VII. — Т. II. — С. 1—10.
33. АЮЗР. — Ч. VII. — Т. II. — С. 15—17.
34. Новосельский А. Вказ. праця. — С. 10.
35. Боплан Г. Мемуары... — Вып. II. — С. 295.

Туреччина напередодні Хотинської війни

1. Расим А. Вказ. праця. — Т. I. — С. 54.
2. Наима Мустафа. Вказ. праця. — Т. III. — С. 33.
3. Данциг Б. — Турция. — М. — 1949. — С. 8.
4. Смирнов Н. Россия и Турция в XVI и XVII вв. // Ученые записки Московского университета им. М. Ломоносова. М. — 1946. — Т. I. — 2.
5. Миллер А. Краткая история Турции. — М. — 1948.
6. Тверитинова А. Вказ. праця.
7. Смирнов В. Кучибей Гомюрджинский и другие османские писатели XVII века о причинах упадка Турции. — СПб. — 1873.
8. Наима Мустафа. Вказ. праця. — Т. III. — С. 59—61, 115—119.
9. Згідно з повідомленнями А. Расіма, Туреччина на початку XVII ст. налічувала близько 30 ейялетів // Див.: Расим А. Вказ. праця. — Т. I. — С. 353—372.
10. Акче — дрібна срібна монета, випущена в Туреччині при Орхан газі.
11. Тверитинова А. Вказ. праця. — С. 30—31.
12. Расим А. Вказ. праця. — Т. I. — С. 353—372.
13. Там само. — С. 394.

60. **Собесский Я.** Вказ. праця. — С.94.
61. Там само. — С.97.
62. Там само. — С.99—100.
63. **Челяби К.** Вказ. праця. Л.163—164.
64. **Наима Мустафа.** Вказ. праця. Т.ІІ. С.203.
65. **Собесский Я.** Вказ. праця. С.104.
66. Там само. С.100.
67. Там само. — С.106.
68. **Челяби К.** Вказ. праця. Л.164.
69. **Собесский Я.** Вказ. праця. — С.112.
70. Там само. — С.113.
71. **Третьяк И.** Вказ. праця. — С.188.
72. Там само. — С.185.
73. **Собесский Я.** Вказ. праця. — С.115-116.
74. Там само. С.116.
75. Там само. С.118.
76. Там само. С.118.
77. Там само. — С.118.
78. Там само. С.120.
79. Там само. — С.122.
80. **Титловский М.** Вказ. праця. — С.173.
81. **Гаммер И.** Вказ. праця. Т.VIII. — С.206.
82. **Третьяк И.** Вказ. праця. С.190.
83. **Титловский М.** Вказ. праця. — С.174.
84. **Расим А.** Вказ. праця. Т.І. — С.568.
85. **Наима Мустафа.** Вказ. праця. — Т.ІІ. С.206.
86. Там само. — Т.ІІ. С.209-210.
87. **Расим А.** Вказ. праця. — Т.І. С.568.
88. **Оймак.** плем'я.
89. **Расим А.** Вказ. праця. — Т.І. С.568.
90. **Гаммер И.** Вказ. праця. Т.ІV. — С.792.
91. **Расим А.** Вказ. праця. Т.І. С.573.
92. Там само. С.573.
93. Там само. — С.573.
94. **Гаммер И.** Вказ. праця Т.VIII. — С.218.
95. **Расим А.** Вказ. праця. Т.І. С.574.
96. Там само. — С.580.
97. **Ломанский В.** О славянах в Малой Азии, в Аф Испании // СпБ. — 1859. С.91.
98. **Смирнов В.** Вказ. праця. С.480.
99. **Новосельский А.** Вказ. праця. — С.110.
100. **Ломанский В.** Вказ. праця. С.92.
101. Там само. — С.93-101.

ЗМІСТ

1. Передмова	5
2. Слава не вмере, не поляже	9
3. Хотинська війна — устами самовидців та істориків	22
Г. Грабянка	29
С. Величко	31
Й. Мюллер	57
М. Аркас	60
О. Єфименко	65
М. Грушевський	69
Д. Яворницький	87
В. Голобуцький	92
М. Алекберлі	102
4. Примітки	233

Художнє оформлення **Л. В. Демчишина**
Художній і технічний редактор **М. М. Якушенко**
Коректор **Н. М. Канівець**

X85 Хотинська війна (1621 р.) / Г. Грабянка, С. Величко, Я. Мюллер та ін.— К.: Центр пам'яткознавства Академії наук України та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, 1991.— 240 с.: іл. (Часи козацькі).

ISBN 5-7707-1624-x

Науково популярне видання висвітлює історію однієї з найбільших битв періоду середньовіччя — Хотинської війни 1621 року, в якій українські козацькі й польські війська завдали нечуваної поразки величезній армії Османської імперії. У цій війні певну роль у славі здобув видатний син українського народу, славетний полководець і державний діяч гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Книга включає фрагменти опису подій Хотинської війни козацькими літописцями Г. Грабянкою, С. Величком, німецьким дослідником Я. Мюллером, відомими українськими істориками М. Грушевським, Д. Яворницьким, В. Голубуцьким, а також М. Алекберлі та іншими.

X $\frac{050:3020902}{91}$ 001 без огл.

ББК 63.3(2)К 16

Н/К

Здано на виробництво 13.05.91. Підп. до друку 05.09.91.
Формат 70×90 ¹/₃₂. Папір друкарський № 1.
Гарнітура літературна. Офсетний друк.
Ум. друк. арк. 8,77. Умовн. фарбовідб. 17,55.
Обл.-вид. арк. 8,50. Тираж 20 000 пр.
Зам. 1—84. Ціна 5 крб.

Центр пам'яткознавства Академії наук
України та Українського товариства охорони пам'яток
історії та культури
252015, Київ-15, вул. Січневого повстання, 21, корпус 19.
Київська книжкова фабрика «Жовтень»
254655, МСП, Київ-53, вул. Артема, 25.

